

Fenntartható élelmiszer- és energiafogyasztási mintázatok a magyar társadalomban

Esettanulmányok

| Szerkesztette
Csurgó Bernadett

HUN REN ||||| TÁRSADALOMTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT

**Fenntartható
élelmiszer- és energiafogyasztási mintázatok
a magyar társadalomban**

Esettanulmányok

*Szerkesztette:
Csurgó Bernadett*

**HUN-REN TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
2024**

Fenntartható élelmiszer- és energiafogyasztási mintázatok a magyar társadalomban

Szerkesztette: Csurgó Bernadett

Lektor: Kecskés Gábor

Olvasószerkesztő: Feketéné Balogh Marianna

Borító- és kötetterv: Kovács Mariann

Tördelés: György Orsolya és Kovács Mariann

Borítófotó: Kim van Vuuren, Pexels

A kötet az NKFI138020 Fenntartható fogyasztási mintázatok, viselkedési stratégiák és tudáshasználat a magyar társadalomban. A fenntartható élelmiszer- és energiafogyasztás társadalomtudományi elemzése című OTKA K kutatás támogatásával készült.

Kiadó: HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont

ISBN 978-963-418-063-0

Tartalom

CSURGÓ BERNADETT	
Fenntartható élelmiszer- és energiafogyasztási gyakorlatok és kezdeményezések a magyar társadalomban	
Előszó	4
KERÉNYI SZABINA	
Kosárközösségek és fenntarthatóság vidéki közösségekben és a fővárosban	15
SZABOLCSI ZSOLT	
Az esztergomi Kiskosár Bevásárló Közösség	29
CSIZMADY ADRIENNE – MEGYESI BOLDIZSÁR	
Közösségi kertek Budapesten	39
CSURGÓ BERNADETT	
Szegénység, élelmiszerfogyasztás, fenntarthatóság	62
FERENCZ ZOLTÁN	
A geotermikus fűtési rendszer megvalósulása Veregyházon	79
CSIZMADY ADRIENNE – MEGYESI BOLDIZSÁR	
EnergiaKözösség társasházak példáján	94
HORZSA GERGELY	
Egy nagyvárosi energiaKözösség lehetősége és az örökségvédelem	107
KOCSIS VIKTÓRIA – KRISTÓF LUCA	
GreenDependent EnergiaKözösségek	120
KŐSZEGHY LEA	
A fenntartható energiafogyasztás esélyei hátrányos helyzetű vidéki területeken	132

Fenntartható élelmiszer- és energiafogyasztási gyakorlatok és kezdeményezések a magyar társadalomban

Előszó

CSURGÓ BERNADETT

A fenntartható fogyasztás a klímaváltozás kontextusában egyre nagyobb hangsúlyt kap mind a tudományos, mind a laikus diskurzusokban. Az egyéni felelősség, a mindennapi gyakorlatok hatása és felelőssége egyre hangsúlyosabban jelenik meg a közpolitikai döntések fontossága mellett és azon túl (Shwom–Lorenzen 2012; Castro–Sen 2022). A fenntartható fogyasztás irányába történő elmozdulásban fontos szerepet játszanak a politikai döntések, a társadalmi mozgalmak és a fogyasztói közösségek egyaránt (Gabrielson et al. 2016; Buzogány–Kerényi–Olt 2022; Ekardt 2024). Ugyanakkor számos tanulmány rámutat a szegénység és a környezeti terhelés közötti összefüggésekre is (Tucker et al. 2015; Brehm–Pellow 2022).

Jelen tanulmánykötet a 2021–2025 között zajló „Fenntartható fogyasztási mintázatok, viselkedési stratégiák és tudáshasználat a magyar társadalomban” című OTKA (NKFIH 138020) kutatás kvalitatív, esettanulmány-kutatási szakaszának néhány eredményét ismerteti. Az OTKA-kutatás célja a fenntartható fogyasztás társadalmi jellemzőinek feltárása kvalitatív és kvantitatív módszerekkel. A fenntartható fogyasztás mintáit és stratégiáit a társadalmi státusz és a társadalmi egyenlőtlenségek elemzése alapján értelmezzük. A kutatás célja annak elemzése, hogyan kapcsolódnak a fenntartható fogyasztás egyéni tényezői – mint például az attitűdök, normák, ismeretek és viselkedési formák – a különböző társadalmi-gazdasági tényezőkhöz, valamint hogyan befolyásolják azokat. A fenntartható fogyasztás társadalmi összetevőit elemezve a kutatás célja annak feltárása, hogyan hatnak a különböző társadalmi folyamatok és rendszerek – például a közpolitikák, a jogrendszerek, a társadalmi mozgalmak, a szervezeti hálózatok, a kultúra és a médiatermékek – a fenntartható

fogyasztásra. A különböző fogyasztási minták és gyakorlatok kialakulását a társadalmi státusz és a fenntarthatóság közötti összefüggéseken keresztül tárgyaljuk.

Az éghajlatváltozás társadalmi szintű hatásainak jobb megértése érdekében a fenntartható fogyasztás két aspektusára összpontosítunk: az élelmiszer- és az energiafogyasztásra. A fogyasztásnak ezek a dimenziói rendelkeznek néhány egyértelmű és fontos jellemzővel, amelyek különösen alkalmassá teszik őket egy szélesebb körű elemzésre. Ezek a fogyasztási gyakorlatok univerzálisak – minden egyént és szinte minden intézményt érintenek, erősen rétegzettek, így a társadalmi egyenlőtlenségek tükröződnek a fogyasztás sokféleségében, és ebből következően ezek a témák különböző szinteken általános diskurzusokat generálnak (Walker 2013; Kristóf–Megyesi 2020). Tanulmányunkban elemezzük, hogy az élelmiszerfogyasztással kapcsolatos attitűdöket mennyiben határozza meg a fogyasztók kulturális tőkije. Írásunkkal a Bourdieu és Veblen írásai nyomán megindult kutatásokhoz kapcsolódunk. A fogyasztáskutatások összefüggést találtak a kulturális fogyasztás és az élelmiszerfogyasztás között. Amellett érvelünk, hogy ez a mintázat Magyarországon is jellemző: a magas kulturális tőkijű fogyasztók számára nagy jelentőséggel bír a magas minőségű, egészségtudatos és etikus élelmiszerfogyasztás. Egy 2018-as országos reprezentatív felmérés élelmiszerfogyasztási attitűdökre irányuló kérdései segítségével megvizsgáljuk, hogy Magyarországon fel lehet-e fedezni az élelmiszerrel kapcsolatos attitűdök között a társadalmi csoportok státusz szerinti elkülönülését szolgáló jellemzőket. Elemezzük, hogy az élelmiszerfogyasztás milyen aspektusai fontosak a magas kulturális tőkével rendelkező fogyasztóknak és mi az egyre inkább előtérbe kerülő etikus, tudatos fogyasztás szerepe a magas kulturális tőkijű fogyasztók habitusában. Az energiaátállást, valamint az élelmiszer-termelést és -fogyasztást célzó különböző szakpolitikai beavatkozások egyrészt a szegény háztartások helyzetének javítását, másrészt a fenntarthatósági célok szolgálatát célozzák, miközben igyekeznek egyensúlyt teremteni a gazdasági és a politikai érdekek között. Célunk megvizsgálni a tudáshoz való hozzáférés problémáját, a motivációkat (egészség, helyi gazdaság, helyi identitás, környezettudatosság) és a különböző kormányzati szintekhez való viszonyulást. Ezért kutatásunk és jelen kötet középpontjában is az élelmiszer- és az energiafogyasztási gyakorlatok és a hozzá kapcsolódó fenntarthatósági társadalmi mintázatok állnak.

Kutatásunk abból az előfeltételezésből indul ki, hogy a társadalmi státusz, a demográfiai, társadalmi, gazdasági viszonyok jelentős hatást gyakorolnak a különböző társadalmi csoportok és rétegek fenntartható fogyasztási gyakorlataira, attitűdjeire, ismereteire, valamint az ismeretekhez és a lehetséges megoldásokhoz való hozzáférésre egyaránt. A kutatás során kiemelten foglalkozunk a térbeli-társadalmi különbségekkel is. Azt feltételezzük, hogy a környezeti fenntarthatóság kérdései jelentősek a vidék és város közötti változó kapcsolatokban, különösen a vidék fogyasztói funkciója vonatkozásában (Marsden 1999; Kneafsey–Ilbery–Jenkins 2001; Bruckmeier–Tovey 2008; Kivitalo–Kumpulainen–Soini 2015). A fenntartható termelés és fogyasztás számos formája és tevékenysége jelent meg az elmúlt évtizedekben a vidéki terekben,

kapcsolódva a városi társadalmi csoportok fogyasztási gyakorlataihoz is (Csurgó 2013; Csurgó–Megyesi 2016; Harrington 2016; Csizmady et al. 2021). Emellett a városok adaptációs stratégiái a klímaváltozáshoz szintén egyre nagyobb hangsúlyt kapnak (Klein et al. 2018; Meerow–Pajouhesh–Miller 2019). Kutatásunkban ezért külön figyelmet szentelünk a térbeli-társadalmi különbségek feltárására, ami az esettanulmányok szintjén a vidéki és városi esetek vizsgálatát jelenti.

A fenntartható fogyasztás két kiválasztott területét az élelmiszer- és energiafogyasztást öt elemzési szinten tárjuk fel az OTKA-kutatás során: (1.) jogi elemzés; (2.) közpolitikai elemzés; (3.) diskurzuselemzés; (4.) reprezentatív lakossági felmérés a tudásról, attitűdökről, értékekről és viselkedésről; valamint (5.) komplex esettanulmány-elemzés. Jelen kötet a kutatás kvalitatív elemzésekre épülő Esettanulmány munkacsomagjának néhány eredményére épül, a továbbiakban ennek ismertetésére fókuszálunk. A kötet célja, hogy a kutatás esettanulmány-munkacsomagjában vizsgált néhány eseten keresztül mutassuk be a fenntartható fogyasztási kezdeményezéseket és mintázatokat a mai Magyarországon.

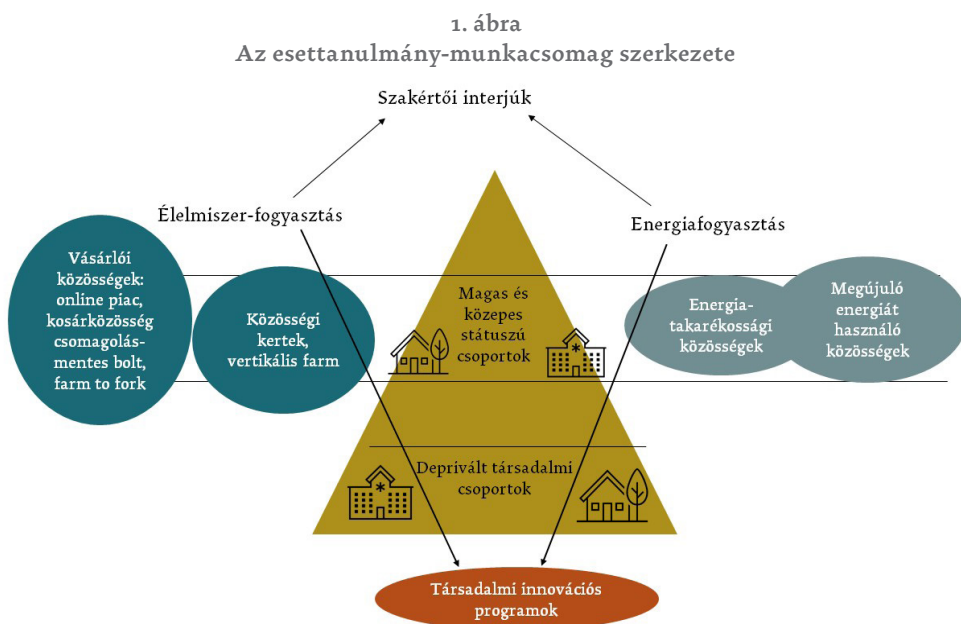
Az esettanulmány-munkacsomag célja, hogy feltárjuk és megtaláljuk azokat a társadalmi és fogyasztói csoportokat, attitűdöket és viselkedéseket, amelyek bár jelen vannak, és fontos szerepet játszanak a magyar társadalomban, de statisztikai módszerekkel kevésbé feltárhatóak, számosságuk csekély, vagy esetleg teljesen rejtve maradnak.

Az esettanulmányok kiválasztásánál négy alapkritériumot vettünk figyelembe mind az élelmiszer-, mind az energiafogyasztás vonatkozásában. Mindkét kutatási területen kiemelten foglalkozunk a magasabb társadalmi státuszú (jellemzően középosztálybeli) és az alacsony (jellemzően szegény) státuszú fogyasztókat érintő kezdeményezésekkel. Másrészt mindkét terület – energia és élelmiszer – esetében figyelembe vettük a területi különbségeket, azaz városi és vidéki eseteket egyaránt bevontunk az elemzésbe. Az esettanulmányok elemzése során komplex megközelítést alkalmazunk. Az esetek kiválasztásának alapkritériuma volt, hogy releváns lakossági kezdeményezést, közpolitikai megoldást és hozzá kapcsolódó mindennapi gyakorlatot (vásárlás, fűtés, lakhatás stb.) tartalmazzon, kapcsolódva a fenntartható fogyasztás kérdésköréhez. Ez azt jelenti, hogy mind az energia-, mind az élelmiszer-fogyasztás területén vannak városi és vidéki, illetve ezen belül az alacsonyabb és a magasabb státuszú társadalmi rétegekhez kapcsolható eseteink, amelyek komplex módon közelítenek a fenntartható energia- és élelmiszer-fogyasztás kérdéséhez.

Az esetek kiválasztásához a kutatás desk research szakaszában összegyűjtöttük és listáztuk a potenciális magyarországi esetek körét. A mind a városi és mind a vidéki fenntartható élelmiszer-fogyasztás magasabb státuszú társadalmi csoportokat célzó kezdeményezései vonatkozásában összegyűjtöttük a városi és vidéki fenntartható élelmiszer-vásárlásra és/vagy termelésre vonatkozó kezdeményezéseket (bevásárló közösség, online piac, farm to fork szervezetek és közösségi kertek, vertikális farmok). A magasabb státuszú energiafogyasztás esetében összegyűjtöttük azokat a

kezdeményezéseket, amelyek a lakosság energiatakarékosságát célozzák (pl. energia-közösségek, ökokörök stb.), valamint azokat, amelyek a lakosság megújuló és tudatos energia-fogyasztására épülnek (társasházak, lakónegyedek, smart megoldások). Az alacsonyabb társadalmi státuszú csoportok esetében olyan közpolitikai és felzárkóztatási programokat gyűjtöttünk össze mind a városi, mind a vidéki területekről, amelyben a társadalmi felzárkóztatás mellett vagy ahhoz kapcsolódóan megjelennek fenntarthatósági elemek mind az energia-, mind az élelmiszer-fogyasztás és termelés vonatkozásában (1. ábra).

A kvalitatív vizsgálatunk fontos részét képezi, hogy mind a fenntartható energia-fogyasztás, mind a fenntartható élelmiszer-fogyasztás területén, illetve ezek metszetében is készítettünk átfogó szakértői interjúkat döntéshozókkal, civil szervezetek vezetőivel, valamint elemzőkkel és tanácsadókkal. A kötet megjelenéséig 25 szakértői interjú készült el. Ezek az interjúk részét képezik, a kontextusát adják, és beépülnek az egyes konkrét esetek elemzésébe is (1. ábra).

Az interjúkat a kutatócsoport tagjai készítették. A terepmunkákban, amelyek 2023 és 2024 folyamán zajlottak, a kötet szerzői: Csizmady Adrienne, Csurgó Bernadett, Ferencz Zoltán, Horzsa Gergely, Kerényi Szabina, Kocsis Viktória, Kőszeghy Lea, Kristóf Luca, Megyesi Boldizsár és Szabolcsi Zsolt mellett részt vett Acsády Judit, Bukovics István, Havas-Kapala Maja, Kara Zsuzsanna és Kovách Imre is. Az esetek kiválasztásánál a fentiekben ismertetett kritériumokat vettük figyelembe. Az interjúalanyokat első körben szakértői mintavétellel választottuk ki, majd a

kulcsszereplőkkel készített interjúkból kiindulva hólabda-mintavétellel jutottunk el további interjúalanyokhoz az adott eseten belül. Az esettanulmány-munkacsomag eddig közel 240 interjút tartalmaz. Az eset komplexitásától, az érintettek számától függően esetenként 10–60 interjú készült. Az interjúk időtartama széles skálán mozgott (30 perctől 2 óráig), ami a interjúalany szerepétől, pozíciójától és a témához való viszonyától is függött. Az interjúalanyok minden esetben anonim módon szerepelnek az esettanulmányokban, ugyanakkor az esetek egy részét teljesen anonimizáltuk, míg más esetekben a kontextus és az értelmezés fontossága miatt megtartottuk a területre vagy a szervezetre való konkrét utalást.

A magasabb státuszú társadalmi csoportok fenntartható élelmiszer-fogyasztási gyakorlatait mind a városi, mind a vidéki területen többféle kezdeményezés szerint vizsgáltuk. Készültek városi és vidéki esettanulmányok bevásárló közösségekről, online piacokról, csomagolásmentes bolt köré szerveződő közösségekről, élelmiszer-pazarlást csökkentő kezdeményezésekről és közösségekről, valamint vertikális farm és farm to fork kezdeményezésekről is, azaz igyekeztünk minél szélesebben megközelíteni a fenntartható élelmiszer-fogyasztás mindennapi gyakorlatokat célzó kezdeményezéseit. Ezekből az esetekből a kötetben három tanulmány olvasható. Két tanulmány a vásárló közösségekkel, egy pedig a közösségi kertekkel foglalkozik.

Kerényi Szabina *Kosárközösségek és fenntarthatóság vidéki közösségekben és a fővárosban* című tanulmánya a városi és a vidéki bevásárló közösségeket elemzi egy városi és két vidéki esettanulmány eredményei alapján. Az elemzés során elkülöníti a fenntartható élelmiszer-vásárlást célzó kis közösségeket és nagyobb, laza hálózatokat, majd megállapítja, hogy a közösségteremtés inkább a vidéki, míg a hálózatépítés inkább a nagyvárosi kosárközösségeket jellemzi. Kerényi kiemeli, hogy a vizsgált kosárközösségek egyértelműen a magasabb státuszú fogyasztókat célozzák mind a városi, mind a vidéki esetekben, amit egyértelműen jeleznek a kosárközösségek magasabb élelmiszerárai. A részvételi motivációk közül a leglényegesebb a minőségi élelmiszer egyfajta egészséges táplálkozási keretben, de megjelenik a fenntarthatóság, a környezettudatos életmód iránti igény is, ez azonban jellemzően nem lép túl a mindennapi gyakorlatok keretein. A kosárközösségek tagjai számára a környezettudatosság a mindennapi fogyasztási gyakorlatokban jelenik meg, de jellemzően nem formálódik más, például politikai aktivizmussá vagy egyéb környezeti fenntarthatósági gyakorlatokká.

A másik magas státuszú élelmiszer-fogyasztással foglalkozó tanulmányban Szabolcsi Zsolt az öt vizsgált kosárközösség közül egy konkrét eset részletes elemzését adja *Az esztergomi Kiskosár Bevásárló Közösség* című tanulmányában. Az esztergomi Kiskosár az egyik első magyarországi bevásárló közösségeként indult, és azóta is számos újabb közösség mintájául szolgál. A közösségteremtés központi fontosságú, a kosárközösség nagyon erősen épít a helyi civil közösségre, illetve közösséget teremt a vásárlók és a termelők között is. Ez a kosárközösség minőségi és megbízható élelmiszert biztosít a vásárlóinak, valamint stabil piacot a termelőinek. Mindemellett nagy hangsúlyt fektet a szemléletformálásra is. A helyszín a vidéki középvárosi

környezet a megfelelő számú potenciális vásárlóval és az elérhető termelői körrel jelentősen hozzájárul a kezdeményezés sikeréhez.

A magasabb státuszú társadalmi csoport fenntartható ételkészítés-fogyasztási gyakorlatai vonatkozásában fontos kezdeményezésként jelennek meg a saját és jellemzően fenntartható termelést ösztönző kezdeményezések mind a városi, mind a vidéki környezetben. Ezek közül a városi környezetben különösen jelentős a közösségi kertek szerepe. A kutatás során több közösségi kertet is megvizsgáltunk. Ezek közül Csizmady Adrienne és Megyesi Boldizsár négy budapesti, jellemzően belső kerületekben működő közösségi kertben készített interjúk eredményeit összegzi a *Közösségi kertek Budapesten* című tanulmányukban. A közösségi kerteket a „közösség által gondozott nyitott terek”-ként értelmezik, ami nagyban különbözik a parkoktól vagy a közterektől. Magyarországon közösségi kertként olyan közösen művelt, jellemzően városi területeket értünk, amiket több ember közösen művel meg. Csizmady és Megyesi kiemelik, hogy a közösségi kertek sikeréhez nagyban hozzájárul, hogy nagyon sokféle érdek és érték találkozik bennük. A városvezetés és a várostervezés számára a zöldterület növelése és a társadalmi kohézió erősítése szempontjából kínál lehetőséget, a részt vevő lakosság számára pedig a környezettudatosság, a saját ételkészítés-termelés, a rekreáció és a közösség szempontjából jelent motivációt, és kínál előnyöket. Eredményeik szerint a vizsgált kertek esetében a közösségépítés és a közösséghez való tartozás hangsúlyosabban jelent meg, mint a környezeti fenntarthatóság, ami az alkalmazott termelési gyakorlatokból is látszik, illetve a fenntarthatósági elvek hangsúlyozásában is tetten érhető.

Ahogy azt a korábbiakban már említettük, az alacsony társadalmi státuszú lakosság fenntartható energia- és ételkészítés-fogyasztását olyan társadalmi felzárkóztató programokon keresztül közelítettük meg, amelyekben megjelennek fenntartható ételkészítés- és energiafogyasztási elemek. A vidéki és a városi területeken belül olyan programokat elemeztünk, ahol egyszerre vannak jelen fenntartható ételkészítés- és energiafogyasztást célzó vagy ahhoz kapcsolható programelemek. Az alacsony státuszú csoportokat célzó városi esettanulmányok Budapest egyik belső kerületében készültek, míg a vidéki esettanulmányok helyszínéül a leghátrányosabb vidéki települések felzárkóztatását célzó Felzárkózó Települések program 8 településén (Nógrád, Hajdú-Bihar és Jász-Nagy-Kun Szolnok vármegyékben) végeztünk interjúkutatást. Mind a városi, mind a vidéki programokban megjelennek ételkészítés- és energiafogyasztási elemek, így a terepmunkák során ezeket együtt vizsgáltuk, az elemzésekben azonban külön kezeljük őket.

A kötetben Csurgó Bernadett *Szegénység, ételkészítés-fogyasztás, fenntarthatóság* című tanulmányában a hátrányos helyzetű vidéki térségekben készített interjúk alapján mutatja be a legalacsonyabb jövedelmű háztartások ételkészítés-fogyasztási gyakorlatait fenntarthatósági kontextusban.

A fenntartható ételkészítés-fogyasztáshoz hasonlóan a fenntartható energiafogyasztási gyakorlatok feltárására is alkalmaztuk az alacsony és magas státuszú, vala-

mint a vidéki és városi megközelítést az esetek kiválasztásánál (1. ábra). A fenntartható energiafogyasztási kezdeményezések esetében a kutatás eredményeként jelent meg, hogy az esetek szintjén elválnak a mindennapi energiatakarékosságot célzó közösségi kezdeményezések (amelyek megjelennek a nagyvárosokban és a kisebb településeken egyaránt), valamint a megújuló energiahasználatot célzó lakossági kezdeményezések (amire szintén találtunk kisebb települési és nagyvárosi példákat is).

A kötetben Ferencz Zoltán *A geotermikus fűtési rendszer megvalósulása Veresegyházon* tanulmányában a helyi geotermikus energiahasználat lehetőségeit és a felmerülő konfliktusokat elemzi. Az esettanulmány bemutatja a geotermikus energia legfontosabb szereplőit: a közintézményeket, a lakossági felhasználókat és az ipari szereplőket. Hangsúlyozza, hogy a geotermikus energiafelhasználásnak alapvetően nincs műszaki akadálya. A költséghatékonyság az intézményi és az ipari szereplők esetében biztosított, ugyanakkor a lakossági felhasználás csak lakóközösségi szinten rentábilis, amihez energiaközösségek megszervezése, sőt, azon túl a szabályozási környezet támogatása is szükséges. A veresegyházi eset jó példát szolgáltathat más hazai – geotermikus energiára épülő – energiaközösségek számára.

Az Energiaközösség társasházak példáján című tanulmányukban Csizmady Adrienne és Megyesi Boldizsár két vidéki nagyváros különböző társasházainak kezdeményezéseit mutatja be, ahol a napelemmel történő energiatermelés, valamint a házak szigetelése áll a kezdeményezések középpontjában. Mindkét eset eredményei azt mutatják, hogy az energiatakarékossági beruházások és a napenergia használata jelentős előnyökkel járt a lakóközösségek számára, az áramfogyasztás költsége a közösségek szintjén gyakorlatilag eltűnt, de a lakók közvetlenül a saját fogyasztásukban is élvezik a fejlesztések előnyeit. Ugyanakkor az esetek felhívják a figyelmet a jogi keretek, a szabályozási kérdésekből adódó nehézségekre is. A napelemes rendszerek telepítését jelenleg számos pénzügyi és szabályozási kérdés akadályozza. A közösségi energiamodellek megteremtésében a közösségek aktivitásán túl a megfelelő szabályozási, támogató jogi környezet is elengedhetetlen. Mindez hozzájárulhat a közösségek energiafüggetlenségéhez, a decentralizált energiaellátás fejlődéséhez, valamint az új technológiák terjedéséhez egyaránt.

Az energiaközösségek kérdését komplex megközelítésben mutatja be Horzsa Gergely *Egy nagyvárosi energiaközösség lehetősége és az örökségvédelem* című tanulmánya. Az eset komplexitását a lakóterület és az épületállomány speciális jellege, az egy-, illetve kétszintes társasházakból álló, műemlékvédelmi szempontból is jelentős lakótelep, valamint a településrészre jellemző jelentős környezetvédelmi civil aktivitás adja. Az esettanulmány feltárja, milyen konfliktusok és konszenzusok alakulnak ki a fenntarthatóság és a zöldátmenet, valamint az örökségvédelem kapcsán helyi szinten, és ennek milyen hatása lehet a helyi közösségek életére. Horzsa felhívja a figyelmet, hogy az eset hazai viszonylatban egyedülálló módon példázza a fenntarthatósági szempontok és a táj imázsának konfliktusát városi környezetben, ahol a környezetvédelem és az épített örökség védelme kerül szembe egymással. Az eset egyediségét az

adja továbbá, hogy mindkét kérdéskör mögött erős, alulról építkező helyi szerveződések állnak. Ugyanakkor az eset azt is megmutatja, hogy a megoldások túlmutatnak a helyi kezdeményezéseken, a megfelelő szabályozási és támogató környezet nélkül a narratívák szintjén rekednek.

A fenntartható energiafogyasztást célzó közösségi megközelítések egy másik típusát, a szemléletformáló, nem beruházásigényes, mindennapi gyakorlati ismeretekre építő közösségi kezdeményezések egyik legjelentősebb hazai példáját mutatja be Kocsis Viktória és Kristóf Luca a *GreenDependent EnergiaKözösségek* című tanulmányukban. A GreenDependent Egyesület és Intézet EnergiaKözösségek programja 10 éven keresztül nagyvárosi és kistelepülési terekben, jellemzően, de nem kizárólagosan magasabb vagy közepes társadalmi státuszú résztvevőkkel zajlott, és a 10 év alatt néhány ezer főt aktivált, ami a hasonló kezdeményezések viszonylatában jelentősnek tekinthető. A program célja a tudatos energiafogyasztás terjesztése volt tudásnövelés és viselkedésváltozás elősegítésével. A fő cél az volt, hogy hosszú távon fennmaradó mindennapi viselkedési gyakorlatokat terjesszenek el, ehhez a közösségeket és a közösségekhez kapcsolódó versenyeket csak eszközként használták. A program sikerét jelzi, hogy a résztvevők jelentős része a program után is alkalmaz számos megismert és elsajátított gyakorlatot, valamint hogy a program lezárulását és ezzel együtt az EnergiaKözösségek felszámolását követően a korábbi résztvevők keresik és megtalálják azokat a közösségeket ahol a fenntartható fogyasztási gyakorlatokat támogató közegben gyakorolhatják, fejleszthetik és terjeszthetik.

Amint azt már fentebb ismertettük, a hátrányos helyzetű vidéki térségekben a felzárkóztató programokon keresztül vizsgáltuk a fenntartható étel-miszer- és energiafogyasztás megjelenését a programelemekben és ezen keresztül a célcsoport mindennapi gyakorlataiban. A kutatás szintjén az étel-miszer és az energia kérdését egyszerre vizsgáltuk, ugyanakkor az elemzésekben szétválasztottuk. A vidéki hátrányos helyzetű térségekben készített interjúk energiafogyasztásra vonatkozó eredményeit Kőszeghy Lea *A fenntartható energiafogyasztás esélyei hátrányos helyzetű vidéki területeken* című tanulmánya foglalja össze. Az eredmények azt mutatják, hogy az általunk vizsgált, a fenntarthatóbb energiahasználatot célzó kezdeményezések alapvetően az energiatermelés meglévő rendszereibe ágyazódnak. Az új technológiák – pl. napenergia-rendszerek alkalmazása – csak sporadikusan vannak jelen, és a célcsoport mindennapi gyakorlataira nincsenek hatással. Kőszeghy hangsúlyozza: a kutatás eredményei alapján az látszik, hogy a mélyszegénységben élő vidéki háztartások esetében az energiahasználattal, az energia- és a klímaválsággal kapcsolatos problémák az érintett lakosság komplex társadalmi, gazdasági problémáiba ágyazódnak. Ezek kezelése is csak komplex módon képzelhető el azzal együtt, hogy az eredmények egyértelműen jelzik: a fenntartható fogyasztáshoz szükséges tudások, készségek, attitűdök hiánya jelentős problémát jelenthet, ami a hátrányok megerősítését is eredményezheti.

A kötet tehát mind a teljes kutatásból, mind pedig az esettanulmány-munkacsoportmagból részeredményeket tartalmaz. A tanulmányok esetleírások, a mélyebb, átfogó

elemzések a kutatás későbbi szakaszaiban készülnek majd el. Az eseteink azonban már most rámutatnak a magyar lakosság fenntartható élelmiszer- és energiafogyasztási gyakorlatainak néhány lényeges elemére.

A bemutatott esetek megerősítik, hogy a fenntartható energia- és élelmiszer-fogyasztáshoz kapcsolódó tudás, attitűdök és gyakorlatok jelentős eltéréseket mutatnak a társadalmi státusz függvényében. A bemutatott esetek is megerősítik, hogy a háztartások társadalmi helyzete jelentősen befolyásolja a fenntartható fogyasztáshoz való viszonyukat és ezzel együtt az ellenálló képességüket, valamint alkalmazkodóképességüket. A magas státuszú fenntartható fogyasztási kezdeményezésekben jelentős motivációs tényezőként jelenik meg a környezettudatosság, a fenntarthatósági alapelvek iránti erkölcsi elköteleződés, amit a szakirodalom erkölcsi közösségként is aposztrofál (Johnston 2008). Ezek az erkölcsi közösségek – illetve ezek kialakításának az igénye – jól tetten érhetők mind a magasabb státuszú vásárló közösségek, mind az energiaközösségek tekintetében a bemutatott esetekben is. Ugyanakkor ezek az esetek azt is jelzik, hogy pont a fenntarthatósági elvekhez való viszonyulás – mind a tudás, mind a motivációk szintjén – az, ami hiányzik az alacsony státuszú társadalmi csoportoknál, még akkor is, ha számos fenntarthatósági gyakorlattal találkoznak. Az eseteink tehát ezzel is megerősítik a társadalmi egyenlőtlenségek feltárásának fontosságát a fenntartható fogyasztási gyakorlatok terén.

Az esetek emellett igazolják a vidék és a város közötti különbségek jelenlétét és meghatározó voltát is. A kötetben bemutatott esetek azt mutatják, hogy ugyanaz a kezdeményezés – mint például a kosárközösség – teljesen máshogy működik egy kisebb, mint egy nagyobb településen, mások a lehetőségek, és a mások a korlátok is. Végezetül pedig, ami még kirajzolódik a bemutatott esetekből – a kosárközösségtől az energiaközösségen át a közösségi kertekig –, az a közösség meghatározó szerepe. Ez nem csupán a fenntartható fogyasztási gyakorlatok terjesztése és megerősítése szempontjából fontos, de a további kutatásokban és elemzésekben meghatározó elemzési szempont is lehet.

Bár kötetünk csak néhány hazai példa segítségével nyújt betekintést a fenntartható élelmiszer- és energiafogyasztási gyakorlatokba és kezdeményezésekbe a magyar társadalomban, mégis azt reméljük, hogy az összegyűjtött tudás alapot szolgáltat a fenntartható fogyasztásról szóló hazai tudományos és szakértői diskurzus, illetve a civil kezdeményezések számára egyaránt.

Irodalom

- Brehm, H. N. – Pellow, D. N. (2022) Environmental justice: Pollution, poverty and marginalized communities. In Harris, P. G. (szerk.) *Routledge Handbook of Global Environmental Politics*. 2. kiad. London: Routledge, 348–361.
<https://doi.org/10.4324/9781003008873-30>.
- Bruckmeier, K. – Tovey, H. (2008) Knowledge in Sustainable Rural Development: From Forms of Knowledge to Knowledge Processes. *Sociologia Ruralis*, 48(3), 313–329.
<https://doi.org/10.1111/j.1467-9523.2008.00466.x>.
- Buzogány, A. – Kerényi, Sz. – Olt, G. (2022) Back to the grassroots? The shrinking space of environmental activism in illiberal Hungary. *Environmental Politics*, 31(7), 1267–1288. <https://doi.org/10.1080/09644016.2022.2113607>.
- Castro, B. – Sen, R. (2022) Everyday Adaptation: Theorizing climate change adaptation in daily life. *Global Environmental Change*, 75, 102555.
<https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2022.102555>.
- Csizmady, A. – Csurgó, B. – Kerényi, Sz. – Balázs, A. – Kocsis, V. – Palaczki, B. (2021) Young Farmers' Perceptions of Sustainability in a Wine Region in Hungary. *Land*, 10(8), 815. <https://doi.org/10.3390/land10080815>.
- Csurgó B. (2013) *Vidéken lakni és vidéken élni: A városból vidékre költözők hatása a vidék átalakulására: a város környéki vidék*. Budapest: Argumentum – MTA TK Szociológiai Intézet.
- Csurgó, B. – Megyesi, B. (2016) The Role of Small Towns in Local Place Making. *European Countryside*, 8(4), 427–443. <https://doi.org/10.1515/euco-2016-0029>.
- Ekardt, F. (2024) *Sustainability: Transformation, Governance, Ethics, Law*. Cham: Springer International Publishing. <https://doi.org/10.1007/978-3-031-62711-8>.
- Gabrielson, T. – Hall, C. – Meyer, J. M. – Schlosberg, D. (2016) *The Oxford Handbook of Environmental Political Theory*. Oxford: Oxford University Press.
<https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199685271.001.0001>.
- Harrington, L. M. B. (2016) Sustainability Theory and Conceptual Considerations: A Review of Key Ideas for Sustainability, and the Rural Context. *Papers in Applied Geography*, 2(4), 365–382. <https://doi.org/10.1080/23754931.2016.1239222>.
- Johnston, J. (2008) The Citizen-Consumer Hybrid: Ideological Tensions and the Case of Whole Foods Market. *Theory and Society*, 37(3), 229–270.
<https://doi.org/10.1007/s11186-007-9058-5>.
- Johnston, J. – Baumann, S. (2014) *Foodies: Democracy and Distinction in the Gourmet Foodscape*. 2. kiad. New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315794600>.
- Kivitalo, M. – Kumpulainen, K. – Soini, K. (2015) Exploring culture and sustainability in rural Finland. In Dessein, J. – Battaglini, E. – Horlings, L. (szerk.) *Cultural Sustainability and Regional Development: Theories and practices of territorialisation*. London: Routledge.
- Klein, J. – Araos, M. – Karimo, A. – Heikkinen, M. – Ylä-Anttila, T. – Juhola, S. (2018) The role of the private sector and citizens in urban climate change adaptation: Evidence from a global assessment of large cities. *Global Environmental Change*, 53, 127–136. <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2018.09.012>.

- Kneafsey, M. – Ilbery, B. – Jenkins, T. (2001) Exploring the Dimensions of Culture Economies in Rural West Wales. *Sociologia Ruralis*, 41(3), 296–310. <https://doi.org/10.1111/1467-9523.00184>.
- Krajnc, D. – Lukman, R. – Glavic, P. (2008) Approaches to Sustainable Energy Consumption Patterns. In Barbir, F. – Ulgiati, S. (szerk.) *Sustainable Energy Production and Consumption*. Dordrecht: Springer Netherlands, 213–226. https://doi.org/10.1007/978-1-4020-8494-2_13.
- Kristóf L. – Megyesi B. (2020) Élelmiszerfogyasztás és kulturális tőke: Egy formálódó habitus nyomában. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 10 (4), 23–38. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2020.4.23>.
- Marsden, T. (1999) Rural Futures: The Consumption Countryside and its Regulation. *Sociologia Ruralis*, 39(4), 501–526. <https://doi.org/10.1111/1467-9523.00121>.
- Meerow, S. – Pajouhesh, P. – Miller, T. R. (2019) Social equity in urban resilience planning. *Local Environment*, 24(9), 793–808. <https://doi.org/10.1080/13549839.2019.1645103>.
- Rennings, K. – Brohmann, B. – Nentwich, J. – Schleich, J. – Traber, T. – Wüstenhagen, R. (2012) *Sustainable Energy Consumption in Residential Buildings*. Heidelberg: Physica-Verlag.
- Shwom, R. – Lorenzen, J. A. (2012) Changing household consumption to address climate change: social scientific insights and challenges. *WIREs Climate Change*, 3(5), 379–395. <https://doi.org/10.1002/wcc.182>.
- Tucker, J. – Daoud, M. – Oates, N. – Few, R. – Conway, D. – Mtisi, S. – Matheson, S. (2015) Social vulnerability in three high-poverty climate change hot spots: What does the climate change literature tell us? *Regional Environmental Change*, 15(5), 783–800. <https://doi.org/10.1007/s10113-014-0741-6>.
- Walker, G. (2013) Inequality, Sustainability and Capability: Locating Justice in Social Practice. In Shove, E. – Spurling, N. (szerk.) *Sustainable Practices: Social Theory and Climate Change*. London: Routledge, 181–196.

Kosárközösségek és fenntarthatóság vidéki közösségekben és a fővárosban

KERÉNYI SZABINA

Összefoglaló

Ebben a tanulmányban a fenntarthatóság és a fogyasztás kérdéseit vizsgáljuk az élelmiszer-fogyasztási, valamint a vásárlási szokásokon keresztül. Az esettanulmány a kosárközösségekre (más néven: bevásárló közösségek) fókuszál, vagyis azokra a kezdeményezésekre, amelyek a termelőt közvetlenül kötik össze a fogyasztóval. A kosárközösségeken belül kétféle nagyobb típust tudunk elkülöníteni: a kis közösségeket, illetve a laza hálózatokat. Míg az előbbi kategória elsősorban a kisebb városokra jellemző, és a minőségi élelmiszerek mellett a közösségteremtés és a szemléletformálás is fókuszban van, a második típussal inkább a fővárosban találkoztunk, ahol a cél a minél nagyobb fogyasztói közösség ellátása, ahol a közösségi szellem és a személyesség jellemzően háttérbe szorul. A kutatás során 24 interjút készítettünk különböző terepeken: ezek között volt két vidéki, közösségi jellegű kezdeményezés – ebből az egyiket részletesen is tárgyaljuk jelen kötetben – , illetve néhány budapesti interjú is, melyek a nagyobb hálózatok képviselőivel készültek. A tanulmány ezt a két típust vizsgálja, illetve ezeken belül a motivációkat, a fogyasztási szokásokat, a fenntarthatóság fogalmát az élelmiszer-fogyasztáson túl egyik, illetve másik esetben.

Háttér: kosárközösségek Magyarországon

Kosárközösségek már több mint egy évtizede léteznek Magyarországon. Az első kezdeményezés a Szatyor Egyesület közössége volt, amely 2011-ben alakult az akkori AK57 nevű közösségi pincében Budapest VII. kerületében. Ez a nyugat-európai kosárközösségek mintájára jött létre. Az egyik alapítót külföldi, elsősorban spanyolországi és angliai minták inspirálták, többek között a Community Supported Agriculture nevű kezdeményezés, amelyet itthon is meg akartak valósítani. Az egyik akkori alapító/szervező elmondása szerint azzal a céllal indították a Szatyort, hogy olyan élelmiszert juttassanak el a fogyasztókhoz, mely „szezonális, tehát ami éppen elérhető, ha lehet, akkor organikusan termelt, vagyis bio, és hogy a lehető legkisebb csomagolásban forgalmazzuk.” A kezdetekkor elsősorban a közösségi pince vonzáskörzete tette ki a vásárlóközönséget. A zöldséget és a gyümölcsöt dobozokban lehetett előre megrendelni. Mivel bizonyos körű termelőtől szállítottak, és kizárólag idényjellegű terményeket, ezért a vásárló deklaráltan vállalta annak kockázatát, hogy nem tudta előre, mi lesz a dobozban, hiszen válogatásra akkor még nem volt mód. Csak annyit lehetett előre kiválasztani, hogy az ember kicsi vagy nagy dobozt szeretne. Egy évvel később, 2012-ben a Szatyor is átköltözött egy boltba, hiszen a szervezők szándéka volt hogy „az AK heverőiről egy komolyabb szintre” emeljék a kezdeményezést, és lehetőséget adjanak arra, hogy minél többen megismerhessék a „termelőtől a fogyasztóig” típusú élelmiszerláncokat, és hogy akár elköteleződés nélkül is be tudjanak menni a boltba, körül tudjanak nézni, tudjanak beszélgetni, informálódni. Szintén egy szervezői interjúban hangzott el: *„[...] lehet, hogy a szomszéd Kati néni csak azért jött be, mert finom az alma, de amikor megkérdezte, hogy és miért nincs narancs, akkor el tudtuk mondani, hogy miért nincs, és így abban már volt egyfajta szemléletformálás.”*

A következő években a kosárközösségek hálózata lassan fejlődött, országszerte indultak hasonló kezdeményezések, melyek különböző célokat tűztek ki maguk elé. Ezek közé tartozott a minőségi élelmiszerek termelése, és az, hogy a fogyasztók egészséges, jóízű és vegyszermentes élelmiszerhez tudjanak jutni. Nem utolsósorban pedig van egy gazdasági vetülete is ezeknek a kezdeményezéseknek: cél, hogy a helyi termelőknek lehetőséget biztosítsanak terményeik eladására annak ellenére, hogy a nagyobb vállalatokkal, szupermarketekkel szemben képtelenek tartani az árversenyt. Ezek a termelők így a piac kizárásával, közvetítők nélkül meg tudtak maradni a termelés mellett. Ezekben a kezdeményezésekben kiemelkedő szerepe van a nyíregyházi Kosár Egyesületnek, mely nem pusztán egy működőképes boltot és közösséget hozott létre helyben, hanem ismeretterjesztő- és oktatási tevékenységének köszönhetően segítettek több helyi bevásárló közösség megteremtésében országszerte.

A következő említésre méltó szakaszt a kosárközösségek történetében a Covid-19-válság jelentette, hiszen a lezárások idején egyrészt felfutottak, és egyre népszerűbbek lettek azok az élelmiszer-forgalmazók, melyek házhoz szállítást is tudtak biztosítani, másfelől pedig hangsúlyosabbá váltak a tiszta, minőségi, egészséges élelmiszerek.

Módszertan

A kosárközségeken belül eredetileg egy kis vidéki közösséget és egy nagyobb budapesti hálózatot akartunk megvizsgálni. A terepmunka során azonban megbizonyosodhattunk róla, hogy a nagy budapesti hálózatokat nehéz egy egységes terepként vizsgálni. Ennek fő oka, hogy a nagy létszámú fogyasztók között nagyon eltérő rendszerességgel rendelnek a vásárlók: van, aki csak egyszer-egyszer, van, aki rendszeresen ugyan, de ritkán (vagyis több hét vagy akár több hónap is eltelik két vásárlás között), illetve vannak, akik online rendelnek, és vannak, akik boltban vásárolnak. A nagyon eltérő vásárlási szokások mellett további kérdéseket vetett fel, hogy nagy létszámuk miatt a vásárlók fizikai valójukban soha nem találkoznak egymással, illetve a legtöbben a szervezőkkel sem, vagyis nehéz volna őket bármilyen szempontból is közösségnek tekinteni.

Ezért végül a terepmunka során két kisebb vidéki közösséget és egy budapesti hálózatot vizsgáltunk meg, illetve interjúztunk más hálózatok szervezőivel is. A vidéki közösségeket bizonyos kritériumok alapján választottuk: olyan kosárközségeket kerestünk, amelyek évek óta rendszeresen működnek, és amelyeknek van egy stabil vásárlói rétege. A budapesti hálózatoknál az volt a feltételünk, hogy minél nagyobb palettát fedjenek le, és minél szélesebb vásárlóközönséget szolgáljanak ki. A keresést tovább bonyolította, hogy két szervezet is megszűnt nem sokkal a kutatásunk kezdete előtt. Ez tovább erősítette azt a benyomást, hogy ezek a bevásárló közösségek nagyon dinamikusan fejlődnek, és folyamatos változásban vannak, vagyis amellet, hogy sok ilyen közösség jön létre, több olyanra is bukkantunk, melyek megszűntek vagy átalakultak más működési formává.

A kutatás során kvalitatív módszereket használtunk. Az egyes terepeken interjúkat készítettünk egyrészt a szervezőkkel, másrészt pedig a vásárlókkal. Elsőként mindig a szervezőket kerestük meg, majd a hólabdamódszert alkalmazva szerveztük be a további interjúalanyokat. Minden esetben elmentünk a helyszínre, ami a kosárközségek esetében az átvevőpontokat jelentette, ahol a gyakorlatban nem pusztán a rendelések átvételét bonyolítják, hanem egy kisebb méretű piac is üzemel, ahol bárki vásárolhat. Ahol és amikor csak mód volt rá, személyes interjúkat készítettünk, ahol pedig erre nem volt lehetőség, ott online interjúztunk. Egy esetben – mivel kisgyerekes anyuka volt az alany, akivel nehéz volt időpontot egyeztetni – telefonos interjú készült.

Az interjúknál félig strukturált módszert alkalmaztunk. Az interjú vezérfonala hasonló volt minden terepen, vagyis bizonyos elemeket minden interjútypusnál megtartottunk, de ebben az esetben a hangsúlyt az élelmiszerekre helyeztük. A kérdéskörök között szerepeltek kérdések a bevásárló közösség működéséről, vásárlási szokásokról, konkrét termékekről, árakról, a közösségről és tagságról, továbbá szélesebb értelemben a fenntarthatósággal, klímával kapcsolatos ismereteikről, szokásaikról.

Összesen 24 interjú készült, egy interjú pedig átlagosan 40–60 percig tartott. A bevásárló közösségek két fő típusának túl nagy eltérései miatt ez a tanulmány nem

egy összehasonlító munka, hanem elsősorban a közösségi jellegű kezdeményezésekre összpontosít, de ugyanakkor a laza hálózatok tagjaival készített interjúk is fontos részletekre világítottak rá, ezért mindenképp szükséges az ott szerzett tapasztalatokról is beszámolni. Bár a laza hálózatok szolgáltatása sok szempontból közelebb áll a házhoz szállítást biztosító áruházakhoz, mégis a kosárközösségekhez soroljuk őket, hiszen mind kommunikációjukban, mind termékkínálatban közelebb állnak a hagyományos kosárközösségekhez, mert a minőségi árun túl valamilyen értéktöbbletet tartalmaznak, és kiindulási pontjuk itt is a termelő összekötése a vásárlókkal (még ha ettől a mintától esetenként el is térnek).

Az alanyok érdekében az alanyok, illetve az általuk említett szervezetek, szervezők, árusok nevét anonimizáltuk vagy pszeudonimizáltuk, így a beszámolóban az interjúalanyok nem a valós nevükön szerepelnek, a közösségek nevét pedig nem említjük.

A kosárközösségek fogyasztói

Az interjúk során személyes jellegű kérdéseket is feltettünk, hiszen fel akartuk térképezni, kik képezik a vásárlóerőt, kik a fogyasztók, mit lehet tudni a háttérükről, képzettségükről, mindennapjaikról.

Kiindulópontként azt feltételeztük, hogy az átlagosnál (vagyis a szupermarketek kínálatához képest) magasabb élelmiszerárak miatt a vásárlók is tehetősebb háttérrel rendelkeznek, illetve a projekt surveyfelmérései alapján már rendelkezésünkre álltak bizonyos adatok, amelyekből feltételeztük, hogy a kosárközösségek vásárlói jellemzően jobban képzettek, magasabb iskolai végzettséggel rendelkeznek, továbbá hogy foglalkoztatják őket a fenntarthatóság és a klíma kérdései. A kutatás egyik fókuszja a gender-aspektus volt: előzetes ismereteink alapján itt azt feltételeztük, hogy mind a szervezők, mind a vásárlók körében nagyobb arányban fordulnak elő nők.

Az interjúk ezeket a feltételezéseket nagyrészt alátámasztották, illetve bizonyos részletek tekintetében tovább finomították. Ugyan a szervezők szinte mindegyike nő volt, és az interjúalanyaink között is magas számban képviseltetik magukat a nők, a kvalitatív kutatás arra is fényt derített, hogy a közösségekben inkább családok, mint egyének vesznek részt, így ennél fogva a vásárlásokban a nők és a férfiak egyaránt részt vesznek, nem ritkán közösen, családi bevásárlás alkalmával. Az interjúalanyoknak a nemek közötti munkamegosztásról alkotott felfogása progresszívnek mondható: az interjúk során az alanyok nem a hagyományos szerepeket hangsúlyozták, hanem inkább egyfajta nyitottságot, rugalmasságot.

„Nálunk anya is ambiciózus, és cége van, és hasonlók, tehát nálunk ilyen teljes mértékben vegyesen működik a dolog. Szerintem észszerűen, tehát megosztjuk a munkát teljes mértékben egymás között.” (középkorú nő, kisváros)

Egy másik interjúalany is hasonló tapasztalatokról számol be:

„Hát, rendelni közösen szoktunk, tehát a rendelést közösen adjuk le. Ritkán van az, hogy a férjemnek egyedül kell mennie, és csak össze kell szednie, tehát álta-

lában próbálunk ketten menni. Ketten menni, és úgy végigjárni, egyrészt mert úgy hamarabb végzünk, meg hát ott akkor egy kicsit azért közösen intézkedünk.” (középkorú nő, kisvárosi terep)

Bár a fenntarthatóság és a klímakérdések, illetve a különböző innovatív kezdeményezések iránt leginkább a fiatalok fogékonyak, a tapasztalatok alapján a bevásárló közösségek vásárlói inkább a középkorúak táborából kerülnek ki. Mindkét vidéki terepen a vásárló közönség magját elsősorban a családostok teszik ki. Kiemelendő, hogy a legtöbb alanyunk legalább kettő, de inkább három gyermeke volt. A legfiatalabbak a harmincas korosztály képviselői, akik jellemzően kisgyerekek mellett kezdtek el nagyobb figyelmet fordítani az ételmiszerre. Az átvevőpontokra, vagyis a piacra általában a kisgyerekekkel együtt mennek. A középkorú, negyven-ötven év körüli korosztály tagjaiból került ki a legtöbb interjúalanyunk: itt jellemzően a házaspárok közösen, időnként a gyerekekkel együtt mennek bevásárolni. Emellett a hatvan fölötti korosztály tagjai is szerepeltek az alanyaink között, ebben a korban már felnőtt, önálló gyerekekkel. A lazább budapesti közösség alanyai a harmincas-negyvenes korosztály tagjai, és mind nők voltak, akik egyedül vagy párkapcsolatban élnek.

Végzettségüket tekintve az előfeltételezéseinknek megfelelően azt tapasztaltuk, hogy magasabb iskolázottak, és magas státusú munkát is végeznek: alanyaink között volt mérnök, banki ügyintéző, egyéb pénzügyi területen dolgozó, vállalkozó. Alanyaink mindegyike stabil háttérrel rendelkezik, vagyis az ételmiszervásárlás nem jelent számukra problémát. Kimagasló fizetésről csak egy alany számolt be: állítása szerint az anyagi biztonság teremti meg számára azt a luxust, hogy olyan ételmiszert vásároljon, ami megfelel az igényeinek, és nem kell az ár miatt aggódnia:

„[...] nekem azért elég jó, tehát milliós összeg körüli fizetésem van, mindig legalább vagy fölötte, inkább fölötte. Tehát én már nem nézem az árakat, ez a helyzet. És szeretek különleges, jó minőségű tejtermékeket, tojást venni [...]. Amióta megtehetem, és amióta rendes, élhető fizetésem van, azóta nekem az nagyon fontos, hogy véletlenül se vegyek olyan tojást, ami nem tényleg teljesen biztosan házi és olyan minőség. Tehát olyan nincs, hogy ha nekem nincs itthon valami, akkor le kell érte ugranom a sarki CBA-ba. Akkor inkább másféle ételt főzök, mert nem vagyok hajlandó ipari állattartáshoz, meg ilyenekhez asszisztálni.” (harmincas nő, Budapest)

A bevásárló közösségek tagjai egy-egy vásárlás során jellemzően húsz- és harmincezer körüli összeget költenek, és általában havonta többször, átlagosan kétszer-háromszor vásárolnak a kosárközösségben. Bár itt kimagasló fizetésekről nem számoltak be, az anyagi háttérüknek köszönhetően – ha meg is érzik az ételmiszerárakat –, ezeket olyan költségeknek tekintik, amelyekre szívesen áldoznak.

„[...] szerencsére azért mindketten olyan munkakörben dolgozunk, hogy nem okoz gondot az, hogy normális, egészséges ételmiszert vegyünk. De igen, kellett átcsoportosítani, kellett átgondolni, hogy mi az, amire hajlandóak vagyunk pénzt adni,

és mi az, amire nem. Vannak dolgok, amikre azt mondtuk, hogy na jó, ez már nem fér bele a büdzsébe, de szerencsére semmi olyan, ami fájt volna.” (középkorú nő, kisváros)

Motivációk – mit keresnek; közösség/nem közösség

Mind a vidéki közösségekben, mind a fővárosi hálózatok esetében kiemelten fontos volt, hogy megismerjük a résztvevők motivációit: Mit keresnek ezekben a kosárközségekben? Miért térnek vissza? Bár a bevásárló közösségek vásárlói nem kimondottan árérzékenyek, mégis érteni akartuk, miért éri meg nekik itt vásárolni annak ellenére, hogy a termékek ára jelentősen magasabb a bolti élelmiszerek árához képest.

Itt a két típus motivációi között sok hasonlóságot találtunk, hiszen a legfontosabb szempontok, melyeket az élelmiszerral kapcsolatban az alanyok említettek, a következők voltak:

- minőségi
- egészséges
- megbízható forrásból származik
- helyi

A minőség tekintetében további szempontok jöttek elő. A leggyakrabban az élelmiszerek ízét említették az alanyok, és hangsúlyozták, hogy máshol nem lehet találkozni ilyen ízletes gyümölcsökkel, zöldségekkel, mint a kosárközségeknél. Itt gyakran szerepelt az a narratíva, főleg az idősebb korosztály körében, hogy „régén” az élelmiszernek más íze volt, mint most, és így egyfajta nosztalgikus elem is bekerült a szempontok közé azzal, hogy a vásárlók a „régit,” „igazi,” „hagyományos” ízeket keresik.

„A mi korosztályunk még emlékszik arra, hogy milyen íze van egy paradicsomnak vagy egy répának, és nekünk ez előny, mert még tudjuk, hogy az milyen volt. Meg hát másrészt az is számít, hogy így nem annyira mesterséges, és nem annyira vegyszeres cuccot eszünk. Tehát próbáljuk valamilyen szintig, amennyire lehet, megválogatni, hogy mit eszünk.” (hatvanas nő, kisváros)

Egy másik alany arról számolt be, mennyire megváltoztatják a minőségi ételek magát az ízlést is:

„[...] Egyre inkább kerüljük a mindenféle adalékanyagokkal, ízfokozókkal, ilyesmikkel készülő élelmiszereket, és ennek megfelelően egy kicsit úgy gondolom, vagy én azt látom, minthogyha az ízlelésünk is átalakult volna. Teljesen másképpen ízeleli meg ezeket az ember, és módosul hozzá egyébként a reakció, amit erre a reflexre adunk. Így lehet, hogy eleinte, első-második alkalommal, mondjuk, olyan furi íze van annak a májkrémnek, mondjuk, amelyik nincsen telenyomva ízfokozóval, majd szépen rájössz, hogy mennyire finom és zamatos és tiszta, és más ízeket kezdesz el benne érezni, ami tök jó. És aztán, utána, mondjuk, néhány hónap múlva úgy

alakul, hogy bemész a boltba, és veszel egy tömlős májkrémet, és megpróbálok megenni, és azt érzed, hogy hát ez borzalmas.” (középkorú nő, kisváros)

A minőség több másik szemponttal is összefonódik a vásárlók szemében: itt jelent meg az a vásárlói igény, hogy az étel mint a minőség egyik legfőbb mutatója egészséges is legyen.

„Először csak a házias ízeket kereste az ember, aztán utána szépen lassan egyre többet foglalkozva ezzel a témával, ugye, azért az is hamar kitűnt, hogy ezek jóval egészségesebbek, és sokkal nagyobb szükségünk van az ilyen tiszta jellegű élelmiszerekre, amit egy ilyen helyen meg tudsz vásárolni, mint a mindenféle bolti nagyüzemi dolgok.” (középkorú nő, kisváros)

A minőség–egészség narratíváknál sokszor kérdés nélkül is megjelent az összehasonlítás a szupermarketekkel és egyéb élelmiszerboltokkal, és kiemelik az ízeken túl a személyességet is.

„Aki a Lidlben vásárol, meg az Aldiban, meg a nem tudom hol [...], ők azt fogják mondani, hogy a kosár nekik drága, meg fancy, meg divatos, és azért mész oda. De aki egyszer kóstolt egy lidles sajtot, meg, mondjuk, egy itteni sajtot, amit a termelőtől vesz meg [...], meg aki megeszi azt, amit tényleg aznap délelőtt szedtek le, és érzi, és illata van, és íze van, az azt fogja mondani, hogy neki ez megéri, és nekem ez megéri. Tehát igen, nyilván picivel drágább, mint a multiknál, de ebben benne van a munka. Látod benne a munkát, látod benne az izzadságot, látod benne az embert. És ezt nem lehet megfizetni.” (középkorú nő, kisváros)

Az összehasonlítás során az ízek mellett megjelenik a megbízhatóság is, mint minőségi garancia, hiszen a kosárközösségek szervezői elengedhetetlenek tartják a minőségellenőrzést, rendszeresen ellenőrzik a gazdákat, akik a termékeket árulják. Az általunk vizsgált kosárközösségeknél a „bio” minősítés nem volt elvárás, volt viszont többféle kritérium, amelynek meg kell felelni. A legfontosabb ezek között az, hogy a termények vegyszermentesek legyenek. A kosárközösségek nagy hangsúlyt fektetnek az ellenőrzésre és a folyamatok átláthatóságára is, és ezt kommunikálják is a vásárlók felé. A vásárlók többször is említették ezt a fajta személyes garanciát elengedhetetlen szempontként, amit máshol (pl. hagyományos élelmiszerboltban) nem kapnak meg.

„Nem akarunk bolti sajtot venni, meg bolti felvágottat, mert ugye tele van mindenféle ízfokozó, meg mindenféle adalékanyagtól kezdve [...], nem is tudom, mik vannak benne pontosan. Meg, ugye, maga az alapanyag, amiből előállítják, azt sem lehet tudni, hogy ők honnan veszik azt a húst, vagy honnan származik, meg hogy hogy etették azt a disznót.” (középkorú nő, kisváros)

Vagy ahogy egy másik interjúalany kiemelte:

„Az egyik legfontosabb, amit mondtam, hogy a minőség az egy ellenőrzött dolog. Ez úgy működik ebben a bevásárló közösségben, hogy a szervezők adott időszakként elmennek meglátogatni a termelőket, és megnézik, hogy tényleg úgy

állítják elő, úgy nevelik azokat az állatokat, és azt is ellenőrzik, hogy valóban a sajátjukat árulják-e.” (középkorú férfi, kisváros)

Az alanyok többször említették szempontként a fordított esztétikát. Beszámoltak az évek során szerzett tapasztalataikról, miszerint a „túl szép,” „túl tökéletes” zöldségek és gyümölcsök általában azt jelzik, hogy a termény távolsági, vegyszerezett, vagyis egészségtelen, és szinte biztos, hogy nem jó az íze. Ennek megfelelően éppen a kevésbé tetszetős megjelenésű terményekben látják a garanciát a minőségre:

„[...] olyan zöldséget, gyümölcsöt, élelmiszert szerezzél be, ami jobb minőségű, mint amit meg tudsz kapni a szupermarketben, mert, ugye, ez van, hogy akkor az ember elkezd lemenni vidékre, és azt érzi, hogy ott van íze a répának. Meg hogy egy kicsit máshogy is ki tud nézni az élelmiszer. És akkor elkezded keresni ezeket az élelmiszereket a városban is, hogy hol lehetne megtalálni azt, ami tényleg jó. És akkor megtanulod azt, hogy nem a suvickolt zöldséget kellene megvenni, hanem azt, ami kicsit olyan girbegurba, mert akkor gyanúsabb, hogy esetleg az valami termelőtől származik, és nem volt vegyszerezve. Szóval, hogy ezek ilyen, tehát magára ízre is jobb, meg, ugye, egészségtudatosság szempontjából is jobb.” (középkorú nő, Budapest)

A fordított esztétika mellett megjelennek más szempontok is, amelyek a minőségi garanciát jelentik. Meglepő módon a kukacos termény is így jelent egyfajta garanciát arra, hogy a termény jó, megbízható és nem vegyszerezett:

„Azt gondolom, hogy valószínűbb terméket kapok, mint a boltban. Úgy látom, hogy az a sárgarépa a földben nőtt, és kukac van benne, és szóval a minősége is más. És hát, ugye, ők ellenőrzik is, hogy tényleg olyan helyen, meg olyan módszerekkel készült a termék, vagy nőtt a zöldség, ahogy ígérik.” (hatvanas nő, kisváros)

A kosárközösségek nem pusztán a vegyszerek és a csomagolás elkerülésével igyekeznek céljukat, azaz a fenntarthatóságot elérni, hanem úgy is, hogy minél kisebb ökológiai lábnyomot hagynak. Ennek érdekében elsősorban helyi termelőktől próbálják beszerezni az árut, hogy az minél kevesebbet utazzon. Az ökológiai lábnyom mellett egy másik deklarált oka ennek az a törekvés, hogy a helyi gazdaságot erősítsék, és hogy a multinacionális vállalatokkal szemben, ahol akár több ezer kilométert is utazik az élelmiszer, így lenyomva a helyi árversenyt, lehetőséget adjanak a helyi gazdáknak is. Ez a szempont esetenként lokálpatriotizmussal is társulhat. Az alanyaink a „helyi” mint érték hangsúlyozásakor a fenntarthatósági szempontokra utaltak elsősorban.

A laza budapesti hálózat szervezője elmondta, hogy bár a kapcsolatok megteremtésénél fontosnak tartotta, hogy helyi legyen az áru, sokszor gyakorlati okokból ez nem tudott megvalósulni.

„Az nagyon beszűkítette volna a lehetőségeket, mert itt, Magyarországon ez a kistermelői vonal inkább visszafejlődik. Ráadásul azért bizonyos régiókban termelnek egyes dolgokat, ez egy kis ország, úgyhogy nem is minden van feltétlen

Budapest környékén, sőt, ami van, az se biztos, hogy jó. Ott inkább mi a minőségre mentünk, hogy elsősorban hazai legyen és minőségi. És friss, tehát inkább ebben szeretnénk most is kitűnni, hogy frissebb, mint ami az üzletláncokban van.” (szervező, Budapest)

A helyben termelt árun kívül a budapesti hálózat szervezője arról is beszámolt, hogy télen nagyon korlátozott árut tudna csak forgalmazni, ha kizárólag az idényzöldségekre és gyümölcsökre szűkítené a kínálatot. Ezzel viszont meg kellett hoznia azt a kompromisszumot, hogy esetenként távolsági termékeket is elérhetővé tegyen, hiszen – elmondása szerint – ezzel a vásárlók igényeinek szeretne megfelelni, és hiába távolsági az áru, a minősége így is ellenőrzött.

Ez a szemlélet ugyanakkor a vásárlók körében ellenérzéseket is kiváltott. Azok, akik éppen az ökotudatosság miatt keresték fel a hálózatot, úgy érezték, hogy ez szembemegy az elveikkel. Egyrészt kifogásolták, hogy nem minden esetben átlátható a termények útja a kosárig, másfelől pedig kimondottan ellenérzéseik támadtak a távolsági termékekkel szemben.

„[...] És [...] hát, ugye, én mindig megnézem, hogy mi van odaírva, hogy milyen tanyáról vagy farmról vagy honnan jön az ételmyszer, és akkor itt meg csak úgy kiírja, hogy termelői közösség. Hát az mi a túró, érted? Szóval, az most bármi lehet szerintem. És akkor itt vannak ezek a külföldi áruk [...], ezeket talán később tették hozzá egyébként, tehát ezt csak így az utóbbi időben látom, hogy már banánt is lehet rendelni, ami azért eléggé furá. Tehát, hogy azért ez nagyon nem stimmel így ebben a történetben.” (középkorú nő, Budapest)

A kosárközösségek vásárlói alanyai beszámoltak arról is, hogy hiába drágább az ételmyszer a boltokban, az ételmyszerár növekedése a közösségekben kevésbé volt érezhető, így az ételmyszerár-inflációt követően csökkent az árrés az úgynevezett bolti és a kosárközösségekben kapható termények között. Bár a kosárközösség előnyeinel leggyakrabban az ételmyszer minőségét emelték ki a vásárlók. Az egyik interjúalany behozta azt a szempontot is, hogy itt nem pusztán a termények, de maga a vásárlás élménye is egy magasabb kategóriába tartozik, és hogy a magasabb árral ezt a minőségi szolgáltatást is kifizetik, vagyis hogy a kosárközösségbe tartozás egyfajta státuszszimbólumként is megjelent.

„Szerintem egy bizonyos réteg engedheti csak meg magának, hogy drágábban jobbat vehessen, ezért itt nincsenek is olyan konfliktusok, mint, mondjuk, egy boltban, hogy betoltad a kosarat elém, nem toltam be, elkezdődik a vita. Szóval szerintem ide egy olyan réteg jár, aki figyel a környezetre is, meg a többi emberre is. És jó érzéssel tölt el, ha ezekkel az emberekkel beszélgetek.” (harmincas nő, kisváros)

A közösségbe tartozás mint élmény az a szempont, ami mentén élesebben különválnak a vidéki kosárközösségek a fővárosi laza hálózatoktól. A kosárközösségek ugyanis explicit módon egyfajta értéket akarnak közvetíteni a közösségi formán keresztül. A személyes átvétel, a rendszeres időpont lehetőséget teremt arra, hogy a

rendszeres vásárlók egyfelől létre tudjanak hozni személyes kapcsolatot a gazdákkal, így az átlátható minőségbiztosításon túl személyes szál is kapcsolódik a vásárláshoz. Emellett nem csupán a vásárlók és a termelők között jön létre kapcsolat, hanem a vevők is megismerhetik egymást, hiszen hétről hétre találkoznak a piacként működő átvevőpontokon. A kosárközösségek szervezői tudatosan is építik a közösséget, és sokszor szervezett programokat is kínálnak. Az egyik megszűnt budapesti kosárközösség szervezője számolt be arról, hogy a vásárlói körük egyfajta közösségként is funkcionált, rendszeresen szerveztek számukra előadásokat, illetve kirándulásokat is. Más kosárközösségek programokat, akár koncerteket, előadásokat is szerveznek időszakosan. Az általunk vizsgált kosárközösségekben a közösségi programok elsősorban az élelmiszerekhez kapcsolódtak: említettek az alanyok olyan programokat, amikor közös hamburgersütést szerveztek a helyszínen a pék és a húsáros közreműködésével, de a kosárközösség évfordulóit is meg szokták ünnepelni. Az alanyaink hangsúlyozták a közösségiséget mint értéket, ami szintén fontos szerepet játszik az elköteleződésükben. Az elmondások alapján a termények átvétele önmagában is egy családi programnak számít, ahová szívesen ellátogatnak közösen a házaspárok vagy akár családok gyerekekkel.

„Ami nekem nagyon-nagyon jó, az a közösség. Magát a szót is szeretem, hogy közösség. Ez, ugye, abból adódik, hogy mint mondtam, pici faluból jöttem ide vissza a városba, és a közösséghez tartozni élményt jelent, és nagyon sokat számít. Azonkívül tényleg sokat ad, hogy konkrétan tudom, hogy a Sanyi délben szedi le a gombát, amit délután odahoz. Konkrétan tudom, hogy sokszor a péknél még langyos, amit megveszek. Most a múlt héten gyönyörű epret hoztak, mézédese. Igazából ez, hogy így tudhatom, hogy friss, hogy szép, megfoghatom, megnézhetem. Ennyi idő alatt már azért valamilyen szinten a kapcsolatok is kialakultak. Váltunk pár szót, tudja, hogy én ezt szeretem, vagy azt szeretem, mint ahogy szerintem a stabil vevőkörrel szinte már mindegyikünkéről tudják, hogy ki mit szeret. Tehát én egyáltalán nem vásárolok multinál, mert nekem ez számít, ez a közvetlenség, ez a kontakt.” (középkorú nő, kisváros)

A termelőkkel és a többi vásárlóval való kapcsolatot több alany is kiemelte:

„Ez minden héten egy alkalom, a csütörtök délután, amikor át lehet venni a rendelt árut, és ott helyben is lehet vásárolni. Emiatt mindenki visszajár, ugyanakkor van ott, tehát nem olyan, mint egy hagyományos piac, hogy elmegy az ember, amikor éppen ráér, és mindig más vásárlókkal találkozik, hanem mindig ugyanazokkal az emberekkel állunk sorban. Nincsenek nagyon hosszú sorok, de mégis hosszú időn keresztül, évek óta ugyanazokkal az emberekkel találkozunk egy adott helyen. Kicsit hasonló, mint, mondjuk, egy iskolában azok a szülők, akiknek a gyerekei egy iskolába járnak.” (középkorú férfi, kisváros)

A kosárközösségeknek általában van egy zárt Facebook-csoportja is, de az valójában inkább azt a célt tölti be, hogy a szervezők kommunikálni tudjanak a vevőkkel,

szólni tudjanak, ha esetleg valami változik, ha új termelő kapcsolódik be a közösségbe, vagy ha például új, idényjellegű áru érkezik, amelyet előre lehet rendelni. Az elmondások alapján azonban a közösségi médián nem jönnek létre valós kapcsolatok, csak a személyes találkozások során, ott viszont nagy jelentőséget tulajdonítottak nekik.

„Tehát ez igen, én úgy érzem, hogy van ennek egy közösségformáló ereje, és ez a termelőkkel mindenképpen kialakul. Olyan ez, mint egy baráti beszélgetés. Én sok mindenkivel magázódom egyébként, már azért nem vagyok húszéves, énnekem már nem alap ez, hogy rögtön mindenkit tegezzünk. Sok mindenkivel magázódom, de mégis megvan ez a baráti vagy jó üzleti kapcsolat, a beszélgetés. Vannak tündéri idős nénik, akik jönnek, és akkor megveszik a kis ezt-azt-amazt, és sorban állás közben remekül meg tudunk beszélni mindent is. Ez az, ami szerintem sokat számít. A Facebook-közösségben, én úgy látom, hogy az aktivitás az kimerül abban, hogy Rita kiküldi, mindenki reagál rá, és ennyi. Ott azért nem indulnak meg kontaktok.” (középkorú nő, kisváros)

A laza budapesti hálózathálónál a közösségi szempont nem jelenik meg, és bár a szervezők elmondása szerint törekszenek arra, hogy közösségi programokat is szervezzenek, hogy a vásárlókkal létrejöjjön valamilyen személyes kapcsolat, ez nem feltétlen tud a gyakorlatban is megjelenni.

Fenntarthatóság az élelmiszer-fogyasztáson túl

A személyes kapcsolaton túl a kosárközösségeknek deklarált célja az értékteremtés: nem pusztán jó minőségű élelmiszert akarnak közvetíteni, hanem ezeket a kezdeményezéseket egyben a fenntarthatóság jegyében teszik. Ezen belül nagyon eltérő, hogy milyen formában és mértékben közvetítik a klímatudatosságot és a fenntarthatóság elveit, valamint az ezekről szóló ismereteket a közösségen belül. A nagy budapesti hálózatok, többek között az első, a Szatyor kimondottan a környezettudatosságot tartotta szem előtt. A kutatás során azonban azt tapasztaltuk, hogy a laza hálózatként működő kezdeményezések egyrészt eleve kevesebb elköteleződést várnak el a vásárlóktól, másfelől pedig elsősorban az élelmiszerekre szeretnének koncentrálni, és kapacitásuk sincs feltétlen a tágabb, fenntarthatósággal kapcsolatos ismeretek terjesztésére. A vásárlóknál így nehéz felmérni a fenntarthatósághoz fűződő viszonyukat, attitűdjeiket, hiszen azok eléggé változók lehetnek. Ugyanakkor az interjúalanyainknál olyan attitűdökkel találkoztunk, amelyek kimondottan prioritizálják a fenntarthatóságot annak a lehető legtágabb értelmében, és ez a tudatos szemlélet alanyainknál az élelmiszer-fogyasztáson túl is megjelent.

„Engem nem kimondottan érdekel az öltözködés, ugyanazokat a ruhákat hordom már tíz éve. Ha valamire szükségem van, elmegyek a Cseriti boltba, és megveszem, vagy bemegyek egy turiba.” (harmincas nő, Budapest)

Egy másik, hasonló háttérű alany is hasonló tapasztalatokat osztott meg velünk:

„Szóval, nekem ez például komoly szorongási faktorom egyébként, azt hiszem, hogy így azon gondolkodom, hogy tényleg szükségem van-e azokra a dolgokra, amiket meg akarok venni. És nekem például nagyon nehéz [...] a ruhaipar dolgait nézni, és például én olyan szinten bojkottálok ruhaipari márkákat, hogy én, mondjuk, egy Shein-ruhát használtan sem vagyok hajlandó venni. Tehát nekem az is ilyen rossz érzést okozna, hogy ilyen gyártónak bárhogy is támogassam a működését, akár közvetetten is.” (harmincas nő, Budapest)

Bár a laza budapesti hálózat alanyai is komolyabb tudatosságról vallottak, ezt első-sorban a kutatási témánkhoz kapcsolódó érdeklődésnek tudtuk be. A közösségi alapon szerveződő kosarak közönségénél a nagyobb elköteleződés kapcsán azt feltételeztük, hogy szervezettebben kapcsolódik a fenntarthatóság témája a közösségiséghez. A ruházat területén a turkálóban vásárlás itt is jellemző volt, különösen a kisgyerekes családoknál:

„Turkálóból vásárolunk, tehát magunknak is, és a gyerekeknek is sok mindent kaptunk a családtól. Hogyha bármire szükség van, azt szeretem megnézni, hogy használtan tudok-e vásárolni olyan állapotút vagy minőségűt, amelyet szeretnék, nem csak ruhák esetében, de akár akkor is, ha használati tárgyról van szó. A ruhák a kicsiknél azért kicsit gyorsan fogynak, meg gyorsan cserélődnek, úgyhogy a turkálóban viszonylag sok időt töltök, amikor csak tehetem.” (harmincas nő, kisváros)

Bár a fenntartható életmód küszöbe a közösség résztvevői körében se tűnt kimondottan magasnak, az interjúink során az derült ki, hogy az alanyok mindegyikénél megjelenik, és fontos valamilyen szinten a fenntarthatóság és a klímatudatos szemlélet. Explicit politikai aktivitást, részvételt klímaügyi megmozdulásban (akár petíció aláírásában is) egyik alanyunk se említett, de többen vallották magukat kimondottan környezettudatosnak, akiket foglalkoztat a téma, rendszeresen utánaolvasnak. Az idősebb generációnál a tájékozódás jellemzően a gyerekeiken keresztül történik, és sokszor azokból a forrásokból tájékozódnak, amelyeket a gyerekeik osztanak meg velük. Ezzel együtt tapasztalhattuk a klímászorongás megjelenését is: interjúalanyaink ebben a tekintetben kimondottan pesszimisták, és ha saját életük miatt nem is, a gyerekeik jövője miatt kimondottan aggódnak.

Az ételmiszer-fogyasztással kapcsolatos szokások mellett (minél kevesebb hulladék termelése, saját textilszatyor biztosítása vásárláskor, csomagolásmentesség keresése) a szelektív szemétygyűjtést, vagyis – feltételezésünk szerint – a legalacsonyabb küszöbbel rendelkező gyakorlatot szinte minden alanyunk említette. Emellett, valószínűsíthetően nem függetlenül a közelmúlt energiaválságától és az energiaárak emelkedésétől, kimondottan sokan említették az energiatudatosságot. Az elmondottak alapján az elmúlt években több háztartásba is bekerült a termosztát, és megindult annak tudatos figyelése, hogy milyen fokra fűtik fel télen a lakásokat. Emellett említették többen azt is, hogy fontosnak tartják gondoskodni a házuk, lakásuk (nyílászárók, házfalak szigetelése, fűtés) korszerűsítéséről is.

Összegzés és következtetések

Összességében megállapítható, hogy az ételmiszer-fogyasztás a fenntarthatóság diskurzusának egy kiemelten fontos eleme, hiszen mindenki részt vesz benne, és az étkezés minden család életében fontos szerepet játszik. Az utóbbi években ugyanakkor, köszönhetően részben a fenntarthatósággal kapcsolatos diskurzusok megszaporoedásának mind a hagyományos, mind a közösségi médiában, részben a Covid-19-válságnak is, egyre nagyobb hangsúlyt kap a mindennapok szintjén is az ételmiszer-fogyasztás. Ebben az időszakban futottak fel nálunk is az úgynevezett kosárközösségek, amelyeknek kimondott célja, hogy összekössék a termelőket a fogyasztókkal a piac közvetítése nélkül, ugyanakkor kimondottan a klímatudatossággal és a fenntarthatósággal kapcsolatos tudás terjesztésében is aktívan részt vesznek, bár eltérő mértékben.

A kutatásunkban kvalitatív interjúink során bizonyosodtunk meg róla, hogy a kosárközösségek magasabb ételmiszerárai valóban egy stabilabb egzisztenciális háttérű vásárlóközönséget feltételeznek. Ők nem tartoznak ugyan a legmagasabb státusú társadalmi csoportok közé, de nem okoz számukra gondot rendszeresen kifizetni azt a többletet, amely a kereskedelmi láncok boltjaihoz képest jelentkezik. A stabil, rendezett háttér mellett a vásárlók jellemzően a harmincas-negyvenes vagy annál idősebb korosztály képviselői. A bekerülés legtípusabban a családalapításhoz és a gyerekek születéséhez kapcsolódik, hiszen a gyermekvállalásnál jelentkezik jellemzően az az igény, hogy a családok minőségi ételmiszereket szerezzenek be, és minőségi ételeket fogyasszanak. A minőség fogalma mögött többértéű jelentéseket találtunk: ez nagyon alapvető szinten az ízre vonatkozik, az „igazi”, „tisza” ízekre, és emellett fontos szerepet játszik az is, hogy az étel vegyszermentes legyen. A kosárközösségek szolgáltatásainak alapvető eleme a minőség-ellenőrzés és az átlátható kommunikáció, így a vásárlók meg lehetnek győződve arról, hogy az ételmiszereket rendszeresen ellenőrzik, így vegyszer-, adalékanyag- és (pl. húсок esetében) hormonmentes, vagyis tiszta és egészséges ételmiszert vásárolhatnak meg, amiért szívesen áldoznak nagyobb összegeket.

A minőségre az ellenőrzésen túl a személyesség is garanciát jelent, hiszen a vásárlók személyesen is ismerhetik a termelőket, tudnak informálódni az áruról, a termelés folyamatáról vagy akár az elkészítésről (pl. pékáruk esetében). A személyesség ugyanakkor a minőségbiztosításon túl hozzájárul a közösségépítéshez is, ami ugyan nem túl szoros, ugyanakkor hosszú távú és biztos társas kapcsolatokat eredményez. A vásárlók kimondottan ezt a közösségiséget is keresik a vásárlásaik alkalmával.

A kutatásunk során egyaránt vizsgáltunk kisebb vidéki (kisvárosi) bevásárló közösségeket, illetve lazább budapesti hálózatokat is. Sem kutatásunk, sem tanulmányunk nem összehasonlító munka módszertani szempontból, ugyanakkor tereptapasztalataink fontos különbségekre világítottak rá. Ezek közül talán a legfontosabb, hogy a laza budapesti hálózatoknál egyáltalán nem beszélhetünk közösségről, itt inkább egyfajta minőségi árucserre zajlik, amely azonban más kritériumok (vegyszer-

mentesség, lehetőleg, de nem feltétlenül bioélelmiszerek, illetve fenntartható kozmetikumok, tisztítószerek) alapján megfelel a bevásárló közösség fogalmának. A laza budapesti hálózatoknál sokkal nehezebben behatárolható a vásárlói kör is, hiszen rendelni bármikor és bármennyit lehet, akár alkalmoszerűen is, a rendelést pedig házhoz szállítják, vagyis nincs kapcsolat vásárló és termelő, illetve vásárló és vásárló között. A laza budapesti hálózatoknál így nem feltételezhető mélyebb elköteleződés.

Az interjúink során azt tapasztaltunk, hogy bár az alanyok környezettudatosnak tartották magukat, és kimondottan tájékozottak voltak a fenntarthatóság és a klíma kérdéseiben. Ugyanakkor nem talákoztunk nagyon szélsőséges lemondásokkal vagy akár politikai szintű részvétellel, aktivitással (akár online petíció vagy bojkott szintjén se). Ezt az attitűdöt lehet komfortkompatibilis kompromisszumkeresésnek nevezni, hiszen a résztvevők tisztában vannak a fenntarthatóság legalapvetőbb kérdéseivel, igyekeznek tudatosan élni, és egyre több részletre odafigyelni, de ez nagyrészt a fogyasztás területére és a minőségi áruk beszerzésére vonatkozik.

Az esztergomi Kiskosár Bevásárló Közösség

SZABOLCSI ZSOLT

Az esettanulmány célja, hogy a fenntartható élelmiszerfogyasztási mintázatok városokban megjelenő formáit vizsgálja bevásárló közösségeken keresztül. A városi lakosságnak csak kis mértékben vagy egyáltalán nincs lehetősége önfenntartásra a saját élelmiszerellátása kapcsán. A bevásárló közösségek olyan szerveződések, melyek főként a városokban felmerülő élelmiszerfogyasztási igényekre adnak fenntartható megoldásokat. A szupermarketek és a hagyományos piacok mellett a bevásárló közösség új szereplőként jelenik meg, és lehetőséget ad a kimondottan fenntartható módon előállított, szigorúan és rendszeresen ellenőrzött élelmiszerek beszerzésére. A szerveződés népszerűségét mutatja, hogy míg az első bevásárló közösségek a 2010-es évek elején alakultak meg, addig a 2020-as évek elejére már országosan közel 30 bevásárló közösség működött.¹ Mindezt segíti, hogy egy új bevásárló közösség létrehozásához rendelkezésre állnak a működéshez szükséges oktatási anyagok, és szakmai tanácsadás is elérhető a több mint 10 éves fejlődés során kialakult hálózat által.

A jelenlegi esetleírás 5 vizsgált bevásárló közösségből az esztergomi Kiskosár működésébe ad betekintést, amely az első magyarországi bevásárló közösségeként jelent meg a 2010-es évek elején, és mintául szolgált a később alakuló, hasonló szerveződéseknek. A kutatás során a bevásárló közösség fogyasztói oldaláról megjelenő motivációkat, a fenntarthatósággal kapcsolatos nézeteket és az ahhoz kapcsolt élelmiszerfogyasztási szokásokat vizsgáltuk, illetve a bevásárló közösség közösségben kialakuló szerepét. Az esettanulmányhoz a közösség tagjaival és szervezőivel készítettünk online és személyes interjúkat. Az esetleírás alapja a 10 taggal és 1 vezetővel készült interjú, valamint a bevásárló közösség rendszeresen szervezett, heti egy alkalommal tartott piaci rendezvényein való részvétel tapasztalatai voltak. Az interjúalanyoktól származó idézeteket anonimizálva mutatom be az esetleírás során. Az interjúkat a következő témákra fókuszálva készítettük el: a csatlakozás és a tagság okai, a Kiskosár közössége, élelmiszerfogyasztási szokások, fenntarthatóság, környezettudatosság, élelmiszerellátás és jövőkép a klímaváltozás tükrében.

¹ <https://kosarkozosseg.hu/>

Az esztergomi Kiskosár Bevásárló Közösség megalakulását egy már létező önképző, egyesületi kör előzte meg. Az Esztergomi Környezetkultúra Egyesület 1994-ben alakult a környezetvédelem népszerűsítése, a környezeti nevelés és az energiahatékonyság elősegítése céljából. A szervezet komoly átalakuláson ment keresztül megalakulásuk óta, ami magában foglalja egy fenntartható szemléletű közösség kialakítását:

„Küldetésünk tudatosítani jelen világunk gondolkodási és magatartási mintáinak ön- és környezetpusztító voltát. Fenntartható és zöld alternatívát kívánunk bemutatni, és segítünk közösséget létrehozni, mely alapjául szolgál a zöld változások megvalósításához.”²

Célkitűzésük tehát a hétköznapi gyakorlatokra, a mindennapokat meghatározó szemléletekre és a viselkedésben megjelenő rutinokra vonatkozik. Ennek jelentős részét képezi a szemléletformálás, melynek színtere az óvodai programoktól a felnőttképzésig terjed, de tevékenységükbe beletartozik a környezeti tanácsadás, a zöld energia és a zöld építészeti ismeretátadás, illetve az eszközök és tudásanyag kölcsönzése is.

Az ismeretanyagot és tudást a tagok maguk, saját érdeklődés mentén, saját önképző kört létrehozva szedték össze. Az összejöveteleken egy-egy tag előadását beszélgetéssé formálva alakultak ki közös vagy eltérő álláspontok a fenntarthatósági elvek gyakorlati megvalósulásáról. Ebben a közegben formálódott ki az igény olyan élelmiszerek iránt is, melyek nem a tömeggyártás és ipari feldolgozás által kerülnek a nagy-, majd kiskereskedelmi forgalomba, végül a vásárló tányérjára, hanem fenntartható és környezettudatos szempontok alapján megtermelt és terjesztett módon.

Az esztergomi Kiskosár kezdetben egy kísérlet volt arra, hogyan lehet globális kihívásokra, problémákra lokális válaszokat, reakciókat adni. A Kiskosár volt az egyik olyan kezdeményezés, amelynél a környezettudatos magatartásra vonatkozó tudásból a tettekig vezetett az út. Az első – eredményesen záruló – próbálkozás a helyi, fenntartható termékek kereskedelmére 2011 szeptemberében, a Tudatos Vásárlói Fesztiválon történt.

Ezt követte 2012 januárjában a bevásárló közösség megalakulása Kiskosár néven. Ez volt az első ilyen közösség Magyarországon, később pedig az országban máshol megalakuló kosárközösségeknek is modelljeül szolgált.

A kosárközösség alapvető szemlélete a természetesség és a háztáji termelés köré szerveződik, aminek egyik fontos része az önellátás. Az ettől való eltávolodás hozza létre az igényt a fenntartható élelmiszerfogyasztásra. Erre hívja fel a figyelmet az egyik szervező, akinek álláspontja szerint a minőségi élelmiszertermelés alapvető emberi szükséglet:

„Mi az első: élelem. Ha ezzel nem foglalkozol, nem fordítasz rá energiát, nem csinálsz, akkor nem ér az egész semmit. Akkor jönnek a fogalmak, hogy környezettudatosság, fenntartható fogyasztás. Ezek a fogalmak mind nem kellenének, ha mondjuk száz évvel ezelőtt lennénk. Ott a kis családi gazdaságok megtermelték

² <http://ekoku.hu/index.php/Egyes%C3%BClet/bemutatkozas>

maguknak, ami kellett. Ezek a fogalmak azért kellene, hogy miért nem csináljuk, miért nem állítunk elő magunknak élelmiszert, hogy miért lett olyan természetes, hogy árucikk és tárgy lehet az élelmiszerből. Soha eszembe nem jut, hogy milyen jó, hogy közvetlenül jön a répa, hanem az a jó érzés, hogy én este megyek ki a kertbe kihúzni a retek, amikor vacsorázom. Egyáltalán nincs semmilyen olyan szempontrendszerben, hogy nem szennyezett vagy közelről jön, mert ez egy alapvető emberi tevékenység, ami kivevődött, kiadott, kivettek a társadalom kezéből.” (szervező 1)

Az otthoni, saját termelésű kiskertek tömeges megvalósulása viszont meghaladja a lakosság lehetőségeit, hiszen sokak számára nem elérhető, hogy saját kiskertjükben, maguknak termeljenek kiváló minőségű élelmiszert. Ezt viszont helyettesíteni tudja a kosárközösség, ahol viszont már a környezettudatosság és a fenntartható fogyasztás fogalmak fontossá válnak az élelmiszertermelők kiválasztása kapcsán.

Bár a kosárközösség tagjainak nincs lehetőségük arra, hogy saját maguknak termeljenek, de hajlandóak többletenergiát fektetni abba, hogy hozzájussanak magas minőségű élelmiszerekhez. Az erre vonatkozó igény kielégítésében segít a kosárközösség, ami egyszerűbbé teszi azt, amit Szervező 1 mondott, és kompromisszumos megoldást kínál a teljes önfenntartás és a nagyüzemi termékek fogyasztása között. A Tag 4 interjúalany elmondja, hogy a nagyüzemi termelésű élelmiszerek minőségi problémái indították el nála az alternatívák keresését:

„Ami nekem egy ilyen első meghatározó élményem, hogy amikor város1-ben éltünk, már megvoltak a gyerekek, és akkor egyszer, így elegem lett a bolti kenyérből. Amikor felváltuk, akkor egy pár óra múlva használhatatlan volt, és elkezdtem, így barátoktól kapott receptek alapján kenyeret sütni. Ez már 20 évvel ezelőtt volt. Ez volt talán az első olyan, amikor talán nagyon tudatosan megpróbáltam saját minőségű élelmiszereket előállítani, meg függetlenedni a boltoktól.” (tag 4)

Bár a minőségi, nem nagyüzemi módon előállított termékek árai is magasabbak, ami bizonyos mértékben korlátozza a vevőkör méretét, mégis kialakult egy vásárlói kör, ami fenntartja a kosárközösséget. A minőségen túl megjelenik továbbá az otthoni, házias ízek iránti nosztalgia és az egészséges élelmiszerek iránti igény a nagyüzemi-vel szemben. Erre mutat rá Tag 10 interjúalany:

„[...] először csak a házi ízeket kereste az ember, aztán szépen lassan, ahogy egyre többet foglalkozol ezzel a témával, az is kitűnt, hogy ezek sokkal egészségesebbek, mint a bolti, nagyüzemi dolgok [...]” (tag 10)

Ami tehát azonos a kosárközösség tagjaiban, hogy az egészséges, magas minőségű és ízletes élelmiszerért hajlandóak több erőfeszítést tenni. Ezt más tagok is megerősítik, például a tag 10 interjúalany:

„Nagyjából ismerek mindenkit, aki odajár. Ez mégiscsak egy kisváros. Nagyjából hasonló szellemiségű kör vagy felfogású emberek gyűjtőtéglje [...]. Ez azt jelenti, hogy nem az impulzusvásárlás, hanem a végiggondoltság, nem a legolcsóbb, hanem a minőségi élelmiszerhez jussunk hozzá. Ezek a fontos dolgok, és hogy ezért

nem rest menni, lesétálni, végigállni, akár kétszer annyi időt rászánni, mert azért sokszor így szokott lenni. Ha beszaladnék a kiskereskedelmi láncok-be, fele annyi idő alatt végeznék.” (tag 10)

Látható tehát, hogy a tagok egyöntetűen kifejtik a nagyüzemi élelmiszergyártással kapcsolatos ellenérzéseiket, mert szerintük azok nem megfelelő minőségűek, nem adják vissza azt az izélményt, amire vágnak, és nem érzik egészségesnek ezeket az élelmiszereket. Annak érdekében, hogy ezeket az igényeket kielégítsék, hajlandók több időt és pénzt áldozni. Alapvetően ezen gyakorlati okok miatt válnak tagokká.

A kosárközösség működése tagsági alapon történik. A tagsági díj évente 2000 forint, amit a kosárközösség elsősorban a hetente tartott piac épületeinek és környezetének fenntartására, kialakítására fordít. Az aktuális termékekkel kapcsolatos információkat, elérhetőségeket emailen küldik ki a szervezők. A rendeléseket ezek alapján online lehet leadni, majd a helyszínen, személyes találkozó keretein belül történik az átvétel. Minden árus egy időben érkezik az általuk fenntartott standhoz, ahol a vásárlók még válogathatnak és vásárolhatnak olyan termékeket is, amelyekre nem adtak le rendelést. Ez a rendszer lehetőséget ad arra, hogy a vásárlók biztosan hozzájussanak a megrendelt termékekhez, és a termelőknek legyen egy garantált forgalmuk az előre leadott rendelésekből. Emellett a termelők a rendelésen felül is hoznak termékeket azon vásárlók számára, akik rendelés nélkül, alkalmoszerűen érkeznek. Van ugyanis egy vásárlói réteg, amelyik nem használja az előre rendelést, hanem helyette a hagyományos piac szerint vásárol abból, ami aktuális kínálatként elérhető. Mások külön programként élnek meg a piacot, és vásárlás nélkül vagy apróságokat vásárolva vesznek részt a piac életében, csupán kérdegetve, érdeklődve.

A hetente összeálló piacnak nem csak funkcionális szerepe van, de esztétikai és közösségformáló jelentősége is. Az árucikkek cseréjén túl a vásárlók és az érdeklődők megismerkedhetnek olyan termékekkel, amelyeket nem rendeltek meg. A piac hangulata, az ott megjelenő karakterek, árusok, különböző termékekhez kapcsolható szagok, színek, nyüzsgés és mozgás visszahozzák a régi idők piacainak hangulatát, ami emberi kapcsolatokon, ismeretségen és interakciókon alapult. A vásárló és a vevő legalább heti rendszerességgel találkozik itt, és a gazdasági kapcsolaton túl kialakul egy személyes, bizalomra épülő kapcsolat is. A jó minőségű árut a vevő megbecsüli, és az eladó célja, hogy megtartsa a vásárlót. A termelők között is kialakul egyfajta közösség, hiszen ők azok, akik kevésbé cserélődnek. Kialakulnak olyan lokális termékek, amelyek kiemondottan egy-egy közösség ízvilágára, igényeire lettek kifejlesztve (például egy-egy kísérletező sajt készítő vagy pék által), és a vásárlói visszajelzések alapján marad meg a kínálatban, vagy lesz valamiképp átalakítva a termék. A piacok tehát nemcsak funkciójukban jelennek meg a kosárközösség működésében az árucseré helyszínéként, hanem ezen túlmutatóan egyfajta esztétikai élményt, atmoszférát biztosítanak, ahol az árucserével párhuzamosan személyes kapcsolatok, gyengébb vagy erősebb kötésű közösségek alakulnak ki. Ezzel válnak a piacok egy inkubációs térré, amiben új, kísérleti termékek is megjelenhetnek az adott vásárlói igénynek megfelelően.

Egy kosárközösség alapvető célja a tudatos vásárlói igény kielégítése. A tudatos vásárló alapvető szempontjai az egészségtudatosság, a környezettudatosság és a helyi közösség iránti elköteleződés. Az egészségtudatossághoz elsősorban a minőségi, egészséges ételmszer kapcsolódik, aminek előállítása során fontos a vegyszer- és adalékmentesség, a természetes módon történő előállítás. A vásárló tudni akarja, miből készül, amit elfogyaszt, anélkül, hogy vegyészeti szakkönyveket hívná segítségül. Ehhez közvetlenül kapcsolódik a környezettudatosság, hiszen a magas minőségű ételmszert természetes módon állítják elő, tehát nincsenek – a természetre és az emberre is káros – vegyi anyagok hozzáadva. A környezettudatossághoz viszont kapcsolódik még az is, hogy az ételmszer előállítása nem a természeti, ökológiai környezet kizsákmányolásával, nem nagy kiterjedésű monokultúrákban vagy nagyüzemi állatfarmokon történik, hanem kisebb gazdaságokban, ahol a termelés rövid távú, profitmaximalizálási céljait felváltja a hosszú távú, ökológiai és etikai szemlélet. A természeti környezetbe való beágyazottsághoz arra is szükség van, hogy a termékek lokálisan legyenek előállítva. A több száz vagy ezer kilométeres utaztatás, tárolás, hűtés következtében a termékek környezetre gyakorolt negatív hatása megnő. A lokálisan megtermelt ételmszert, amit a piacon vásárolnak meg, szükségtelen műanyagba csomagolni, hiszen ez felesleges, nem lebomló szeméttel is jár, aminek feldolgozása, tárolása, szállítása további negatív ökológiai hatással bír. A lokális termelés és vásárlás azt eredményezi, hogy a hosszú, sokszereplős ellátási láncok helyett rövid ellátási láncok alakulnak ki. Ebből pedig a lokális közösségi élet, a lokális környezettel való törődés is következik, hiszen mind a termelő, mind a vásárló a helyi természeti, gazdasági szövetnek a része, és ezáltal nem csak érdekeltek abban, hogy a lokális természeti közeg épsége fennmaradjon hosszú távon, de feltehetőleg személyesen is kötődnek ehhez a környezethez, ami egy globális vállalat menedzsmentjéről sokszor nem mondható el. Ezeket a szempontokat tartja szem előtt a kosárközösség a termelők megválasztásánál és a vásárlói igények kielégítésénél.

A tudatos vásárlói szempontok közül az egészségközpontú gondolkodás gyakorlati aspektusai jelennek meg a legnagyobb súllyal a vásárlóknál. Bár a kosárközösség tagjai is megérik az általános ételmszerárak emelkedését, és ez a kosárközösségekben vásárolt termékeknél még több kiadást is jelent, mégis kitartanak az egyesület által összeállított beszállítók mellett. Ennek oka legfőképpen gyakorlati tényezőkre vezethető vissza:

„Nem vagyok elvakult bioista. Nem hiszek ezekben a szélsőségekben. [...] Ugyanakkor fontos az, hogy ne legyen buta mód megerőszkolva egy növény, ne legyen felvegyszerezve, a hús ne legyen felvizezve, hormonozva, satöbbi, satöbbi. Illetve, ami még fontos, az a frissesség.” (tag 10)

Látható, hogy nem a szélsőségesség jelenik a bevásárló közösség tagjának beszámolójában, hanem természetességre és ezáltal az egészséges ételmszerre való igény. Az egészségtudatosság által vezérelve, az adalékanyagok és ízfokozók kerülése miatt

sok tagban felmerül a húsmentes táplálkozás gondolata is, de ennek is inkább a kísérleti, gyakorlati oldala jelenik meg és nem a szélsőségeség:

„[a húsmentes táplálkozás] egy egészségügyi és egy környezettudatosági szempontból jött, mert a húsban vannak olyan hormonanyagok és egyéb anyagok, amiket azért jobb, ha kerül az ember. A másik a környezetvédelmi ok. Bár ez nem indokolja feltétlenül a vegetarianizmust, mert úgy gondolom, hogy egy észszerű mennyiség tud környezettudatos lenni [...]. Nem tartom magam egy ilyen [...] vad vegánnak. Úgy szoktam erről nyilatkozni, hogy most úgy vagyok vele, hogy [most ezt csinálom] és lehet, holnap más leszek. Nem fogom guillotine-ba hajtani a fejem, ha húsvétkor megkívánok egy szelet sonkát. Most ez így esik jól.” (tag 10)

Az idézett szövegből kiderül, hogy a tag nem tartja univerzálisan követendőnek a saját ételkészítési szokásait, és teret enged más szemléletnek is. Viszont gyakorlati szempontból a hús fogyasztás mellőzését vagy csökkentését tartja előnyösnek mind egészségügyi, mind pedig környezeti szempontból. A Kiskosár tagjai tehát olyan tudatos vásárlók, akiknél a kosárközösségekben történő ételkészítési vásárlás nem az önkifejezés egyik eszköze, hanem a hétköznapi életben megjelenő gyakorlati egészségközpontúság miatt választják ezt a beszerzési formát.

A tudatos vásárlói szempontok közül a helyi közösség iránti elköteleződés a másik fontos szempont. Az emberközeli vásárlás is a nagyüzemi gyártásra és értékesítésre történő reakció. Az egymással való felszínes, gazdasági célú kapcsolatok helyett, amelyek nagyvárosokra vagy szupermarketekre jellemzők, a tagok az emberközelséget, a személyes kapcsolatokat részesítik előnyben. Erre mutat rá Tag 4 interjúalany, miközben a kosárközösségi vásárlásairól mesél:

„[...] szerintem jó, hogy van egy kis idő beszélgetni. Tehát, ha valaki rá akar kérdezni valamire, hogy hogyan tartja az adott állapotot, vagy hogy készül az a sajt, akkor azért van rá idő. Én nem vagyok az, aki nagyon sokat beszélget, de [...] mondjuk a kovászos pékkel igen. Ott nagyon sokat tudunk beszélni a kenyérről meg a kenyérsütésről. A termelők nagy része már hosszú évek óta odajár, és valóban egy közösségként működik. Tehát nem az van, hogy kicserélődnek az árusok, és akkor [...] szóval nem az van, hogy megvannak a keretek, de nincs meg ez a személyes kapcsolat, hanem tényleg az van, hogy a termelőket egy jó 5–10 éve ismerjük, és így meg lehet szerintem bízni egymásban.” (tag 4)

A közvetlen kapcsolat miatt bizalomra épülő, személyes kapcsolat alakul ki a vásárló és a vevő között, ami elősegíti a közösségi élményt és az emberközelséget az ételkészítési vásárlás során. Egy másik interjúalany is megemlíti, hogy az árusok ismerik a vevői igényeket, és a vevők is személyesen kötődnek a termelőkhöz:

„Mint mondtam, kicsi faluból jöttem ide a városba, és a közösségi élményt sokat számít. Az, hogy konkrétan tudom, hogy az árus 1. délben szedi le a gombát, amit délután odahoz. Konkrétan tudom, hogy sokszor az árus 2-nél még langyos, amit megveszek. Most a múlt héten gyönyörű epret hoztak. Igazából, hogy tudom, hogy

friss, tudom, hogy szép, megfoghatom, megnézhetem [az nagyon jó]. Ennyi idő alatt már a kapcsolatok is kialakultak, mindig van pár szó beszélgetés. Tudja [az árus], hogy én ezt szeretem, azt szeretem, mint ahogy a stabil vevőkörrel mind-egyik tudja, hogy mit szeret. Tehát én nem vásárolok multinál. Én egyáltalán nem vásárolok multinál, és nekem ez a közvetlenség, ez a kontakt, ami nagyon jó itt.” (tag 3)

A közösségi élmény nemcsak a vásárlók, hanem a termelők részéről is megjelenik. A kosárközösség egyik tagja elmesélte, hogyan vonódott be érzelmileg, látható módon egy termelő, az egyik vevő életének szomorú eseményébe:

„Én azt gondolom, hogy az ember oda megy, ahol szeretik. Nagyon, nagyon jó kapcsolat van a termelők és a vásárlók között. Tényleg olyan megrendítő percek is vannak. Ezt pont a tojásos termelőnk mondta – mert szoktunk így leülni a termelőkkel –, hogy ő nem gondolta, hogy így lehet kötődni a vásárlókhhoz, mert valamelyik hölgynek meghalt a férje, és így teljesen ott megkönnyezték a termelők a Józsi bácsit. Szóval, szóval az az emberi pozitívitás,[...] de szeretetnek is nevezhetjük, ahogy ők viszonyulnak a vásárlókhhoz, azt gondolom, hogy ez az elsősorban megtartó erő.” (szervező 1)

A közösségélmény tehát különböző formái láthatók a vásárlás során mind a vevő, mind a termelő részéről. Ezáltal olyan személyes kapcsolatok alakulnak ki, amelyek a nagyüzemi gyártás és kereskedelem során nem jönnek létre.

A kosárközösség szervezői nagy figyelmet fordítanak arra, hogy a beszállítók eleget tegyenek a tudatos vásárlói igényeknek már a belépést megelőzően is. A beszállítóknak szigorú szempontrendszernek kell megfelelnie, mielőtt termékekkel láthatnák el a tagokat. A beszállító ellenőrzése során a szervezők nagy figyelmet fordítanak az egyesület által elvárt a termelési folyamatok betartására, például a vegyszerhasználatra, az állatok állapotára, tartására, az üzemi tisztaságra és fegyelemre. Kizárólag helyi termelők jelentkezhetnek, és bárki megnézheti, hogyan készülnek a termékek egy-egy termelőnél, akiknek megtartása során kiemelt szempont a vásárlói visszajelzés is. Az egyesületnek tehát fontos, hogy a termelőkkel való kapcsolat és a termelők működése, az élelmiszer vagy más termékek előállítása teljesen transzparens legyen. Az egyik tag beszámolója szerint a Szervező a lehető legkomolyabban veszi a beszállítói kritériumokat:

„A kosárközösség azért jó, mert nem kell nekünk utánaajárni. Az anonim1-ék megcsinálják ezt. Elmennek a termelőhöz látogatni, videót, fotódokumentációt készítenek róla, majd nekünk ezt eljuttatják. Utána ők ezt [a minőséget] garantálják, tehát úgy tudom, hogy van egy olyan megállapodás a termelők és a kosárközösség között, hogy utána azt, hogy valami bio vagy tiszta élelmiszer, azt ők fenntartják, amíg tagok. Most úgy emlékszem, hogy volt is olyan, aki [...] nem tudom, hogy ki, de mintha lett volna olyan termelő, akitől elbúcsúztak, mert nem avval permetezett, nem úgy csinálta, és hát azért itt ez is egy lényeges szempont. Ezért én

sokkal nyugodtabban vásárolok mindig.” (tag 10)

A szigorú kritériumrendszer tehát egyfajta garancia, ami megnyugvást ad a tagoknak. Ezt több tag is megerősíti, például Tag 4 interjúalany is rámutat arra, hogy a kosárközösség egyfajta biztonságot ad számára a minőséget illetően:

„[...] a minőségi élelmiszernél nem várom el, hogy bio legyen. Van néhány termelő, aki bio minősítéssel rendelkezik. Azt például már drágának találom a többihez képest, de [...] de azt gondolom, hogy azok az árusok, akik hétről hétre eljönnek évek óta, azok nem verik át az embert. Azok a sajátjukat adják el, nem pedig [...], szóval ez egyfajta minőségbiztosítás, hogy ő tudja, milyen terméke van, nem pedig elhozza valahonnan, és egy rosszabb minőséget hoz éppen el, egy rosszabb minőséget vásárol. [...] a rosszabb minőségénél] ízre gondolok, de az előállítást annyira nem tudom ellenőrizni. Itt tényleg [...] nekem az biztosítékot jelent, hogy a szervezők rendszeresen ellenőrzik a termelőket. Nekem ez egyfajta biztosíték, hogy nincs agyon vegyszerezve. Máshol ezt nem tudom, hogy megy, de ez a fajta minőség, ami számít nekem.” (tag 4)

Amennyiben a termelő nem felel meg az elvárásoknak, azzal az egyesület felbontja az együttműködést. Egy másik tag arról számol be, hogy egy beszállító megpróbálta megtéveszteni a kosárközösséget azzal, hogy nem helyi, saját termesztésű zöldséget próbált eladni:

„[...] nagyon tanulságos volt nekem, hogy amikor a covid volt, egy felvidéki zöldségárúsító néni nem tudott átjönni a határon, és akkor felvettek egy helyi termelőt, és hát én már elég öreg vagyok ahhoz, hogy lássam, hogy egy sárgarépa Hollandiából jött vagy nem, és ez nekem gyanús volt, hogy ez nem nála termelt, és érdekes módon pár héten belül a beszállítót, hát [...] finoman [...], hát megszüntették vele az árusítást. Volt némi dolog, amit tényleg ő termesztett, de nem engedik [a szervezők], hogy piacot csináljanak belőle ilyen szinten [...], mert azt látja az ember áprilisban egy sárgarépán meg egy krumplin, hogy az milyen.” (tag 9)

Az ilyen próbálkozásokat a bevásárló közösség képes kiszűrni és ezáltal biztosítani a tagok részére az általuk elvárt kritériumoknak való megfelelést. A kosárközösség tehát egy olyan keretrendszert biztosít a tagoknak, amiben nem nekik kell ellenőrizni a minőséget és a megbízhatóságot, hanem a kosárközösség szervezői ezt megteszik helyettük.

A kosárközösség szervezői viszont nemcsak a tagokat védik egy kritériumrendszerrel, hanem a termelőket is. A kosárközösség nem piaci elvek szerint szerveződik. Bár az árucserének része a kereslet és a kínálat találkozása, ami mégis megkülönbözteti a többi piactól, az a zárt belépési rendszere, amivel a termelők közötti versengést korlátozzák. A Szervező 1 elmondása szerint:

„Ez egy hiteles dolog, hiteles tudott maradni. Nem fordultunk el az irányba, hogy minél több termelő legyen, és profitot tudjunk termelni. Például, ha nálunk van egy termelő, mondjuk a tésztás, annyi tésztára van szükség, amennyit ő tud hozni,

és jelentkezik egy másik tésztás, akkor elmondjuk neki, hogy nem haragudj, nem tudsz jönni. Mi védjük ezzel a termelőt, akinek már van hasonló árucikke, mert az senkinek nem lenne jó. Nem mindenki érti meg, mert mondja, hogy majd a piac eldönti. Mi mondjuk, hogy nem a piac dönti el, mert a [jelenlegi árus] terméke jó, ki tudja szolgálni a vevőket, és köszönjük szépen, de nem. [...] A három tehénsajt is lépésről lépésre alakul. Tehát először volt egy, növekedett, be lehetett engedni még egyet, jócskán más termékekkel, és akkor a harmadik pedig a helyi sajtos. De legalább egy évig gondolkodtunk egymás között, vele, a két régivel, hogy ez hogy lenne jó és mikor.” (szervező 1)

A kosárközösség célja tehát nem a termelők piaci versengéséből eredő ár- és minőségi verseny, illetve a profitmaximalizálás, hanem az ételkészítés minőségi és ellátási stabilitása. Ameddig egy termelő minőségi termékeket hoz, betartja a kritériumrendszert, és a vásárlók elégedettek vele, addig a kosárközösség figyel arra, hogy a vásárlói kör kereslete tudjon elég bevételt hozni a termelőnek. Ezt az új belépők korlátozásával és a meglévőkkel történő egyeztetéssel oldják meg.

A beszállítók széles körű termékkínálatot biztosítanak a vevőknek. A termékek nemcsak a különböző gyümölcsök és zöldségek széles választékára terjednek ki, hanem az abból készült feldolgozott élelmiszerekre is. Ilyenek például a szörpök, italok, lekvárok, aszalványok, de megtalálhatók még a különböző pékáruk és tejtermékek is. Utóbbi kapcsán számos feldolgozási forma jelenik meg, de különösen jelentősek ezek közül a tehén- és kecskesajtok, melyeknek variációi kimondottan a helyi közösség igényeinek megfelelően, a termelő kreatív, kísérletező elgondolása szerint készülnek. Kaphatóak még különböző mézek, befőttek és kenyérré kenhető készítmények is. Édes és sós pékáruk szintén vannak az egyesület kínálatában. Sok húsfajta elérhető, melyek az ételkészítő polcra hiányoznak, illetve a szabadtartású szárnyasok tojásai is megtalálhatók. Olaj, tea vagy téztafélék ugyanígy rendelkezésre állnak, de kínálnak még természetes anyagokból készült tisztítószereket, illetve etikai szempontból sem kifogásolható, nem állatokon tesztelt kozmetikumokat, krémeket, szappanokat is. A kínálat tehát széles körű, nemcsak gyümölcsből és zöldségből, hanem húsból, állattartásból származó termékek is elérhetőek, illetve más feldolgozott élelmiszerek is.

A férfiak és a nők is részt vesznek a kosárközösségben, bár halványan megjelennek a nemekre vonatkozó sztereotípiák itt is. A beszámolók alapján úgy látszik, hogy a kosárközösség tagjai között jellemzően vegyesen, funkcionálisan történik az otthoni munkamegosztás. Nem jellemző az erős nemi szerepek megjelenése, a nemi egyenlőtlenség. A nemek közötti alárendeléssel kapcsolatos explicit megfogalmazott nézetek inkább irritálják a kosárközösség tagjait. A piacon is inkább egyenlő arányban jelennek meg férfiak és nők, egyes beszámolók szerint ennek egyik oka, hogy „a faszik imádják a különböző húsokat, és ezért is megjelennek a piacon” (szervező 1). Jellemző, hogy családok mennek bevásárolni, apák kisgyerekekkel vagy fiatal házaspárok. A kosárközösségben a nemi egyenlőség halvány nemi sztereotípiákkal jelenik meg.

A kosárközösség jövőképében megjelennek a problémák is. A víziók alapján a nagy globális folyamatok és válságok miatt, mint amilyen a Covid-járvány idején volt, a lokális termelés és önellátás jelentősége megnövekszik. Olyan helyi közösségeket vízionált több tag is, amelyek saját maguknak termelik meg az élelmiszert. A túlfogyasztás és a túltermelés, az elektromos autók akkumulátorai és az elhasznált napelemek által termelt szennyező anyagok borús és nehéz jövőt vetítenek előre a tagok körében. Szemléletük szerint nem lesz jobb, és csak valamilyen erősebb válság vagy sokkhatás képes kimozdítani az embereket a jelenlegi rohanó és pazarló életmódjukból.

Összegezve: a kosárközösség olyan szerveződés, amelynek célja a minőségi és fenntartható élelmiszerellátás stabilitása. Egyfelől a kosárközösség biztosítja a tagok, a vásárlók részére azt a minőséget, ami számukra fontos. Ehhez kidolgozott egy kritériumrendszert, ami a termelés és a szállítás folyamataira, módszereire vonatkozik. Minden új belépő esetében ezeket a folyamatokat dokumentálják, a dokumentált anyagot a tagoknak biztosítják, és a termelőket folyamatosan ellenőrzik. Ezáltal a tagok bízhatnak abban, hogy egy olyan közösségben vesznek részt, ahol az elvárásoknak megfelelő élelmiszertermelés folyik. Az eladók részéről viszont a kosárközösség biztosítja a keresletet azzal, hogy korlátozza a piacra való belépést mindaddig, amíg az ellátás biztonsága adott. A verseny ilyen típusú korlátozása által a kosárközösség stabilabb ellátást tud biztosítani. A vásárlók és a termelők között kialakul egy bizalmi, személyes kapcsolat is, ami a közvetlen interakciók miatt lehetséges. Továbbá a termelők között is kialakul egy közösségi kapcsolat, hiszen ők azok, akik kevésbé fluktuálnak.

A tagok alapvetően inkább az élelmiszerek gyakorlati, hétköznapi előnyei miatt vásárolnak a kosárközösségben. Elsősorban az egészségközpontúság jelenik meg a vevői prioritásokban, amit a kosárközösség által fenntartott kritériumrendszer biztosít számukra. Ezen túl sokat jelent a közösségi tér, illetve mindaz, ami a termelőkkel való interakciókban, például a sorban állás alatt történik. Végül a környezettudatosság is megjelenik a vevők szempontjai között, de ennek gyakorlati aspektusai nem a vásárlói kör jellegzetessége annak ellenére sem, hogy a kosárközösség működése alapján kiemeltan egy fenntartható élelmiszerellátási rendszer jelenik meg.

A kosárközösség úgy épül fel, hogy annak résztvevői egyéni, gyakorlati érdekeit követve létrejön egy fenntartható élelmiszerellátási rendszer. A kosárközösségben sikeresen működik a rövid ellátási lánc, az etikai és fenntartható élelmiszertermelés, a minőségi, vegyszer- és adalékmentes termelés. Ennek következtében, bár a vevők elsődleges célja a minőségi élelmiszer beszerzése, a termelők célja az áruk értékesítése, a szervezők által működtetett rendszerben egy fenntartható piaci struktúra jön létre, aminek egyik alapvető feltétele a piaci folyamatok korlátozása és a profitmaximalizálás helyett a közösségi célok és az élelmiszerellátás stabilitásának fenntartása.

Közösségi kertek Budapesten

CSIZMADY ADRIENNE – MEGYESI BOLDIZSÁR

Az Amerikai Közösségi Kertészeti Szövetség széleskörűen értelmezi a közösségi kert fogalmát. A közösségi kert lehet városi, külvárosi vagy vidéki környezetben is.

A kertben természetnek virágokat, zöldségeket, és akár kialakíthatják, megsziárdíthatják a kertközösséget is. A kert állhat egyetlen közös parcellából vagy több egyéni parcellából vagy ezek keverékéből. Lehet iskolában, kórházban vagy akár egy-egy lakónegyedben is.

A közösségi kertek a „közösség által gondozott nyitott terek”-ként is értelmezhetők, hiszen különböznek a parkoktól vagy közterektől, ahol külső szervezet dönt a terület céljáról és gondozásáról. A közösségi kertek esetében viszont a helyi lakosok kapnak lehetőséget arra, hogy megtervezzék, kialakítsák és fenntartsák a közösségre bízott zöldterületeket (SSSA 2024).

A magyar meghatározás szerint a közösségi kert olyan városi terület, amit több ember közösen művel. Elsősorban saját felhasználásra természetnek virágot, fűszernövényt vagy éppen haszonnövényt. A közösségi kertforma lehetőséget ad azoknak, akiknek nincs saját kertjük, de szeretnének a lakóhelyükön vagy ahhoz közel kertészkedni. Az ehhez használt föld lehet bérelt, ingyenesen biztosított vagy magántulajdonú is. A kertészek akár egyéni parcellákon, akár közösen művelhetik meg a földet. Gyakori, hogy megosztják egymás között a kerti szerszámokat, a vizet és a komposztálót. A közösségi kertek egy része önszerveződő civil kezdeményezés, más része önkormányzati, egyházi, szociális vagy iskolai kert. A legtöbb kertben választott vezető intézi a hivatalos ügyeket, koordinálja a közös munkát, és segít mindenkinek a szabályok betartatásában (Rosta 2014).

Esettanulmányunkban azt elemezzük, hogyan működnek a budapesti közösségi kertek. Néhány budapesti közösségi kertben a tagokkal, a vezetőkkel és a kertet szervező szereplőkkel készített interjúk alapján áttekintjük, mekkora szerepet játszik a közösség kialakítása és a kertészkedés, növénytermelés, miért kezdenek gazdálkodni, és milyen tudással rendelkeznek a kerttagok. Arra törekszünk, hogy a lehetőségekhez képest szisztematikusan feltárjuk, milyen kertészeti gyakorlatokat követnek, milyen fenntarthatósági gyakorlatok jelennek meg a mindennapjaikban, és valamelyest utalunk arra is, mi jellemzi a fenntarthatósággal kapcsolatos attitűdjeiket.

Módszertan

A közösségi kertekben dolgozók, illetve a szakemberek véleményének, tapasztalatainak megismerésére személyes és online interjúkat készítettünk. Az interjúk hossza 40 perctől 1,5 óráig terjedt. Az interjúk a következő témákat érintették: a kertészkedés motivációja; a termények; a közösségi élet, programok; környezettudatosság; fenntarthatóság; életmód. A minta kiválasztásakor több szempontra is figyeltünk: a kiválasztott kert helye, jellege, a kertészkedők összetétele (egyedülálló, házaspár, gyermekes család). Az idézett interjúrészek után zárójelben, anonimizálva tüntettük fel az interjú adó kertészkedőt.

A következőkben a budapesti közösségi kertek tagjaival készült interjúk alapján mutatjuk be ezeket a kezdeményezéseket. Ahogy a többi esettanulmányunkkal, így ezzel is egy fenntarthatósági gyakorlatot szeretnénk bemutatni. Az esetleírás összesen 20, félig strukturált interjú (ebből 18 kerttag és két szakértő), valamint több résztvevő megfigyelés alapján készült. A kertek leírásánál a kereteket, az idézeteknél az interjúalanyainkat anonimizáltuk a szakma szabályai szerint.

A budapesti közösségi kertekről általában

Mint azt korábban több cikkben is bemutattuk (Kovács–Megyesi 2023), a lakosság mintegy 28%-a termel saját fogyasztásra. Azonban a saját célra termelők nagyobb része – nem túl meglepő módon – kisvárosokban és községekben lakik. A megyeszékhelyeken és Budapesten nagyon ritka ez a jelenség. Ennek hátterében pedig nemcsak a termelésre való nyitottság hiánya áll, hanem sokkal inkább az elérhető, művelhető területek hiánya is. Bár a közösségi kertek egyre elterjedtebbek, a saját fogyasztásra termelőknek csak kimutathatatlannul csekély csoportját jelentik, a városi termelők jelentős része feltehetően kisebb-nagyobb saját területen gazdálkodik.

A budapesti közösségi kertek könnyen kategorizálhatók a működési modelljük és az alapítójuk alapján. A kertek egy részét a Kortárs Építészeti Központ, másik részét a Városi Kertek kezdeményezte. Ez utóbbi az önkormányzatokkal együttműködésben hoz létre kerteket, majd, ha elindultak, „önkormányzóvá” válnak. Budapesten a Kortárs Építészeti Központ kezdeményezéseként 2010-ben alakult meg az első közösségi kert azzal a céllal, hogy a Nyugat-Európában akkorra már elterjedt gyakorlatot meghonosítsa Magyarországon. Az elmúlt 14 évben folyamatosan nőtt a kertek vonzereje, egyre több kert alakult. Jelenleg közel 40 aktív kert működik, és 14 kert szűnt meg. Az aktív közösségi kertek jelentős része lakótelepi – ezen belül is paneles technológiával épült lakótelepi – környezetben működik, de kedvelt helyszín a belső városrészek barnamezős, illetve a XIX. század fordulóján épült, zárt sorú beépítéses belvárosi környezetében lévő néhány foghíjtelek is.

2013-ig, a modell elterjedéséig a „felülről szervezett” kertek domináltak, majd a civil kezdeményezések erősebbé válásával az „alulról szerveződő” modell is egyre jobban elterjedt. Ennek ellenére – eltérően Nyugat-Európától – Budapesten még most

sincsenek olyan nyitott közösségi kertek (mint például a berlini Prinzessinnengärten: <https://prinzessinnengarten.net>), amelyek ne lennének kerítéssel, zárható kapuval védve. A tematikus kert sem igazán jellemző, de a szociális célú, hajléktalanok számára készült közösségi kertre már van példa (Budapest Bike Maffia – BBM kertek).

A Kortárs Építészeti Központ (KÉK) jelentős tényező volt a korai kertalapítás szempontjából, és az egyik jelentős tényező a mai kertüzemeltetés területén is. Ahogy a honlapjukon is olvasható, a KÉK küldetése ez:

„Az építészet kulturális és társadalmi szerepének újrafogalmazása és a kortárs magyar építészet és építészeti nemzeti ismertségének elősegítése.” (<https://kek.org.hu/kekrol/#kuldetes>)

Ebbe a tematikába tartozik a városfejlesztés is, melynek részeként kezdték el terjeszteni a közösségi kertekről szóló ismereteket, és vettek részt azok alapításában. Az általuk üzemeltetett kertekben végzik a kertvezetői tevékenységet, szerveznek, és mindenféle támogatást nyújtanak; más kertekben szakmai partnerként vesznek részt. Emellett hangsúlyt helyeznek arra is, hogy a kertészkedés mellett a közösségépítési elemek is megjelenjenek. Ezt szolgálják például azok a nyilvános kulturális programok, amelyek a KÉK egyéb céljaihoz kapcsolódnak. (<https://kozossegitertek.hu/rolunk/a-kek-es-a-kk/>)

A Városi Kertek Egyesület a KÉK-kel egy időben fordult a közösségi kertek alapítása és működtetése felé. Az egyesület vezetője nem annyira nyugat-európai, mint inkább az Amerikai Egyesült Államokból hozott tapasztalataira, az ottani gyakorlatra támaszkodva vállalta fel a kertalapító szerepet. Többek között az Első Kispesti Kert, a Békási Kert, vagy az Amfikert alapításával járt sikerrel. Elsődlegesen lakótelepi környezetben, az illetékes önkormányzatokkal együttműködve segíti elő a kertek létrejöttét, majd a közösségépítésre fókuszálva felépíti a kertközösséget, végül háttérbe lép. Ettől kezdve a kertközösségek öntevékenyek, a kertéletet és a programjaikat maguk szervezik.

Az önkormányzatok kertjeikkel viszonylag gyorsan beléptek a kertalapítók közé. A közösségi kert mint a lakótelepi rehabilitáció egyik eszköze már 2013-ban megjelent, leginkább zöldterületi fejlesztési, városi zöltségtermelési és kevésbé közösségépítési eszközként (pl. a XI. kerületi Őrmezei Közösségi Kert). Emiatt és egy tevékeny szervező hiánya miatt az ilyen kertközösségek összetétele, összetartása leginkább csak a véletlenül múlik.

A Budapest Bike Maffia (BBM) 2018-ban indította el kísérleti projektjét, melynek során négy hajléktalan szálló kertjében veteményeseket alakítottak ki. A cél az volt, hogy az ott lakók és az önkéntesek közösen kezdjék meg a kertészkedést (pl. betanítással megtanulják az ültetést stb.), majd idővel a hajléktalanok maguk végezzenek minden tevékenységet a kertben. A növények gondozása során adódó napi feladatok egyszerre szolgáltak örömforrásként, és segíthettek a hajléktalanok napjainak strukturálásában (<https://bikemaffia.com/projektek/bbm-kertek/>). A BBM kezdeményezése

egyedülálló, bár ezenkívül is volt kísérlet az alsó középosztályt vagy kifejezetten alacsony társadalmi státuszú csoportokat bevonó közösségi kert létrehozására. Ezek jobbára kezdeményezések maradtak, vagy nem is lett belőlük kert, vagy nem működnek már.

A négy vizsgált kert leírása

A Budapesten jelenleg működő 40 kertből 4 tipikusát választottunk ki vizsgálatunk tárgyául. A következő leírásban a kertneveket anonimizáltuk.

Az első kert, a Szalamandra Kert 2013 óta működik. 27 ágyása van, körülbelül 1000 m² a teljes felület, 258 m² a teljes művelt terület, fenntartója pedig az egyik budai önkormányzat. Lakótelepi környezetben működik, és bár van cserélődés a tagok között, az alapítóknak több mint a fele még ma is aktív a kertben.

A második kert a Hadik úti Közösségi Kert, vagy Hadik Kert: 2342 m²-en működik, ebből 300+700 m² művelhető. Ez Budapest egyik legfiatalabb közösségi kertje, amelyet 2023-ban alapított a helyi önkormányzat. 34 ágyása van. Annak idején rekord gyorsasággal, alig 24 óra alatt lett meg a 34 ágyás bérlője. Itt is hosszú az ágyásra várakozók sora, ahogy a Szalamandra Kertben is, igény tehát van erre a kezdeményezésre.

A harmadik kert a HOTEL Közösségi Kert: 800 m²-en működik, melyből 260 m² a közösen megművelt terület magaságysokkal és 40 db szabadföldi parcellával. A kertet a tulajdonos hotel és a Kortárs Építészeti Központ alapította 2016-ban, és ez utóbbi is működteti a IX. kerületben, egy hotel hátsó parkjában. Az emelt ágyásokból a hotel konyhájába kerülnek a fűszernövények, idényzöltségek és az ehető virághajtások.

A negyedik kert a Foghíj Közösségi Kert, amelyet funkciója szerint nemcsak növények termesztésére, hanem tankertnek és pihenőkertnek is szánt a tulajdonos, Erzsébetváros Önkormányzata. A kertet 2016-ban alapították egy VII. kerületi foghíjtelken, és a Kortárs Építészeti Központ működteti. A 700 m² területből 450 m² a megművelt terület, 48 egyéni és 4 tanparcellával. A kert számos közösségi rendezvény helyszíne, illetve itt működik a termelői piac átvevőpont és a közösségi komposzt átvevőhely is.

A kertek működése, a kertbe járók tapasztalatai

A továbbiakban a következőket szeretnénk bemutatni: Kik is a kertek tagjai? Kik járnak ide, és mi az az igény, ami ide hajtja a műkedvelő kertészeket? A közösség? A termelés? A kertészkedés lehetősége? Gyerekkori emlékek megidézése, hagyománykövetés? Vagy válasz a jelenkor környezeti kihívásaira?

Az egyik fontos megállapításunk, hogy bár a négy különböző kert Budapest négy különböző jellegű városrészében található, a kertek épített környezete eltérő (lakótelep, illetve régi bérházak lakókörnyezet, belváros vagy külső városrész), a tagok társadalmi helyzete hasonló: a középosztály tagjai alkotják a kertek tagságát. Mint fentebb utaltunk is rá, a kifejezetten szegények számára szervezett közösségi kert az erőfeszítések ellenére sem tudott megalakulni.

A kertészkedés motivációit az alapítók/üzemeltetők és a lakosság oldaláról is bemutatjuk. A kerttagokat a gazdálkodási gyakorlatuk, a közösségi kerthez való csatlakozásuk motivációi, a közösséghez való tartozásuk, a kertészkedési gyakorlatuk és a fenntarthatósággal kapcsolatos attitűdjeik alapján mutatjuk be.

A kertalapítás és a tagság motivációi

A közösségi kertészkedés motivációi sokrétűek, és a különböző szereplők számára más-más előnyöket kínálnak. Az önkormányzatok számára a közösségi kertek létrehozása és támogatása kiváló lehetőséget nyújt a városi zöldterületek növelésére és a városi környezet javítására. Ezek a kertek nemcsak esztétikai értéket adnak a városnak, hanem hozzájárulnak a levegő minőségének javításához és a városi hőszigetek csökkentéséhez is. Emellett az önkormányzatoknak lehetőségük van közösségi programok szervezésére és a társadalmi kohézió erősítésére, ami különösen fontos a nagyvárosokban, ahol az emberek gyakran elszigetelődnek egymástól.

A várostervezők számára a közösségi kertek integrálása a városi térbe egyaránt jelent kihívást és lehetőséget. Egy jól megtervezett közösségi kert segíthet a városi tér strukturálásában, zöld folyosók kialakításában és a fenntartható városfejlesztési célok elérésében. A várostervezők számára motiváló tényező lehet az is, hogy a közösségi kertek révén növelhetik a lakosság részvételét a városfejlesztési folyamatokban, ami hosszú távon fenntarthatóbb és élhetőbb városi környezetet eredményezhet. Az ilyen projektek gyakran bevonják a helyi közösségeket a tervezésbe és a megvalósításba, ami növeli a lakosok elégedettségét és elkötelezettségét.

A lakosság számára a közösségi kertészkedés számos személyes és közösségi előnyt kínál. Sokan azért csatlakoznak ilyen kerthez, mert szeretnének környezettudatosabb életmódot folytatni, és saját, friss zöldségeket termesztetni. Ez különösen vonzó lehet azok számára, akik nem rendelkeznek saját kerttel, de mégis szeretnének kertészkedni. Emellett a közösségi kertek remek lehetőséget nyújtanak az emberek számára, hogy új készségeket sajátítsanak el, megismerkedjenek a biogazdálkodás alapjaival, és közvetlen kapcsolatba kerüljenek az élelmiszertermeléssel.

A városi kertközösségek tagjai motivációik szerint is sokfélék. Sokak számára a környezettudatos életmód iránti elkötelezettség indokolja a közösséghez való csatlakozást, vagy egyszerűen csak a városban szeretnék saját zöldségeiket megtermelni. Szintén gyakran elhangzik, hogy a kertészkedés során visszaidézhetők gyerekkori, családi emlékek az ízek, az illatok vagy maga a tevékenység révén. A kerthez fordított idő kikapcsolódást és elmélyülést, illetve a városi világból és a mindennapokból való kilépést is jelent:

„És akkor nézem azt a paradicsomot, [...] és élveztem. Igen, ezt én teljesen átéltem, ezt a vonalát, és szerintem a legjobb a kertben, hogy meg lehet mindent nézni egyesével, és nem kell rohanni benne.” (kertészkedő 7)¹

¹ A szó szerinti interjúidézetekeket az érthetőség kedvéért – legfeljebb kismértékben – módosítottuk.

De az idill keresése nemcsak vidékhez kapcsolódó emlékeket és képzeteket jelenthet, hanem a természet iránti vágyat is:

„Szerintem mindenki, aki a kertben van, az úgy van vele, hogy tökéletesen tudja, hogy ebben az az élmény, hogy valamit hosszan gondoz az ember, az megteremhet.” (kertészkedő 1)

Egyes esetekben már-már romantikus, a természet rousseau-i megjelenítése bontakozik ki az interjúkból, ahogy például az alábbi idézetből is:

„Akkor én pont várandós voltam, és az annyira jól hangzott, hogy ez így közel is van hozzánk, meg hogy akkor majd így a kisgyerekekkel kijárunk, és akkor öntözgetünk, látjuk egyáltalán a városi környezetben, hogy hogy nőnek a növények, és ez így tök jól hangzott. De nem volt olyan jó, mert mi tényleg csak a kertet használtuk, és ott volt ez az oktatási központ, ahol mindenféle tréningek voltak. Mi ott élveztük volna a természet lágy ölet, és akkor kijöttek cigizni.” (kertészkedő 8)

Az idézet nemcsak a városi ember természet utáni vágyát példázza, hanem azt is, milyen konfliktusok származhatnak ebből. De nemcsak a szomszédok vagy más kerthasználók lehetnek az okai a konfliktusnak vagy kényelmetlenségnek, hanem maga a természet erős közelsége is. Az ebből fakadó más hátrányok szintén megjelennek az interjúban:

„Utána meg átköltözött a kert, [...] de az új már egy kicsit messzebb volt tőlünk, bonyolultabb volt átmenni, és ott meg megjelentek a patkányok, és akkor azt éreztem, hogy hát így nem annyira érzem azt, hogy így [...] tudod, a gyerek, aki tapicskol mindenben, megfog egy patkányt vagy fordítva. Szóval, akkor egy kicsit így elment tőle a kedvem.” (kertészkedő 8)

Többen beszámoltak arról is, hogy külföldön látták, vagy jártak is közösségi kertben, és a modell annyira megtetszett nekik, hogy elkezdtek keresni a lehetőséget az itthoni környezetben is. Szerencsére Budapesten már annyi közösségi kert van, hogy szinte mindenki találhat magának megfelelőt. Manapság inkább az kezd probléma lenni, hogy nincs elég férőhely a kertekben:

„[...] voltam egy pár napig Berlinben, és ott bementünk egy közösségi kertbe körülnézni, és az annyira fantasztikus volt, és gyönyörű, és akkora hatást tett rám, hogy hazajöttem, és másnap elkezdtem közösségi kertet keresni, hogy hol lehetne csatlakozni, és kiderült, hogy 400 méterre onnan, ahol lakom, ott van egy. Hétfőnként komposztvívő nap van, tehát elkezdtem lehordani a komposztomat. Megismerkedtem az alapítványtól Mónikával, mondtam, hogy nagyon szeretnék csatlakozni, és hatalmas mázlim volt, mert rögtön összel csatlakozhattam.” (kertészkedő 2)

A korábbi, jobbra gyermekkori élmények szintén meghatározó motivációt jelentenek, nem ritkán összefonódva a személyes, belső igénnyel és a saját termelésből származó ételkészítés megbecsülésével, ahogy ezt az alábbi idézetek is mutatják:

„Elég idilli helyszín, meg igazából az, hogy az én kiskorom óta a nagyszüleimnél is, meg a családomnál is nagy kertet gondozunk, és én imádok egyrészt így a kertben bibelődni, meg a kertben termesztett zöldségeknek nincs igazából párja, hiszen a boltban soha nem látnám őket megteremni, úgyhogy az is motivált, hogy amit eddig a balkonon próbáltam paradicsompalántákat, akkor azt most egy kicsit ilyen kerti környezetben, szóval, hogy ez tök jó.” (kertészkedő 9)

A kerttagok hangsúlyozzák is, hogy az önellátásra törekvés fontos cél – kicsit ahhoz hasonló, ahogy ezt jellemzően gyermekkorukban látták a nagyszülőknél. Az emlékek, a vidéki idill újra és újra felbukkan ezekben a történetekben:

„És akkor végiggondoltuk. És hát miért ne? Az időmbe belefér, akkor ezt csinálni kell, mert ez jó. Én nem tudom, nekem biztos van a véremben valami paraszti dolog. Imádom ezeket a kertészkedéseket, tehát már eleve van hozzá affinitásom, meg kedvem, és ez így. A nagyszüleim kertés házban laktak, és oda kijártunk, igen, az anyukám alföldi, ott is nagy kert volt, nyaraltam gyerekkoromban sokat.” (kertészkedő 4)

Ugyanígy gyakran említik, hogy a kertre mint az egészséges élelmiszerek forrására is tekintenek. Az elkötelezettség sokakat arra ösztönöz, hogy akár messzebbre is elmenjenek az általuk megfelelőnek tartott élelmiszerek beszerzéséért. Minden lehetőséget felkutatnak, és ebbe nagyon jól illeszkedik a saját élelmiszer termelésének lehetősége, amivel boldogan élnek is:

„De egyébként a közösségi kertben nem ez tart bent, hanem a saját termésnek az öröme.” (kertészkedő 8)

„Én vegetáriánus vagyok, és most már [...] 2020 óta, hogyha tehetem, akkor csak bio és vegyszermentes, a lehető legközelebb termesztett zöldséget, gyümölcsöt próbálok venni. 2020-tól egészen tavaly decemberig a szatyorboltból vásároltam, ott önkéntes is voltam több mint két évig, tehát oda jártam minden héten, és onnan volt az összes zöldségem, az összes gyümölcsöm, meg a legtöbb ilyen háztartási dolog, amit ott meg lehetett venni, az onnan volt. Gyakorlatilag köztudottan nem is jártam azonkívül egyáltalán, mert onnan mindent be tudtam szerezni, amire szükségem volt. Nyilván a DM-be kellett járni, mert hát azt nem fedte le, de tényleg mindent onnan szereztem be. Ugye, ott minden vagy bio, vagy vegyszermentes volt, és minden ilyen Budapest 50–70 kilométeres körzetében termelt, csak idényzöldségek, idénygyümölcsök. Tehát, hogy ez így, nagyon figyeltünk erre. Ugye, a tejtermékek is kíméletes gazdaságból származóak voltak. Nekem az is nagyon fontos, én csak most is egy kistermelő bácsitól vásárolok a sajtot, mert kifaggattam, hogy hogy élnek a tehenei, boldogok-e, ki vannak-e engedve a mezőre, mi történik velük napközben, év közben, és erről azt gondolom, hogy így lehet tejterméket fogyasztani, hogyha az egy olyan tehéntől jön, akit nem kizsákmányolnak, és nem egy ketrechen tölti az életét. A tejet is csak bioteként veszem, én a friss tejet nem tudom meginni, szóval, nekem az sajnos nem opció, de amit boltban

veszek tej, az csak biotej, tehát hogy arra mindig nagyon figyelek. Amióta bezárt a szatyorbolt decemberben, azóta a Farm to Fork-tól rendelék minden héten zöldséget meg gyümölcsöt. Ugye, ők is ugyanezen az elven vannak, hogy csak lokális, csak idény. Ha lehet, akkor bio, ha lehet, akkor vegyszermentes.” (kertészkedő 2)

Általánosságban elmondható, hogy a kerttagok tudták, mibe vágnak bele, és nagyon elkötelezettek voltak:

„Amikor költözödtem, akkor láttam, hogy van itt egy ilyen közösség, és tudtam, hogy ez nagyjából mit jelent, ismertem már ezt a mozgalmat, hogy igazából emberek közösen, de mégis a saját kis parcellájukon kertészkednek, meg itt töltik a szabadidejük egy részét, és itt kint élvezik a természet adta lehetőségeket meg nyugalmat.” (kertészkedő 9)

Az egészséges ételmiszer fogyasztásához kapcsolódóan fogalmazódik meg a vágy, hogy egyszer lesz saját kertjük. A közösségi kert a saját kert, a kertesház vagy a hétvégi kert előszobája:

„Egy jó ugródeszka volt, családi házba költöztek, kertet művelnek. Itt begyakorolták, és aztán folytatják a ház mellett.” (kertészkedő 4)

A kertekben a komposztálás és egy sor fenntarthatósági gyakorlat magától értetődő, vagy legalábbis annak tűnik, de még itt sem találjuk meg ezeket feltétlenül. Ha a kerttagok mindennapi fogyasztási gyakorlatait vizsgáljuk, azt látjuk, hogy csak a legtudatosabbak életét formálja át az, amit ma fenntartható gyakorlatnak vélünk. Ezek ritkán jelennek meg az ételmiszerfogyasztásban, vásárlási szokásokban, illetve a napi szintű utazásokban:

„Igyekezzünk ezt a szemléletformálást valamilyen módon segíteni. Tehát ez a főzélbe, tegyél el, csináld meg magadnak, nem tudom, csináljál lecsót, ha mást nem, összel, és tedd el, és akkor még tudod enni, nem tudom, tavasszal is. Aszáljál, fermentáljál, mit tudom én, szóval, hogy csináljál magadnak valamit, amit tudod, hogy te csináltad, esetleg jobb esetben tudod, hogy honnan származik. Mondjuk, oké, vedd meg a Lidlben, Aldiban, teljesen mindegy. De hogyha azért azt is tudja, hogy a Simon család, vagy a Kovácsék, vagy a nem tudom, kicsoda, termelte, locsolta, akármit csinált, akkor az meg sokkal jobb érzés, hogy akkor tudod, hogy mit eszel.” (szakértő 1)

„Tehát nem vagyok ilyen megszállottan mániákus e körben, de azért szerintem aki növényekkel foglalkozik, vagy úgy általában elég sokat foglalkozik ilyen dolgokkal, úgy szokott figyelni ilyenekre is. Nagyon sokszor az is, ahogy pont a kert adja azt, hogy indoka lesz valaminek, hogy ezt inkább ki kéne vinni a komposztba, vagy jó lesz a földnek, vagy ilyesmi. Tehát megszűnt talán a kertészkedéssel ez a mértéktelen olyan dobálás is, hogy amikor az ember ilyen, nem tudom én, félmaroknyi szemetekkel mindig egy nejlonzacszkóval dobálja tele a kukát. Úgyhogy ilyenekre úgy figyelek azért.” (kertészkedő 1)

Egyesek szinte ezoterikus gondolatokat fogalmazznak meg, de itt is megjelenik a praktikum:

„Az egy ilyen teremtés, amikor az embernek a magból kinő a növény, és terem, és ez biztos, hogy benne volt a kísérletezés, meg hogy ez itt a [...] úton működik-e. Hát a kíváncsiság. Én nem gondoltam, hogy ebből ennyi lesz, meg hogy ez egy finom paradicsom lesz, meg finom uborka, meg saját bazsalikom, nem kell mindig a boltba venni azt a cserepest.” (kertészkedő 7)

A közösség

A név (közösségi kert) és a szakirodalom alapján azt feltételezhetnénk, hogy a tagok a közösséget keresik, és valóban, egy régóta működő kert esetében vannak, akik ezért járnak ide. Van olyan is, akinek nincs is ágyása, mégis lejár naponta a kertbe. Sokan azonban nem a közösséget keresik, hanem a nyugalmat, csöndet és a napi rohanás utáni felüdülést – ki akarnak zökkenni a mindennapokból, a szabadságot keresik. Az induló kertekben talán ezért is kifejezetten nehéz összehívni a tagokat, amint ezt többször is tapasztaltuk és hallottuk, de a már régóta működő kertekben is visszatérő konfliktus a közösségi eseményektől való távolmaradás:

„Viszonylag próbáljunk meg együttműködni, meg valamennyire közösségként létezni, és gyakorlatilag mindenki akkor jön-megy, amikor akar, mindenkinek van egy kulcsa, kint a kertben összefutunk, akkor néha megtárgyaljuk éppen, hogy kinél hogy áll a termés, kivel mi újság van, vannak néha közös rendezvények, amikor direkt összehangoljuk.” (kertészkedő 1)

Ugyanakkor azt is gyakran említették a kertészkedők, hogy nemcsak a közösség vagy néha egyáltalán nem az a fontos, hanem a közösségi kert adta nyugalom, béke és a szemlélődés lehetősége. Egyszóval a kert mindent megad annak, aki mindig közösségben szeretne lenni, hiszen ha olyankor megy le, amikor van valaki a kertben, talál magának társaságot. Mások inkább akkor igyekeznek ott lenni, amikor senki sincsen, hogy rohanó életükből egy kis kikapcsolódást nyerjenek:

„Hát, tudom, hogy a kertnek egy nagyon fontos része a közösségben való részvétel, én egy kicsit kevésbé vagyok közösségi ember, szóval igyekszem úgy kivenni a részem a közös teendőkből, amiket egyedül is lehet csinálni, például utakat gyomtalanítani, meg kicsit takarítani itt-ott. A saját parcellámat azt igazából nagyon szeretem, meg sokat járok hozzá. Ugye, sokat locsolni, gyomlálgatni meg felkötözgetni, amit föl kell. Amikor van olyan kötelező közösségi program, hogy le kell jönni, akkor természetesen jövök, meg kiveszem a részem abból is, de hogyha lehet, akkor én inkább olyankor jövök, amikor senki sincs itt, mert az egy ilyen nagyon nyugis, békés és nagyon, tényleg én nagyon szeretem ilyenkor a kertet, amikor senki sincs itt, és itt vannak cicák, akik előjönnek, meg madarak, akik közel repülnek, szóval így ez.” (kertészkedő 2)

Sok közösségi kert példaértékű lehet más városi közösségek számára is, mivel egyrészt bemutatja, hogyan lehet a városi életmódot fenntarthatóbbá tenni, másrészt erős közösségi kapcsolatokat épít. A tagok közötti együttműködés, az új tagok gondos kiválasztása és a közös célok iránti elkötelezettség mind hozzájárulnak a kert sikeréhez és fenntarthatóságához. Az ilyen kertek nemcsak az egyének életminőségét javítják, hanem pozitív hatással vannak a városi környezet egészére is, elősegítve a zöld területek növekedését és a közösségi élet virágzását.

„A közösségi kert az mindig megjelenik résztvevőként valamilyen formában a szomszéd ünnepeken is, és nagyon sokan tudnak róla, és akár szeretnének is csatlakozni, azért most időnként például létszámstopot döntöttünk el, tehát hogy ne legyen új csatlakozó a kertben.” (szakértő 1)

Konfliktusok

A közösségi tevékenység során sokféle konfliktusforrás előfordulhat: sokféle tag van, a különböző életszakaszok, különböző társas igények nem mindig egészítik ki egymást. Ennek ellenére komoly konfliktusokról nem számoltak be az interjúalanyok. Leginkább csak kisebb nézeteltérések, félreértések vannak, főleg a közös területek művelésével, közös eszközök használatával, locsolással kapcsolatban:

„Tehát mondja meg, hogy most nem tudok jönni, mert volt olyan, hogy locsoltunk mindenkinek, jaj, mert száraz, meglocsolom. És akkor utána jött, hogy de ő nem akarta, direkt nem jött meglocsolni, mert ő most nem akart locsolni, mert az ő termését vagy terményét vagy zöldsegeit vagy mit, azt nem kell annyit locsolni. [...] És működik egymás között, hogyha szól valaki, hogy locsolni kéne, de ma nem tudok lejönni, vagy elutazom, vagy dolgom van, akkor. De úgy nem, hogy segíteni, javítani, ha nem kéri. Tehát kérjen.” (kertészkedő 5)

Az ilyen nézeteltéréseket azonban minden közösség gyorsan megoldja, részletes szabályzatok nélkül. Egy alaposabb, mindenre kitérő szabályozás ugyanis inkább csökkentené a közösségi kert értékét, a kertészkedők szabadságát, mint segítené a működést:

„[...] ezt vagy azt jobban le kéne szabályozni. Most itt érte olyanra, hogy olyan apró nézeteltérések szoktak például lenni, hogy valaki ültet valahova valamit, nem jelöli meg jól, hogy odaültetett egy közös helyre, és akkor a másik véletlen mellé, fölé, közé ültet valamit stb. Ezek egy ilyen megjegyzéssel elintéződnek, egy bocsánatkéréssel. Lehetne szabályozottabbá tenni a dolgokat, de abban az esetben, hogyha szabályozottabb lenne, az meg pont azért, hogy nehézséget is jelentene. Tehát én azt hiszem, hogy igazából elég nagy szabadsággal mindegyik közösség maga alakítja ki, hogy hogyan szeretne működni, úgyhogy aki meg nem érzi jól magát abban a közösségben, az meg esetleg vált kertet. Nem hiszem, hogy ez így indokolt lenne.” (kertészkedő 1)

Új tagok felvétele

Az új tagok kiválasztásánál a közösség figyelembe veszi a lakóhely közelségét és az illetők elkötelezettségét a közösségi munka iránt. Mivel a kert fenntartása és fejlesztése közös erőfeszítést igényel, olyan tagokat keresnek, akik nemcsak a saját parcellájukat gondozzák, hanem részt vesznek a közösségi tevékenységekben is. Ez a megközelítés biztosítja, hogy a közösség összetartó és aktív maradjon, és hogy minden tag hozzájáruljon a kert sikeréhez:

„És hát ez attól függ minden egyes kert esetében, hogy mennyire aktívak egymással a kertésztársak, mennyire akarnak egy csomó mindentről közösen dönteni vagy közös munkálatokat tervezni, közösen megbeszélni, hogy mit ültetnek a közös területekre, de nem különösebben szigorú szabályok szerint működünk egyszerűen, ez csak megbeszélések kérdése.” (kertészkedő 1)

Több kert esetében is azt találtuk, hogy új tag felvételénél a kertközösség a konfliktusmentes működés elősegítése érdekében a tagok felvételét összekötik egy bemutatkozó eseménnyel. Megismerik a tagok motivációit, elmesélik, milyen alapon működik a kert, mik a kertművelés alapelvei (pl. bio). Mesélnek a közösség fontosságáról, a tag lehetőségeiről és kötelezettségeiről. Arról is, hogy egyes korcsoportoknak, élethelyzetben lévőknek milyen fontos az, hogy a kertészkedés mellett közösség épül, és hogy ez milyen előnyökkel jár mindenki számára:

„Tehát mindig, amikor új tagot veszünk fel, akkor összejönnek a leendő meg az aktuális kerttagok, és beszélgetünk az új kerttagokkal. Megkérdezzük, hogy mégis hogy gondolta, mennyi ideje van, mivel foglalkozik. Hogy tervezte? Elmondjuk, hogy ez egy biokert. És mindig elmondom, hogy itt nem a hét négyzetméteres ágyás az elsődleges. Neki igen, de egyébként a közösségnek nem. Tehát itt nagyon fontos, hogy a közösségbe be kell illeszkedni. Ha a közösséghez tartozik valaki, akkor kötelességei és jogai is vannak persze, de a kötelezettségeknek meg kell felelni. Tehát le kell járni. Részt kell venni a kertgyűléseken. Jó, ha itt van a kertben tartott, mit tudom én, min: sütés, főzés, beszélgetés. Tehát itt a közösségépítés az számunkra nagyon fontos. És sok nyugdíjasunk van, akik azért tagok, és motoznak, meg tevékenykednek a kertben, mert valahova tartozniuk kell, mert egyedül vannak.” (kertészkedő 4)

Új tagok felvételére minden kerttípusban eltérő szabályok vannak, de mindenhol törekszenek arra, hogy csak helyi lakosokat 'vegyenek be'. Vannak olyan kertek, ahol ősszel, az éves munkák után lehet belépni. Más kertekben várólista van. Vannak olyan kertek, ahol olyan jelentős az érdeklődés a parcellák iránt, hogy csak akkor tudnak felvenni új tagot, ha valaki, aki korábban több parcellát is művelt, egyet 'lead', és így valaki beléphet a tagok közé:

„Van egy hosszú várólista, úgy lehet bekerülni, hogyha valaki kikerül, mondjuk, mert elköltözik, vagy igazából talán ki is lehet esni, de szerintem arra kevés példa van.” (kertészkedő 2)

Ugyanakkor nem mindenki számára egyértelmű az új tagok felvételének rendje:

„Kicsit azt érzem, hogy én nem tudom, hogy mi alapján döntjük ezt el, hogy ki az, aki jöhet, és ki az, aki nem. És amikor idejöttünk, akkor azt gondoltam, hogy ez egy tök jó dolog, hogy a kert végül is saját szabályai szerint működik, akkor ki választja, hogy ki az, aki jöhet, mert a kétkben ott az volt, hogy ott az alapítvány eldöntötte, hogy ki jön és ki jön. Nem tudom, mi alapján, de hogy ők megcsinálták. És hogy ez milyen jó, hogy egy ilyen közös döntéshozatal, de közben meg nem azt mondjuk, hogy mi miért döntjük azt el, hogy akkor ő ne jöjjön. Szóval ez végül is mégiscsak egy közös jószág, hogy bárki, aki szeretne, annak tök jó lenne, ha lenne ilyen. És akkor azt gondoltam, hogy ez fel is merült, hogy legyen jelentkezési sorrend. Én abban is benne lennék, hogy sorsoljunk, hogy most benne lennék, mert nekem már van. (kertészkedő 8)

Konfliktusok

Konfliktusok természetesen itt is előfordulnak. Nézzünk most néhány példát ezekre is! Annak ellenére, hogy a kertészkedők saját közösséget építenek, közös értékeket vallanak többen jelezték, hogy előfordult már: valakit fel kellett kérni, hogy adja vissza az ágyást, és lépjen ki a kertből. Ennek általában kétféle oka volt. Vagy nem művelte rendesen a saját parcelláját, vagy nem tudott beilleszkedni a közösségbe:

„Persze előfordul olyan is, amikor meg mi szólítjuk fel, hogy adja le a kulcsot, mert nem eléggé illeszkedett be a közösségbe.” (kertészkedő 1)

„És volt például egy olyan szomszéd, akit én például nagyon szerettem. A többiek azt mondták neki, hogy ez már nem permakultúra, mert úgy hagyta, ahogy volt, nem igazán csinált vele semmit. Viszont ő keverte szuperül szerintem a komposztot. Na, mindegy. Aztán utána, hát egy kicsit mondjam azt, hogy nem eltanácsolták, de hát nem szerették, és elment.” (kertészkedő 3)

A kertekben előfordul, hogy eltűnik egy-egy termény vagy néhány apróság, amit elfelejtettek vagy nem akartak elzárni. Ezekből azonban nincsenek nagyobb vagy tartós konfliktusok:

„Hát, nagy értékű, ez szerintem, nem. Ugye a tárolót azt zárjuk. Apróságok mindig történnek, eltűnik egy-egy virág, egy-egy termés innen-onnan, de ugye ezzel nem lehet mit csinálni, tehát ez a természetes része. Az előző kerítésen tuti, hogy bemásztak páran, mert abból voltak tavaly botrányok. Ez a kerítés, ez szerintem, ez nem magasabb, mint az előző volt, de idén még nem hallottam olyat, hogy lett volna ilyen, hogy bemásztak volna.” (kertészkedő 2)

Néhányan említették, hogy konfliktust az 'illegális behatolók' okozhatnak, főleg a sűrű beépítésű területeken, ahol éjszaka sem áll le az élet, turisták, bulizók járják a környéket, és előfordulhat, hogy a közösségi kertbe is 'beugranak' szó szerint, és valamit tönkre tesznek, vagy zavarják a környéken lakók nyugalma:

„Tavaly volt párszor, amikor éjszaka hangoskodtak, tüzet raktak itt valakik, akikről aztán nem derült ki, hogy pontosan kik voltak, és valószínűleg a kerítésen bemásztak, tehát hogy attól ez még a mi felelőségünk, mert az a mi kertünkre nyom egy olyan bélyeget, hogy itt éjszaka hangosan, nem tudom, nagy tűzzel mennek a bulik. Volt, amikor egyszer a tűzoltóságot is ki kellett hívni, mert akkora tábortüzet raktak. Szóval ez a része szerintem zavarhat lakókat, de szerintem az, amikor csak ilyen normális felnőtt emberek elvannak itt, esetleg kisgyerekekkel, az szerintem nem zavarja őket.” (kertészkedő 2)

Közösségi kötelékek, segítő hálózat

A hátrányok, konfliktusok mellett több kézzelfogható előnyt is felsoroltak a kertészkedők. A közösségi kertek emellett erősítik a közösségi kötelékeket és a társadalmi hálózatokat. Az emberek találkozhatnak, együtt dolgozhatnak, és megoszthatják egymással tapasztalataikat, ami hozzájárul a közösségi összetartozás érzéséhez. Jó példa erre például a tápoldatok közös megvásárlása és elosztott használata:

„Most már ez rendszeres, hogyha valaki vesz valami természetes tápoldatot a növényeinek, akkor bedobja a közösbe, hogy figyeljete, veszek, nem tudom, kétliteres palackban van, de nekem csak a, nem tudom, 10 deci kéne belőle, hogy csatlakozik-e valaki, akkor természetesen csatlakoznak, akkor együtt vásárolják meg ezeket a szereket. Most együtt rendeltek szalmát a mulcsozásra, hogy akkor az meglegyen.” (szakértő 1)

A közös célok és a közösségi munkák révén a résztvevők jobban megismerhetik egymást, és erősíthetik a szociális kapcsolataikat. Ehhez jó platformként szolgálhatnak a kertek zárt Facebook-csoportjai vagy levelezési listái:

„Van egy ilyen közös felületünk, csekketől kezdve az árcsoportig mindenféle, és ha valakinek kérdése van, akkor azt ott meg lehet beszélni. Segítenek egymásnak.” (szakértő 1)

„Van egy ilyen levelezőlistánk, és akkor, mondjuk, direkt összehangoljuk, hogy szeretnénk találkozni, és akkor együtt ilyen kertrendezés van, de gyakorlatilag semmi különösebb szabálya nincsen igazából ilyen szempontból.” (kertészkedő 1)

A közösségi kertek parcelláinak méretei nagyon hasonlóak egymáshoz, viszonylag kicsik, 4–6 m²-esek, ezért gazdaságosan termelni csak úgy lehet, ha a magokat, vegyszereket a közösség megosztja egymással:

„[...] hogy, ugye, mivel ezek kicsi parcellák, alapvetően a növényeknek a magvait meg olyan kiszerezésekben árulják, ami azért egy kertméretre van tervezve, tehát amit egy kertre terveznek, ezért igazából mindenkinél az szokott inkább lenni, hogy egyfajta növényből sokat termel, és akkor az szokott lenni, hogy csereberéljük őket, odaadogatjuk.” (kertészkedő 1)

Mindez különösen fontos a városi környezetben, ahol a társadalmi kapcsolatok gyakran lazák és felszínesek. Itt – főleg a paneles lakótelepi környezetben, ahol a lakók alig találkoznak, vagy ha találkoznak is, leggyakrabban csak köszönnek egymásnak – létrejöhet egy olyan közösség, ahol a tagok gyakran találkoznak:

„És lejárnak ide, lejön azért, mert itt találkozik a többiekkel, és emberek között van, és nem egyedül a panellakás négy fala között.” (kertészkedő 4)

Az egymás mellett végzett munka nem csak felszínes, hanem mélyebb beszélgetésekre, egymás gondjainak megismerésére is módot ad. Ezzel olyan kapcsolati háló épül ki, melynek tagjai a kerten kívül is segíthetik, támogathatják egymást:

„A másik meg az, hogy olyan szempontból is szerintem van egy előnye, hogy akik nyilván ebben a kertben vannak, néhány tiszteletreméltó kivételtől eltekintve, akik messziről járnak ide valami miatt, mert ehhez a kerthez kötődnek, de hogy van egy olyan előnye is például, hogy nagyon sokan egymás közelében lakunk, és ugye, ma már egyre kevésbé alakulnak így olyan kapcsolatok, hogy jóban van az ember a szomszédjával, satöbbi, tehát hogy nem annyira jellemzőek ezek a gyakori költözések, lakóváltozások, satöbbi, ilyenek miatt, de hogy például abból a szempontból is jó, hogy általában, akik itt vagyunk a kertben, viszonylag sokan lakunk egymáshoz közel. Tudunk segíteni egymásnak, hogyha valami olyan dolog történik, úgyhogy igen, határozottan egy ilyen társasági élet is szerveződött köré.” (kertészkedő 1)

Amire leginkább szüksége van az embereknek, és amihez a legnehezebb segítőt találni, azokhoz a feladatokhoz kapnak segítséget a kertészkedők egymástól. Például, ha valaki beteg, és nem tud lemenni, gondoskodnak a veteményéről, vagy ha valaki elutazik, és nincs, aki vigyázzon a háziállatára, valamelyik kertészkedő felvállalja:

„Nagyon praktikus a közeli ismeretség is ilyen szempontból, hogy például nekem van egy cicám, és amikor elutazom, akkor igazából nem nagyon volt kire hagyni, de hát így, hogy kiderült, hogy a kertben, ugye ezek, aki növénybarát, az állatbarát is szokott lenni, hogy többen is úgy vannak, hogy kedvelik az állatokat, mondjuk én így a szomszéd házban lakó kertésztársra szoktam bízni.” (kertészkedő 1)

Általában az azonos életkorban vagy élethelyzetben lévők találják meg legjobban egymással a hangot, és kerülnek szorosabb, akár a kerten kívüli barátságba is:

„Én nem tudom, hogy a legidősebb vagyok-e, de nyilvánvalóan, hogy azért a korosztályos társalgás más, amellet, hogy szerintem az a szlogenem, hogy lélekben fiatal, de [...] nem azért járok ide, hogy beszélgessek, de abszolút nem szeparálom el magam, és azt nem mondom, hogy mindenkit szeretünk, de hát a régebbieket nyilván.” (kertészkedő 3)

De arra is van bőven példa, hogy a fiatalok és idősek egymással beszélgetve cserélnek tapasztalatot, és amiben tudnak, a későbbiekben is segítenek egymásnak:

„A kisgyerekesek szerintem össze szoktak járni, mert húsvétkor szokott lenni tojáskeresés a gyerekeknek, meg adventkor halászléfőzés, meg szerintem volt már szilveszterkor is valami közös pezsgőzés vagy forralt borozás. Szóval, hogy vannak, akik így összejárnak, mondjuk, akár sütögetni is nyárson, mert van egy tűzrakóhelyünk, meg van egy ilyen kerti grillező, azon is szoktak ilyen kis grillpartikat csapni.” (kertészkedő 2)

Érdekes, hogy nemcsak a kerten belüli, de a kerten kívüli kapcsolatokra is hat az itteni tevékenység. Erről több interjúban is hallottunk:

„Ilyen szempontból egyébként nekem az az érzésem, hogy nem a kerten belül, hanem pont egy kicsit ilyen tágabban értelmezve erősítette a közösséget a kert.” (kertészkedő 7)

„Szóval, apukám – ilyen nagyon érdekes [...], és szerintem így a törődés egyik kifejezési formája, [hogy] – egyébként ennyi energiát feccöl a kertünkbe, mert tudja, hogy mi egyébként képtelenek lennénk ilyen szinten karbantartani.” (kertészkedő 8)

Közösségépítés, közös események

A közösségépítés nehézségeiről már a fejezet bevezetőjében is írtunk, de további idézetekkel érdemes még körbejárni a témát, hiszen ezek a nehézségek az interjúink során sokszor megjelentek:

„Hanem igen, ez a közösség kialakulása nem egyszerű dolog. Én ehhez nem értek, hogy ez hogy működik. [...] Ezen nem tudtam igazán elgondolkozni, mert én ehhez nem értek. Én megtettem a magamét ebben. Tehát a mellettem lévőkkel is jó viszonyba keveredtem, és beszélgettem, meg aki kicsit távolabb volt, aki nagyon szimpatikus volt, azzal például beszélgettem volna többet, de elég ritkán jön.” (kertészkedő 7)

Korábban arra láttunk példát, hogy a különböző korú kertészkedők megértik egymást, sőt akár segítik is egymást. Más kertészkedők felhívták a figyelmet a generációs ellentét megjelenési formáira is, ami nem segíti a közösség erősödését:

„Akkor segítenek neki az Ágiék, tehát akik szintén nyugdíjasok, és akkor itt van egy kis ellentét, hogy de akkor a fiatalok miért nem segítenek jobban. Egyébként meg tök nehéz megszervezni, hogy festésre megyek két kisgyerekekkel, akkor az biztosan jó lesz mindenkinek. Próbálok őket visszatartani a festéktől, vagy ők elkezdenek festeni, vagy ilyesmi.” (kertészkedő 8)

Összességében a közösségi kertek sokkal többet jelentenek, mint egyszerű kertművelés. Ezek olyan közösségek, ahol az emberek együtt dolgoznak, tanulnak és fejlődnek, miközben hozzájárulnak egy fenntarthatóbb jövő megteremtéséhez. A városi kertközösségek létezése és működése pedig bizonyítja, hogy a városi környezetben is lehet sikeresen zöldséget termesztetni és közösséget építeni:

„Évente 6–8 kötelező ügyeletet kell vállalni. Van minden hónap első szombatján nyílt nap, a téli hónapokban ez nincsen, csak tavasztól őszig, és van minden hétfőn komposzt-átvevőpont, és akkor ezekből az alkalmakból kell két-két órás sávokban jelenléteket biztosítani. Ilyen évi 6-8 alkalommal, elég sokan vagyunk ahhoz, hogy így igazából ez ki is töltsen a teljes időtávot. Vannak kötelező kertrendező, amelyet általában a nyílt napon tartunk, és olyankor szoktunk közösen megjavítani dolgokat, felépíteni dolgokat. Most nagyon sok új dolog készül, mert tavaly volt a tűzfelfelújítás, és az önkormányzattól kaptunk rengeteg eszközt, anyagot, és ezért most készülnek új magasságúak, például itt balra láthatod, még nincsen teljesen készen. Amikor vannak ilyen kertrendező, akkor kijövünk, és akkor közösen folytatjuk. Itt voltak korábban ágyások, azokat elbontottuk, elhordtuk. Rengeteg rendrakási feladat van, takarítás. Van egy nagyon hosszú lista itt valahol az asztalon, ahol fel van írva, hogy mi mindent lehet csinálni. Meg lehet egyéni projekteket vállalni, ha például valaki nagyon szeretne egy rovarhotelt építeni, akkor azt kiválasztja, és akkor azt végigcsinálhatja az elejétől a végéig. Megvan a haletetés, amit általában a gyerekek szoktak csinálni, mert ők nagyon szeretik.” (kertészkedő 2)

A programok szervezése viszont éppen a kertészkedéshez kötődő szabadság miatt – vagyis hogy mindenki akkor megy a kertbe, amikor szabadideje és az időjárás engedi – nehézkes. Nehéz olyan időpontot találni, amikor mindenki, vagy legalábbis a kerttagok nagyobb része ráér:

„Hát, nehéz összehozni, mert, ugye, gyakorlatilag emiatt nem olyan gyakran, azért egy olyan kéthavonta szoktunk tartani, de így az aktív időszakban tavasztól őszig, de mondjuk azért hozzátartozik ehhez, hogy a kertészkedésnél, ugye, úgy néz ki, hogy mindenki akkor megy, amikor számára kényelmes, amikor a munka ideje engedi, meg hát amikor meg tudja oldani. Na, most a közös programokkal azért kicsit nehezebb, tehát általában a kertészkedésnél tényleg nem mondhatnám, hogy túlszűfolt a kert, mert mindenki a saját időbeosztásában, a saját sávjában tud menni, és akkor azért nehezebben hozunk össze közös programokat, mert akkor ott, ugye, igazodni kell egymáshoz, de azért egy olyan kéthavonta próbálunk.” (kertészkedő 1)

Ennek ellenére a kertek elkötelezettek a programok szervezésében. Gyakran olyan programok, nyílt napok szervezésében is, amelyek nem csak a kerttagokat, hanem a területen lakókat is megszólítják. A belvárosi kertekbe nagyon sok turista érkezik, a lakótelepi kertek esetében inkább a helyiek, iskolások, idősek otthonának tagjai jönnek:

„Hát a nyílt napokon rengeteg turista szokott jönni, és velük egyébként szeretek beszélgetni arról, hogy mi ez a kert, hogy működik.” (kertészkedő 2)

Ezekkel az eseményekkel egyrészt ismertebbé teszik a kertet, ami elfogadottabbá válik a kívülállók számára is, illetve további potenciális tagokat is szervezhetnek, felkelthetik az érdeklődést a kertészkedés iránt:

„Hát, [...] mindig nagyon lelkesek, hogy milyen jó lenne, ha náluk is lenne a környéken ilyen, meg vajon hogy lehetne ilyet csinálni. Ilyen kérdést már többször kaptam, hogy hogyan lehet alakítani közösségi kertet.” (kertészkedő 2)

A közösségi esemény ugyanakkor spontán is létrejöhet, és ennek is meg van a bája és természetesen a közösségteremtő funkciója, hiszen az is be tud kapcsolódni, aki a szervezett eseményeken nem tudott részt venni:

„Eddig egy ilyen közös program volt, a pünkösdi hétvégén, amin sajnos nem tudtam itt lenni, mert elutaztam, (de vannak ilyenek), az egy bográcsolás volt, és akkor itt összegyűltek a többiek. De egyébként egy kicsit ilyen spontán is szokott itt kialakulni, hogy nyilván szombaton délután elég nagy eséllyel itt lesznek egy páran, és akkor itt lehet egy kicsit beszélgetni, mindenki hoz valamit.” (Szalamandra 32, nő)

Női vagy férfi elfoglaltság-e a közösségi kertészkedés?

Ha az ember a közösségi kertek környékén sétál – különösen a lakótelepi kertek esetében –, inkább lát női, mint férfi kertészkedőket. Sokakban ezért könnyen kialakul az a kép, hogy a közösségi kertek inkább a nőket vonzzák. A kertészkedők is azt látják, hogy a mindennapi kerti munka elvégzésében a nők vannak többen:

„Valóban több hölgy van, vagy jobban vannak reprezentálva azért a nők ebben a közösségi kertben is, de igazából azt szoktam mondani, hogy szerintem ez tök nagy, tök fontos. Amúgy, hogy az mindig kiderül, hogyha munkára kell valakit bevonni, vagy úgy egyáltalán csak a programok vagy az elfogadás kérdését nézzük, akkor azért lehet, hogy a nők állnak a fronton, és ők adják az arcukat hozzá, de hogy azért a férfiek elfogadóak vagy támogatóak így a háttérből. Igazából szerintem reprezentálni lehet, hogy a nők jobban reprezentálják kifelé a saját személyiségükkel ezt a dolgot, de hogyha valaki nem egy egyedülálló, hanem családban van, akkor az így kompletten értendő, hogy a családok vannak ebben a történetben.” (szakértő 1)

„Egyébként nagyon-nagyon vegyes olyan szempontból, hogy minden korosztály, tehát nagyon fiataloktól, szinte egyetemista korúaktól kezdve nyugdíjasokig, tehát minden korosztály. Ami nagyon meghatározó, hogy többségében nők. Tehát, hogy ez érdekes, hogy úgy látszik, hogy a nőknek nagyobb a, nem tudom, az igénye az ilyen szociális közösségi tevékenységekre, nem tudom, tehát, hogy nagyobb a nőarány nálunk, vagy túlsúly a kertben.” (kertészkedő 1)

De a férfiak is segítenek, ha pl. nagyobb fizikai erőt kívánó tevékenységet kell elvégezni, esetleg locsolásnál kell helyettesíteni a feleséget, vagy egyszerűen a háttérben maradván ugyan, de támogatólag állnak a kertészkedés mellé:

„Pali nem akarta. Neki volt egy nyaralója a Balatonnál egy baromi nagy kerttel. Tehát ő kikertészkedte magát egy életre, és mondta is, hogy nem vesz részt benne.

De azért én nem tudok ilyen feleség módra olyan szinten együttműködni, soha nem tudtam, hogy akkor én azt mondom, hogy nem csinálom, hanem azt mondom, hogy jó, hát akkor egyedül csinálom. És akkor így egyedül vágtam bele. Pali lejött, megnézte a kertet, mert mondta, hogy ha nagyon kell, akkor meglocsol. De inkább kértem mást, hogy locsoljon. Ha neki ez nem okoz örömet, akkor nem erőlteted.” (kertészkedő 6)

A Covid-19-járvány és a kertek

A közösségi kertek igazi értéke sokak számára a Covid-19-járvány alatt mutatkozott meg:

„Mert Covid idején kertésznek lenni az nagyon király volt.” (kertészkedő 8)

Különösen a kijárási tilalom alatt számított, hogy mégis van hová kimenni. Van cél, és van feladat, amit akár minden nap el lehet végezni. Emellett nemcsak magányosan teltek a napok, hanem szomszédokkal, sétálókkal találkoztak a kertészkedők, és biztonságos távolságban tudtak beszélgetni, közösségi életet élni. Így a támogató közösség fontossága és ereje mind a kertészkedők, mind a többi, a környéken élő és arra sétáló lakó számára egyértelműen megmutatkozott:

„Hát, a Covid még olyan szempontból nagyon jó volt. Én például azt figyeltem meg, hogy akkor jött be az, hogy gyakorlatilag a legtöbben elkezdtek home office-olni, vagy kényszerszabadságon voltak. Ebből adódóan napközben is nagyon sokan ki tudtak menni, másrészt, ugye, mert szabad levegő volt, ezért nem kellett fertőzésveszélytől tartani igazán, és akkor nagyon megnőtt például ilyen szempontból az aktivitás. Tehát hogy ez tényleg tulajdonképpen jó volt arra, hogy egyáltalán emberekkel lehetett találkozni. Úgyhogy igen, abban az időszakban ez kifejezetten nagyon jó volt ilyen közösségi életre, hogy mégis találkozott valakivel az ember.” (kertészkedő 1)

A továbbiakban azt vizsgáljuk, milyen ismeretekre, tudásra építenek a kerttagok.

A közösségi kertekben folyó gazdálkodási gyakorlatról

A közösségi kertek egyik nagy előnye, hogy lehetőséget nyújtanak a városi lakosoknak megismerni a fenntartható gazdálkodás alapjait, valamint saját maguknak megtermelni a zöldségeiket. Ez különösen fontos azok számára, akik csak most kezdik el tanulni a kertészkedést, mivel a közösség támogatása és a tapasztaltabb tagok segítsége lehetővé teszi számukra, hogy bátran próbálkozzanak és tanuljanak:

„Volt egy időszak, amikor egyszerűen eltűnt a víz. Abban a nagy aszályos időszakban nagyon-nagyon korlátozott mennyiségű víz állt rendelkezésre, akkor ott be lett osztva, hogy ki mikor locsol, de ha már nem tud egyáltalán locsolni, de akkor hogy lehet mégiscsak életben tartani a növényeket, akkor jött elő a mulcsolás, a papírral való letakarás stb. stb.” (szakértő 1)

A kertekben nemcsak az egyes kerttagok tapasztalataira, hanem a szakértők tudására is építenek:

„Mivel saját tapasztalatom annyira nem volt, ezért végül is nekem az hasznos volt, amit ő (a szaktanácsadó) elgondolt. Olyan nagyon nem néztem utána, mert nem volt idő ilyenekre. Bementem a Moszkva téri mezőgazdasági boltba, megvettem a magokat. Én magam februártól, már mikor láttam, hogy tényleg lesz belőle valami, elég későn kezdtem magokat ültetni. Tehát saját palántából csináltam az egészet, nem vettem palántát egyáltalán. Mert ez is izgalmas volt, hogy magról. Mert ezt már valamikor régebben kipróbáltam, és működött.” (kertészkedő 7)

A kerttagok jellemzően kísérletezgetéssel tanulnak. Kipróbálják, hogy valami, amit korábban olvastak, hallottak, működik-e. Esetleg laikus magyarázatot is alkottak a gyakorlathoz:

„[...] Szerintem igen, mert igazából csak megakadályozza a csigákat, hogy kedvük legyen arra mászni. Úgyhogy szerintem ahhoz nagyjából, ahogy olvastam, utána meg itt láttam, ott is a padlizsán is körbe volt szórva, az is nagyjából így volt.” (kertészkedő 8)

A korábbi, akár gyermekkori tapasztalatok is meghatározó elemei a kertészkedés során használt tudásnak:

„Otthonról azért már egy pár tippet ellestem, vagy hát kis korom óta ez igazából ilyen adottság volt, hogy ez van, és ki lehet szaladni a kertbe.” (kertészkedő 8)

Ugyanakkor több interjú is arról tanúskodik, hogy a kertészkedés akár még az alapvető tudás hiányában is megkezdhető. A kerttagok nem rendelkeznek megfelelő tudással, de mindig akad segítő, aki tovább löki őket, amikor bizonytalanná válnak, vagy elakadnak:

„Mi a férjemmel abszolút kontárok vagyunk, tökre nem értünk hozzá. Van apukám, aki meg agronómus, és akkor ő jön, és így rendbe rakja a kertet, és ő ilyen napokat bír ott tölteni, de tényleg, a legnagyobb kánikulában ilyen nyolc órát, és így vonalzóval kiméri a sorokat, szóval, hogy valami tényleg fantasztikus, amit művel. És akkor jövünk mi is, mi meg elrontjuk. Szóval, hogy így locsolgatunk, meg akkor. Most például az volt, hogy beérett a borsó, akkor azt leszedtük, és mi elültettük a paradicsompalántákat, de ez minden évben probléma, hogy a borsó későn érkezik be.” (kertészkedő 8)

„[A férjem] a monokultúrában hisz, és ő igazából csak paradicsomot szeretne termesztetni. Mi meg próbálunk apuval ilyen spenótokat becsempészni, meg ilyesmi.” (kertészkedő 8)

„És akkor mennek ezek a nagy kertfelújítások, és akkor van a Tibor, ő, szóval, ő nagyon fontos szereplője a kertnek. Ő az, aki csinálja az ágyások felújítását, meg fest, meg tényleg, aki ki is találta, hogy ezt hogy kell csinálni, meg akinél megvan a know-how, és neki ideje is van erre, hogy csinálja.” (kertészkedő 8)

Szinte minden kertben akad példa arra, hogy a szakértelem és a közösségiség összefonódik:

„Szóval, hogy a Tibor ilyen, ő a nagy király itt a kertben. Szóval ő az, aki így jön, akkor nem tudom, megszakérti a paradicsompalántát, akkor a hónaljhajtásokat, hogy kell. Szóval mindent így elmagyaráz, meg nagyon szereti a gyerekeket, és akkor velük is olyan aranyosan elbandázik. [...] van az István, aki meg így komolyabban foglalkozott mezőgazdasággal, szóval számára értelmezhetetlen ez a parcella dolog, és akkor ő csinálja a sziklakertet.” (kertészkedő 7)

A kertekben rendszeresen vezetik a termésmennyiséget, és az eredmények nem ritkán meglepőek: „egész nyáron mindenki lecsót eszik” – mondták el többen is, mert a legnépszerűbb zöldségfélék (paradicsom, cukkini, paprika), ha sikerül, bőven teremnek. De természetesen vannak nagy kudarcok, hiszen a kertészeti oktatás csak hosszú távon lesz eredményes:

„Egyrészt sikerült az uborka, mert nekem termett először, és több mint 30 kiló lett. Tehát az valami irdatlan mennyiség lett.” (kertészkedő 7)

„Például a komposztálás az egy tök jó dolog, hogy nyilván itt szerintem adott, mert nálunk is ott van a kertben, meg minden kertben van, mert ez nyilván egy elengedhetetlen elem, de itt a [...] parkban nagyon sok helyen van komposztlerakó, sőt, annak az épületnek a túloldalán is van egy komposztlerakó, szóval szerintem ebből a szempontból ez a rész nagyon szuper.” (kertészkedő 9)

A fenntarthatósággal kapcsolatos attitűdök

A kerttagok nemcsak a termeléshez, hanem az éghajlatváltozáshoz, fenntarthatósághoz, környezetvédelemhez kapcsolódó motivációkkal is rendelkezhetnek. Bár a napi gondok elfedik, felülírják a globális környezeti problémákat, azok jelen vannak. Tisztában vannak az éghajlatváltozás tényével, de nem érzékelik azokat égető, a mindennapjaikat alakító nehézségként. Ezek nagyon változatosan jelennek meg, és a kerttaggá válás okai is lehetnek:

„Engem már évek óta nagyon zavart az, hogy amikor főzök, akkor a zöldséghéjat azt a kukába kell dobnom, és engem ez borzasztóan zavart, hogy próbáltam otthon is komposztálni, de nem igazán működött, meg macerás volt.” (kertészkedő 2)

Van, akit egy általánosabb kérdés, az erőforrások túlhasználata foglalkoztat inkább:

„Szóval, ez a klímaszorongás szerintem egyébként annyira rám nem jellemző. Tehát, hogy én jól vagyok, de vannak dolgok, amik miatt lelkiismeret-furdalásom van, hogy nem tudom, túl nagy az ökológiai lábnyomom, meg ilyesmi. Végül is az összes ilyen öko-kör is erről szól, hogy ilyen kicsi lépésekben, hogy így kipróbálja az ember, és akkor mi az, amit így be tud építeni, meg ami így nem tudom.” (kertészkedő 8)

Ehhez kapcsolódóan az éghajlatváltozás érzékelése és kontextusa gyakran megjelent az interjúkban. Ebben a személyes és a médiában közvetített tapasztalatok egyaránt megjelennek:

„Én szerintem ez abszolút érzékelhető: látom a tévében a híreket, ahogy olvadnak a jéghegységek és a gleccserek, Velencét állandóan elönti a víz, hogy a hollandok Magyarországon vásárolnak telket, és azt is érzékelem, hogy egyre melegebbek a nyarak, hogy egyre hirtelenebb jönnek a zivatarok, és lemosják a földet, tehát hogy igenis szélsőséges az időjárás, azt abszolút érzékelem. Az Alföldön az iszonyatos aszályt, az árvizeket, tehát én azt gondolom, hogy itt ilyen egyértelmű jelek vannak. Nagyon egyértelmű jelek.” (kertészkedő 9)

De a jövővel kapcsolatban kevésbé hangsúlyosan jelenik meg mindez:

„Hát, ebben a mai világban, itt a háború, szerintem egy kicsit ennél fontosabb lesz az a hihetetlen feszültség, ami van a világban, az emberi viszonyokban és az emberek között. Én azt súlyosabbnak érzem, de lehet, hogy ez összefügg a migrációval, mert a világ egyik legnagyobb része élhetetlen. Élhetetlen, ugye, biológiailag és élhetetlen társadalmilag. És biztos, hogy valahogy ez. Erre most gondoltam, hogy ezt nem tudják. [...] És a világnak a jól élő részei látszat-jótekonnykodással nyomnak oda egy kis pénzt az esőerdőre, meg a nem tudom mire. A hasznát lefölozték, a demokráciáról oktatják az összes többi részét a világnak, ahol soha nem voltak meg a feltételei annak a demokráciának. Tehát ahhoz egy polgári jólét kell, hogy legyen egy bátor demokrácia. Hát nálunk se lesz soha.” (kertészkedő 7)

És ahogy a világ egyéb jelenségeit, úgy az éghajlatváltozást is egy szűkebb időtávon, néhány évet vissza-, illetve előretekintve szemlélik:

„Abszolút gondolom azt, hogy az ilyen kis helyi dolgok fel fognak értékelődni. Meg az, hogy értékékként tekintünk, mondjuk, az élelmiszerre, és mondjuk, nincs ekkora pazarlás, mert az borzasztó, amiket, mondjuk, olvasok, hogy mennyi élelmiszert dobunk ki.” (kertészkedő 9)

„Azt gondolom, hogy tíz év múlva talán ez egy kicsit jobb lesz olyan szempontból, hogy mindenki sokkal jobban meg fogja becsülni azt, amije van, vagy ami, mondjuk, megterem neki a kertjében, és abból próbál, mondjuk, és nem a bolti dolgokból [...]. Azt gondolom, hogy egy csomó minden elérhetlenebb lesz, mondjuk, a húsok. Azt gondolom, hogy azok nagyon drágák lesznek valószínűleg. Én, mondjuk, a kávé miatt aggódom egy kicsit. Arról sem szoktam olyan biztató előrejelzéseket olvasni, de nyilván érthető. Egyébként én hobbiként elvégeztem egy sommelier iskolát, szóval a borokhoz, mondhatom, hogy értek valamennyire, és pont tegnap reggel hallgattam egy interjút ilyen agrármarketing centrumos témában, hogy óriási gond a borászatoknak az éghajlatváltozás, szóval hogy akár a bortermelés, a növények, tehát az, hogy mik lesznek azok a klímaturó növények, mondjuk, az Alföldön az élelmiszer-termelésben is, amik, mondjuk, ki fogják bírni azokat az

aszályokat, meg ilyen száraz időszakokat, amik aztán majd jobban túléljük ezeket, és hasznosítani tudjuk.” (kertészkedő 9)

De általában ezzel kapcsolatban jelentős bizonytalanság olvasható ki az interjúkból:

„Nem tudom, tíz éve, az nagy idő. Majd tíz év múlva megírom emailben. [...] Egy-két év távlatában gondolkozom maximum, az nagyjából szerintem ez az irány. És egy-két év múlva? Hát egy-két év múlva jó lenne, hogy ha tudnánk vigyázni arra, ami már megadatott nekünk, az megmaradna. Úgyhogy ez nekem fontos, hogy ami van, és szeretjük, és vigyázunk rá, arra vigyázzunk ezután is; [...] például én arra büszke vagyok, hogy én, aki tök fázós vagyok, szóval amíg nem volt ez az egész, addig én azért 24–25 fokon simán tartottam a lakást télen, de most lecsavartam a fűtést.” (kertészkedő 9)

Zárógondolatok

Összességében a közösségi kertészkedés motivációi sokrétűek, és minden érintett számára jelentős előnyöket kínálnak. Az önkormányzatok és a várostervezők számára a városi zöldterületek növelése és a társadalmi kohézió erősítése fontos cél lehet, míg a lakosság számára a környezettudatosság, az egészséges életmód és a közösségi kapcsolatok erősítése jelent vonzó tényezőt. Ezen motivációk együttese teszi a közösségi kerteket sikeressé és fenntarthatóvá a városi környezetben.

A közösségi kertekben a tervezés szintjén megjelennek természetközeli megoldások, de a mindennapi kertészeti gyakorlatokban kevésbé jellemzőek. A komposztálás, a magfogatás és az esővízgyűjtés elterjedt gyakorlatok, de a természetes növényvédelem különböző módzatai valódi kihívást jelentenek, és mindenütt szükséges a folyamatos locsolás, ami több felkeresett kertben is ivóvízzel történik.

A közösségi kertészkedés jelentős szerepet játszik a közösségépítésben és a közösségfejlesztésben, különösen a helyi lakóközösség és a kertészkedők szempontjából. A közösségi kertek lehetőséget biztosítanak a szomszédok számára, hogy találkozzanak és kapcsolatot építsenek ki egymással, elősegítve a társadalmi kohéziót és a befogadóbb közösséget. A kertek platformot biztosítanak a tudás és a készségek megosztására, növelve az egyének önbizalmát és önértékelését. Emellett hozzájárulnak a helyi közösségek fenntarthatóságához és önellátásához, elősegítve az egészséges táplálkozást és a környezeti tudatosságot. A közösségi kertek erősítik a közösségi részvételt és az önkéntességet, ezáltal a közösségi szellemet és a kölcsönös támogatást. Végül a közösségi kertek javíthatják a közbiztonságot és a közterületek esztétikai értékét, növelve a városi környezet vonzerejét és a lakók életminőségét.

A közösségi kertészkedés terén konfliktusok alakulhatnak ki a közösségi kertet nem használó lakók és a kertészkedők között. Ezek a konfliktusok az elhelyezkedéssel, a zajjal, a kert fenntartásával és a források elosztásával kapcsolatosak. A megoldás érdekében fontos az önkormányzatok, a kertüzemeltetők, a lakók és a kertészkedők közötti megfelelő kommunikáció, és az, hogy az együttműködés javuljon, valamint

hogy megfelelő szabályozásokat és támogatásokat vezessenek be a közösségi kertek fenntartható működése érdekében.

Hivatkozások

- Kovács, I. – Megyesi, G. B. (2023) Motivations of Subsistence Farming in Hungary: Analysis of a Multi-Factored Phenomenon. *Rural Sociology*, 88(2), 283–311.
<http://doi.org/10.1111/ruso.12476>.
- Rosta Gábor (2014) *Közösségi kertek – Szomszédsági közösségek, városi mezőgazdaság*. Budapest: Városi Kertek Egyesület.
- SSSA (2024) *Soil Science Society of America What is a community garden?* Elérhető: <https://www.soils.org/about-soils/community-gardens/> [Letöltve: 2024-09-01].

Szegénység, élelmiszer-fogyasztás, fenntarthatóság

CSURGÓ BERNADETT

Bevezetés

A tanulmányban a leghátrányosabb helyzetű vidéki térségekben végzett kutatás során készített lakossági interjúk segítségével a mélyszegénységben élő családok élelmiszer-fogyasztását elemezzük a fenntartható fogyasztás kontextusában.

A kutatás során a szociális programokban és a szociális programokon keresztül vizsgáltuk a fenntarthatóság kérdéseit. A Felzárkózó Települések programban (FETE) részt vevő hat településen végeztünk kvalitatív szociológiai, interjúk felmérést. A vizsgált települések Nógrád, Jász-Nagykun-Szolnok és Hajdú-Bihar vármegyékben találhatóak. Olyan helyszíneket választottunk ki, ahol valamilyen fenntarthatósági programelem megjelenik a társadalmi felzárkóztató programok keretében. Ez lehet a környezetkímélő vagy biogazdálkodásra épülő szociális gazdaság vagy kiskert program, napelemparkra épülő energiagazdálkodási/takarékossági program, helyi élelmiszer-feldolgozó üzem vagy a lakásfelújítási, lakhatási programokban megjelenő fenntartható energiahasználat vagy energiatakarékosság.

Az interjúalanyaink a szociális programok szervezői, szakemberei és a benne részt vevő, döntően mélyszegénységben élő emberek voltak. A kutatás során, az interjúk keretében az élelmiszer- és energiafogyasztás kérdését együtt, egyszerre vizsgáltuk. Tehát az interjúvázlatunkban egyaránt voltak energiafogyasztásra és élelmiszer-fogyasztásra vonatkozó kérdések, ezek az interjúszituációban nem, de az elemzésben és a jelen tanulmány keretében is szétválnak.

A tanulmányban az élelmiszer-fogyasztás szempontjait mutatjuk be döntően a lakossági interjúk alapján. A programban megjelenő fenntarthatósági szempontokkal ebben a tanulmányban most nem foglalkozunk részletesen, csak annyiban, amennyire a fenntarthatóság keretét kínálja a résztvevők számára. A helyi gazdaságfejlesztés központi elemeként a vizsgált településeken, a települési felzárkóztatási programokban – ha eltérő méretben is – mindenhol vannak mezőgazdasági üzemek. Ezek jellemzően

zöldségtermesztéssel foglalkoznak, legtöbbször biotermesztés-formában. Emellett néhány helyen van feldolgozó üzem is, ahol a mezőgazdasági üzemben megtermelt zöldségeket dolgozzák fel. Jellemzően a tanodákban szintén van konyhakert. Emellett az élelmiszer-fogyasztás – és termelés – szempontjából kiemelten fontos a kiskert program, amely minden FETE településen működik. Ennek keretében a programcélcsoporthoz számára a saját konyhakert megművelését ösztönzik vetőmaggal, palántákkal, valamint oktatással és szakmai segítségnyújtással. Ez az a keret, amelyben a programcélcsoporthoz elsősorban kapcsolatba kerül a fenntartható élelmiszer kérdéssel.

A tanulmány célja tehát a mélyszegénységben élő, a felzárkóztatási programokban részt vevő családok mindennapi élelmiszer-fogyasztásának és az élelmiszer-termeléshez való viszonyának bemutatása, valamint az élelmiszer-fogyasztás elemzése a környezeti fenntarthatóság szempontjait is figyelembe véve. Célunk annak megértése, milyen tényezők segítségével kapcsolható össze a szociális jóllét és a környezeti fenntarthatóság kérdése.

Módszer

Az interjúalanyok minden településen a FETE programok érintettjeiből, célcsoporthoz kerültek ki. Összesen 55 interjút készítettünk, melyből 8 szervezői és 47 érintetti interjú volt. A FETE program szervezőin keresztül értük el az interjúalanyokat, akiket a személyes találkozás során kértünk fel a beszélgetésre, illetve néhány esetben a programszervezőkön keresztül előzetes felkérés történt. Ez utóbbi keretében a megbeszélés időpontban és helyen találkoztunk az interjúalanyokkal.¹ A találkozás legtöbbször a FETE programok központjában, a Jelenlét-pontokon vagy a közeli közösségi házban, illetve néhány esetben a Jelenlét-pontok udvarán, a kertben zajlott. Az interjú során a mindennapi élelmiszer-fogyasztási gyakorlatokról kérdeztük az interjúalanyokat: főzés, vásárlás, kedvenc ételek, mit főzött legutóbb, mit vásárolt és hol stb. Fontos kiemelni, hogy főleg nőekkel interjúztunk. Egyrészt a FETE program dolgozói (a programcélcsoporthoz) között is nagyobb arányban vannak nők, ők azok, akik számára a helyben elérhető munkalehetőség alapvető jelentőséggel bír (részben a családi szerepeik miatt). Emellett pedig a nők számára a távolabbi munkavégzést jelentő építőipar vagy gyáripar mint a legjellemzőbb, az alacsony iskolai végzettségű munkavállalókra építő munkalehetőség kevésbé elérhető. Másrészt pedig a nők szívesebben is vállalták az interjút. Az interjúk során a mindennapi gyakorlatokról kérdeztük az interjúalanyainkat. A fenntarthatóság csak közvetve, ezeken a gyakorlatokon keresztül merült fel, de nem ez szervezte a beszélgetést.

¹ Fontos kiemelni, hogy a kérdezettek önként vállalták a beszélgetést, a felkért interjúalanyok közül többen a helyszíni felkérés során visszautasították az interjút, néhányan pedig az előre megbeszélés időpontban és helyen nem jelentek meg. A válaszadási hajlandóság 60-70% körül volt. Az interjúk beszélgetés során a programszervezők nem voltak jelen, csak a kutatók. Az interjúk átlagosan 40-60 percesek voltak, és diktafonnal rögzítettük őket, amelyről az elemzéshez szöveges átiratokat készítettünk.

Fenntartható élelmiszer-termelés és fogyasztás a felzárkóztató programokban

A leghátrányosabb vidéki térségekben élő, hátrányos helyzetű lakosság a fenntartható élelmiszer-termelés és fogyasztás gyakorlataival, kérdéseivel a társadalmi felzárkóztató programok keretében számos módon találkozik, érintkezik. A gazdaságfejlesztési program részeként mezőgazdasági termelés zajlik kertgazdálkodás, kiskertek, illetve nagyobb mezőgazdasági farmok, üzemek formájában egyaránt. Emellett számos településen megjelenik a szociális földprogram is. A FETE program része a kiskert program, ami a saját fogyasztásra termelést ösztönzi és támogatja a hátrányos helyzetű lakosság körében. Mindezek mellett a kertgazdálkodás számos helyen a tanoda programok része, működnek kiskertek, közösségi házak, iskolák, óvodák udvarán is a pedagógiai program részeként. Néhány településen pedig megjelent a közösségi kert is. Emellett kiemelendő, hogy a közfoglalkoztatási programokban, valamint a szociális gazdaságban is kiemelt jelentőségű az agrártermelés – jellemzően az önkormányzati földeken, ami számos esetben kiegészül élelmiszer-feldolgozó üzemekkel is (lekvár, szörp, gyógynövény szárító stb.)

Mezőgazdasági üzemek

A Felzárkóztató Települések program (FETE) gazdaságfejlesztési programelemében tehát központi helyen szerepel a mezőgazdasági termelés, ami minden esetben környezetkímélő, és számos esetben biotermesztést jelent. A fenntartható élelmiszer-termelés tehát minden vizsgált településen megjelent. Az esettanulmány-helyszínek kiválasztásának is az egyik alapkritériuma volt, hogy működjön a program keretében valamilyen kert vagy farm, azaz mezőgazdasági üzem, de nem volt szempont, hogy fenntartható gazdálkodás legyen. Ezek az üzemek jellemzően zöldségtermesztéssel foglalkozó üzemeket jelentenek, bár néhány esetben az állattartás is megjelent. Méretét tekintve a Jelenlét-pont udvarán művelt konyhakerttől a nagyobb majorságig terjedt a vizsgált településeken megjelenő mezőgazdasági üzem mérete. Az üzemek esetében közös, hogy náluk a termelés mellett a foglalkoztatás központi célként jelenik meg. A célcsoport mint foglalkoztatott a program alkalmazottja vagy közfoglalkoztatottként vesz részt a mezőgazdasági üzemből zajló termelésben.

„[...] eljutottunk odáig, hogy utána úgy gondoltam át, hogy akkor mi bővítjük ezt a kertészetet, és akkor megvásároltunk több, helyrajzi számok alapján ezer tulajdonos, meg mit tudom én, a mellettünk lévő területet megvásároltuk (sic!). Az is rengeteg papírmunka volt már komplett Máltai szinten. Tényleg nem is tudom, hány tulajdonos, meg ezek ilyen öröklött, tehát egy műveletlen területet megvásároltunk magunk mellett (sic!), amin végül is elkezdtünk a világ legegyszerűbb módja szerint gazdálkodni. Tehát semmiféle ipari technológia, semmiféle olyan, ami nagyüzemi módszer, hanem minden kézi erővel. Talán egyedül a szántást, amit meg tudunk csinálni egy-egy géppel, de onnantól mindent, mindent kézi

erővel, elkezdünk szépen dolgozni, és ugyanazokat a konyhakerti növényeket ültettük, meg zöldségeket ültettük, aminek mindenkinek ott kellene, hogy legyen a saját konyhakertjében. Sárgarépa, petrezselyem, borsó, uborka, paprika, paradicsom, cékla volt. Úgyhogy ezzel kapcsolatosan, és akkor mindig sokat dolgoztak itt az asszonyok meg a férfiak is, meg mindenki, de valahogy volt mindenkiben lelkesedés, volt szép termésünk is, amennyire tudtunk, odafigyeltünk rá, és gyakorlatilag, úgy mondom, hogy kinötte magát valahogy ez a dolog, ami azt jelenti, hogy abból a 10x20 méteresből most jelenleg, amit konyhakertnek használunk, meg talajművelés is van rajta, az most 0,6 hektár.” (szervező, Nógrád 24)

A környezetkímélő, jellemzően vegyszermentes, széles terményskálával rendelkező üzemek jellemzik a FETE program mezőgazdasági üzemeit. A fenntartható termelés tehát egyértelműen része ezeknek a programoknak, és munkavállalóként a célcsoport is találkozhat ezekkel a gyakorlatokkal.

„Na, és az a lényeg, hogy, ugye, ezt R-en (település neve – a szerk.) kezdtük el kísérleti jelleggel, azt hiszem, két évvel ezelőtt. Ez a 15–30 cm magas deszkákkal 30 darab ágyás meg van csinálva, és ez most ebben a módszertanban gombakomposzttal van feltöltve, de gyakorlatilag nem kötelező gombakomposzt, tehát egy ilyen nagyon magas szervesanyag-tartalmú humuszos talajjal kell feltölteni és mulcsolni kell, és mondjuk, ennek a kicsit luxus jellege ott van, mondjuk úgy, hogy ott van, hogy ehhez társul egy elég komoly öntözőrendszer, tehát, mondjuk, ennyi az anyagi befektetés, ez egy komoly, tehát mit tudom én, az ennyi ágyásnál egymillió nagyságrend, és ez nem várható el a helyi lakosoktól, de mégis ez a módszertan, hogy azt lássák, hogy igenis lehet szántás nélkül is egy elképesztően gazdag kertkultúrát létrehozni, az nagyon fontos. A másik, ami szemléletformáló jelleg ebben a kertkalandos módszertanban, az a sokféleség, és az, hogy nemcsak krumplit meg paradicsomot meg paprikát hozunk ki egy kertből, hanem elképesztő diverzió. Mondjuk a Mónika is rájött, hogy, mondjuk, ő a – most nem tudom – hirtelen akarok a pakcoj és a rukkola (sic!). [...] Próbálkozik, de ez is fantasztikus. A Laci nagyon-nagyon messze volt az ökológiai kertműveléstől, fényévtávolságra, és a Móninak a nagyon állhatatos és nagyon erőszakosan nyomta, és azt hiszem, hogy ott fordult meg egy kicsit a Laci, amikor volt egy ilyen terepgyakorlatuk is a kertész kollégáknak, és eljutottak Somogyvámosra a krisnásokhoz, és ott abszolút ez a háborítatlan vagy nagyon fenntartható, nagyon ökológiai gazdálkodás van, eszközökkel és eredményekkel alátámasztva. És azért az meggyőzte a Lacit. Tehát amikor nem csak így, ízé, légből kapott, meg befektetek ennyit meg annyit, és akkor majd kihúzom az articsókámat a rukkolámmal, vagy nem tudom, mi. Ha ilyen szavakat elsütünk ott a hegyen, ahol voltatok, a domb, itt van domb, ott a hegy van (sic!), akkor hülyének néz. Hagyjál már békén! Na, most, hogy el kellett kezdeni közelíteni a két végletet, és akkor, mit tudom én, padlizsán van, cukkini van, cékla van, többféle retek van, de articsóka nincs. Érted, tehát [...]” (szervező, Nógrád 25)

A mezőgazdasági üzemek esetében a szervezők és a dolgozók egyaránt kiemelik a szemléletformálás fontosságát. A munkavégzés során a dolgozók találkoznak a bio-gazdálkodással, a permakultúrával és egyéb fenntartható gazdálkodási módszerekkel, illetve új növényekkel, zöldségekkel, megtanulhatják azok termesztését és felhasználását is. Jellemző, hogy a termés egy részét közösen dolgozzák fel a dolgozók, illetve hogy adományként haza is vihetnek belőle. (kisebb volumenű kertek esetében a termés nagy részét szétosztják a dolgozók között). A szervezők és a dolgozók közötti kapcsolatra, bizalmi viszonyra épül a szemléletformálás és annak sikere. A dolgozók sokszor idegenkednek az új módszerektől és az új terményektől, zöldségektől. A szokások és gyakorlatok lassan, lépésről lépésre alakulnak, és egyelőre az látszik, hogy a legtöbb helyen még csak szűk körben terjednek.

Kiskertek

Fontos eleme a FETE programnak a kiskert program, ami a saját fogyasztásra való termelést jelenti. Ennek keretében vetőmaggal és szaktanácsadással segítik a helyi lakosságot a saját kertekben való, saját fogyasztásra történő élelmiszer-termelésben. Itt alapvetően nem elvárás a biotermesztés, ugyanakkor a program szakemberein keresztül a biológiai növényvédelem, a vegyszermentesség preferálása spontán módon is megjelenik. Azaz bár nem része a programnak, de a szervezőkön keresztül mégis részévé vált a legtöbb vizsgált településen.

„Most zárult egyébként éppen pénteken a kiskert program, de ezt nem vehettük bele, tehát arról nem adtunk tájékoztatást, csak az általuk osztottról. Úgyhogy így most huszonhatan vannak benne. Huszonhat család, ez azt jelenti, hogy átvették, és akkor utána kétszer kimentem a kertekbe, lefotóztam, beszélgettem. [...] Úgyhogy vegyszeres védekezés nem nagyon volt náluk, hál' istennek, ez a biológia, így összeszedték. Egy-két embernél volt, aki vegszerrel védekezett ellene, de ő sem sokszor. Egyébként nem is nagyon volt a faluban krumplibogár [...]” (szervező, Hajdú-Bihar 4)

A kiskert program célja a saját fogyasztásra való termelés ösztönzése a saját kertekben. Jellemző, hogy a mezőgazdasági üzemekben dolgozók felé manifeszt vagy látens módon, de elvárásként jelenik meg a kiskert programban való részvétel.

„Olyan helyen vagyok, olyan helyen dolgozom, ahol elvárják, hogy legyen nálunk kert.” (programrésztvevő, Nógrád 1)

„Nagy, csak nem jó a föld. Ott izék voltak, téglák. Úgy csináltuk meg, hordtuk el a földet, mink csináltuk meg, hogy olyan legyen, amilyen. De ma most szép a fű. De kell csinálni egy kicsit, azt mondták. Valamennyit ások fel. Teszek bele zöldséget.” (programrésztvevő, Nógrád 5)

A saját konyhakert a kiskert program támogatása ellenére nem mindig zökkenőmentes a vizsgált településeken. Sokszor gondot jelent a talaj minősége. Számos településen problémát jelent, hogy építési törmelék, veszélyes hulladék van elásva

a kertekben, a termelés megkezdése előtt hulladékmentesítésre és talajcserére van szükség sok helyen. Ugyanakkor az is látszik, hogy településenként nagyon eltérő a saját fogyasztásra termeléshez való viszony. Vannak helyek, ahol ennek jelenleg is van hagyománya, ezáltal a konyhakertek állapota megfelelő, és sokan szívesen csatlakoznak a programhoz, más helyeken viszont évtizedek óta nem zajlik már termelés a saját kertekben, ami a kertek állapotában és a részvételi hajlandóságban is megmutatkozik.

„Tehát egyszerűen ez most köztudatból, ez most az, hogy mindent megveszünk, az, hogy az elmúlt 20 évben a fogyasztói társadalom, hogy mindent egyszerűbb megvenni, nincs idő, másodállás, harmadállás, ötödállás, megyünk inkább egyszerűbb, nem kínlódom ott vele, hanem ez, ez ugyanígy jellemző, mint itt (sic!). És ez a kiskertprogram is olyan, hogy én azt látom, hogy tök jó, egyre többen benne vannak, de az én személyes tapasztalatom az az, hogy most úgy emlékszem, hogy tizenöt család van benne szakaszban (sic!), de abból a fele csak azért csatlakozott, hogy neki adtatok, akkor adjak neked is. A másik hét, az meg nagyon jó néven vette, de ő magától is elültette volna azt a paradicsomot, és így, hogy, mondjuk, most több paradicsomot tudott, meg még többet, az neki egy plusz dolog volt, de aki amúgy is foglalkozik vele, és amúgy is fontosnak tartja. Én most fogok látni egyébként változást, hogy szerintem, minthogyha most az elmúlt 2-3 évnek mostanában érik a gyümölcse, hogy bakker, ha nem állunk vissza dolgokra, hogy ha nem tanuljuk ezt meg újra, meg hogyha nem kérdezzük meg, és ez úgy általában, mindenhol van egy ilyen igény, mintha most látnék változást, hogy megérik az, amiről beszélünk, hogy a fenntarthatóság, hogy azért a rengeteg külföldről meg máshonnan kapott szarok, már bocsánat, de hogy azért ez.” (szervező, Nógrád 7)

A kiskert program esetében is jellemző, hogy lassan lépésről lépésre fejlődik, és nagyon sok múlik a helyi szervezőkön, hogy kiket és hogyan érnek el, és hogyan zajlik a tudásátadás. A program eszközöket kínál, a tudásátadás és az ösztönzés a helyi szervezőkön múlik.

Szociális földprogram

A Szociális földprogram egy olyan önálló programelem, ami évtizedek óta része a felzárkóztatási, társadalmi innovációs, a hátrányos helyzetű vidéki települések támogatását célzó programoknak. Jellemzően önkormányzati földeken, az önkormányzat vezetésével zajló programok ezek, de más, akár civil szereplők is megjelennek a program irányítói között. (Csoba 2017; Franklin–Kovács–Csurgó 2017; Csoba–Sipos 2020)

Formáját tekintve kétféle lehet. Egyrészt van egy, a kiskert programhoz nagyon hasonló formája, ami a saját kertek művelését támogatja vetőmaggal, növényvédelemmel, szaktanácsadással. Másrészt van egy olyan formája, amikor az önkormányzat földterületén kiosztott parcellákban művelhetik a rászoruló, támogatott családok a földet, és ezáltal jutnak saját élelmiszerhez (Csoba 2017; Csoba–Sipos 2020).

„[...] közben volt szociális földprogramunk. Ott még gyümölcsfákat, bokrokat tudtunk adományozni, kerti szerszámokat. A húsz legjobb család vett részt szociális

földprogramban, és azt követő évben pedig a Felzárkózó Települések programból tudtunk adományozni kerítést, és azt mondtuk, hogy abban az időben hirdettünk egy versenyt, hogy a legszebb 20 kertés család (sic!) kapott kerítést, és drótot tudott ráhúzni, oszlopokat, úgyhogy ez is nagyon népszerű volt. Tehát hogy azért mindig próbálunk megerősítőket, kiemelni dolgokat, kiemelni családokat, többen ezek közül a családok közül főznek be például paradicsomot, elteszik, szószoikat csinálnak, befőtteket raknak el, tehát hogy már megvan egyfajta továbbgondolása a megtermelt javaknak. [...] de azért még nyilván ez sem egy falut lefedő, ugye, nincs 120 családuknak a településen, tehát ennek azért még töredéke, tehát egy ilyen húsz százaléknál többet azért nem mondanék. [...] Illetve mi magunk is, ugye, itt van külön egy kerti felelős kollega, aki járja a kerteket, tanácsokat ad locsolásról, ültetésről, motiválja őket, megdicséri, tehát nagyon fontos azért a dicséret is ezekben a történetekben, hogy nem baj, hogyha tíz palántából nyolc fogta meg, tök jó az a nyolc, akkor hogy kell azt karbantartani, hogy karózza föl, hogy csinálja. Tehát hogy azért igyekszünk ebben segítséget nyújtani. (szervező, JNK Szolnok 11)

Mindkét formája jelen van a szociális földprogramnak a FETE településeken is. A programelemek gyakran egymásba fonódva jelennek meg, sokszor nem csak a résztvevők, de a szervezők számára is nehezen szétválasztható, hogy éppen melyik programról (kiskert program, szociális földprogram) van szó, hiszen a programelemek gyakorlatilag megegyeznek, a termelés pedig a saját kertben zajlik. Ez a szóhasználatok keveredésében is tetten érhető. A problémát legtöbbször az jelenti, ha a különböző mezőgazdasági termelésre épülő programelemeknek más az intézményi háttere (civil, önkormányzat, egyház), ami a szervezői oldalon jelenthet nehézséget, néhány esetben konfliktust, illetve eltérő intézményi háttér esetén a programelemek összehangolása is nehezkesebb. A fenntarthatóság itt sem jelenik meg deklarált célként, de a szervezőkön keresztül ugyanúgy felbukkan és terjed.

Üzemek, szociális gazdaság

Néhány esetben a termelés mellett a feldolgozás is megjelenik a szociális programok gazdaságfejlesztési elemeként. Ezek jellemzően a mezőgazdasági termelésre épülő étel-miszer-feldolgozó üzemek. Ezek szervezeti háttere nagyon sokféle lehet. A szociális szövetkezettől a közfoglalkoztatási programon át a nonprofit kht.-ig nagyon sokféle formával találkozhatunk. Itt a fenntarthatóság kapcsán lényeges, hogy a helyi étel-miszer-feldolgozás és tartósítás önmagában fenntarthatósági gyakorlatként jelenik meg, és ennek elsajátítása, újrafelfedezése fontos eleme a programokban megjelenő üzemeknek is.

„Hogy azt eltesszük, és megtanítjuk, ahhoz az kell, hogy egyszerre érjenek be. És szerettük volna eltenni. Most a céklából annyit módosítunk, hogy egy céklalekvár készült, de még abból van, viszont nagyon nagy az igény a savanyúságra. A HCCP-rendszer megengedi a savanyúságnak is a készítését, úgyhogy most a mostani céklából savanyúságot fogunk csinálni, és ez lett volna, hogy mert a le-

csóra is nagy igény volt, faluszerte, hogy lecsót üvegekben eltegyünk. Nem hiszem, hogy az online-ra fölment volna, tehát nem egy olyan elsődleges cél, hanem hogy itt a falut ellássuk, mert erre van kereslet.” (szervező, Hajdú-Bihar 4).

Sok helyen a feldolgozott terméket (lekvár, lecsó) a program érintettjei között, azaz a hátrányos helyzetű helyi családok között osztják szét. Néhány esetben a termelés külső piacokra is zajlik. Ilyenkor új, innovatív termékek is megjelennek a termékpalettán, mint a hagymalekvár, céklalekvár, csatni. Ilyenkor azonban erősen kettéválnak a helyi és a külső vásárlói igények és ennek megfelelően a kínálat is.

Szemléletformálás és kert

A kert fontos részét képezi a szemléletformáló programoknak is, melyekben hangsúlyosan van jelen a környezeti fenntarthatóság is és mellette az egészséges táplálkozás. Helyi, vidéki hagyományok vonatkozásában szintén fontos szerepe van a kertnek.

A tanodákban, óvodai, iskolai kertekben megtermelt terményeket közösen készítik el. A programokra meghívják helyi idősebb embereket is, akik megmutatják a hagyományos, helyi gasztronómiai örökség szempontjából fontos élelmiszerek elkészítését is. Emellett az egészséges életmódra nevelő programok esetében úgyszintén fontos a saját termesztésű, szezonális zöldségek, gyümölcsök fogyasztása, amihez fontos eszköz a közösen művelt kiskert.

„Tehát azt mondom, hogy ők jó példák, őket kiemeljük, meghívjuk őket egy beszélgetésre. Itt nyilván tanodában, gyerekházban is igyekszünk együtt főzni a gyerekekkel, eltenni itt is uborkától kezdve mindenfélét, és próbálkozunk azért, hogy így azért van az az idősebb korosztály, ilyen 40-50-60 éves korosztály, akiknek még megvan az a tudása, hogy hogy kell savanyítani, hogy kell befőzni, hogy kell dunsztolni, és azért ők még tudnak átadni tudásokat.” (szervező, JNK Szolnok 11)

A társadalmi felzárkóztató programoknak tehát fontos eleme a mezőgazdasági termelés és ehhez kapcsolódóan a fenntartható élelmiszer-termelés és fogyasztás számos ponton jelenik meg az érintettek mindennapi gyakorlataiban. A programoknak célzottan része tehát a kis léptékű gazdálkodás, a kiskertek művelése és ehhez kapcsolódóan a helyi élelmiszer-feldolgozás. Emellett az egészséges táplálkozást célzó szemléletformálás és ismeretterjesztés is számos ponton kapcsolódik a fenntartható élelmiszer-fogyasztáshoz például a szezonális és helyi élelmiszereken vagy a tartósítás, a befőzés gyakorlatán keresztül. Mindezek mellett mindenhol a szervezők fenntarthatósággal kapcsolatos elköteleződése mentén spontán, a mindennapi gyakorlatokban is jelen van nagyon sok fenntartható élelmiszer-fogyasztási és termelési gyakorlat a komposztálástól, az élelmiszer-pazarlás csökkentésén át a permakultúrás kertművelésig. Fontos azonban kiemelni, hogy a programokat szervező és irányító munkatársak motivációja, tudása a fenntarthatósági szemléletformálás és gyakorlatok kulcsa. A programokban a zöldátmenet, a klímaváltozással kapcsolatos kérdések célcsoport-specifikus kezelése nem jelenik meg célzottan, deklarált elemként.

A résztvevők számára ezek a mezőgazdasági üzemek, kertek alapvetően a munkalehetőség miatt fontosak. Van olyan, ahol csak néhány főt, míg máshol 10-20 dolgozót foglalkoztatnak. A dolgozók szeretnek ezekben a kertekben dolgozni, bár a munka sokszor nem könnyű, a fóliasátorban például nagyon meleg van.

A kertművelés a dolgozók többsége számára ismeretlen volt, új tudást jelent. Ott-hon a családjukban a szülei már nem foglalkoztak ezzel. Bár sokan emlékeznek arra, amikor a nagyszüleiknek még volt konyhakertje, és művelték a kiskertjeiket. Tehát egyszerre van szó a régi tudások felélesztéséről és új ismeretek szerzéséről.

Az interjúk alapján az látszik még, hogy a kert munkája az, amin keresztül az éghajlatváltozás érzékelhetővé válik. Ez egy olyan téma, ami alapvetően nem jelenik meg a mindennapjaikban. A „klímaváltozás” szót sokan nem is ismerik, mások a tévéből hallották. De ez nincs benne a mindennapi beszélgetésekben. Arról azonban többen beszéltek, milyen időjárási szélsőségekkel találkoztak (például aszály, hatalmas esőzések, árvizek), amelyek sokszor tönkretették a termést. De megemlítették az interjúkban a kártevők elszaporodását is. Rovarok, rágcsálók, de még az aszály miatt szomszédok is nagy károkat okoztak a kertekben. A klímaváltozás fogalma idegen, de a kert munkája során mégis érzékelhető és elbeszélhető volt az interjúalanyaink számára is.

Ez tehát az az elsődleges keret, amelyen keresztül a hátrányos helyzetű vidéki térségek lakossága a fenntartható étel-miszer-termeléssel és fogyasztással – valamint ezen keresztül részben a klímaváltozással – kapcsolatba kerül.

Mindennapi étel-miszer-fogyasztási gyakorlatok: szegénység és fenntarthatóság

A hátrányos helyzetű vidéki lakosság körében készített interjúk segítségével most áttekintjük, mi jellemzi a vizsgált társadalmi csoport étel-miszer-fogyasztási gyakorlatait, majd ezen keresztül próbáljuk feltárni, milyen korlátok és lehetőségek vannak számukra a fenntartható étel-miszer-fogyasztás terén.

A kutatás során összegyűjtöttünk néhány olyan gyakorlatot, amely fenntarthatónak tekinthető. Ezek elterjedtségét az országos reprezentatív kérdőíves vizsgálat során is megmértük, illetve az esettanulmány kutatási szakaszában is rákérdeztünk ezekre a gyakorlatokra.

A kérdőíves kutatásban vizsgált fenntartható étel-miszer-fogyasztási gyakorlatok a következők voltak (zárójelben jelöljük, mennyire elterjedt az adott gyakorlat a 2023. február-márciusban a teljes magyar lakosságra reprezentatív 1000 fős mintán végzett kérdőíves felmérés alapján):

- Nem dobunk ki ételt, amit megveszünk, azt meg is esszük, vagy a maradékokat hasznosítjuk. (72,83%)
- Szelektíven gyűjtöm a hulladékot. (72,26%)
- Csak akkor veszek meg valamit, ha valóban szükségem van rá. (70,26%)
- Ételmiszert tartósítunk későbbi fogyasztásra (befőzünk, aszalunk, savanyítunk, füstölünk stb.) (50,52%)

- Palackozott víz/üdítő helyett csapvizet iszom. (46,9%)
- Vásárlás során nem fogadom el az ingyenes nejlonzacskókat, inkább szatyorral/hátizsákkal járok vásárolni. (45,64%)
- Csak szezonális zöldségeket és gyümölcsöket eszem. (44,11%)
- Legfeljebb kétszer eszem hetente húst. (28,76)
- Tengerentúlról szállított étel-miszert nem vásárolok. (15,61%)
- Bioétel-miszert fogyasztok. (8,08%)
- Áttérek vegán (tisztán növényi) étrendre. (4,33%)
- Vegetáriánus leszek, nem fogyasztok húst és halat sem. (3,46%)

A fentiek közül a továbbiakban azokkal foglalkozunk, amelyek az interjú beszélgetésekben megjelentek. Számos olyan gyakorlat van, ami a teljes lakosság körében is nagyon ritka (vegán, vegetáriánus diéta, bioétel-miszer stb.), ezek jellemzően nem jelentek meg a FETE településeken készített interjúkban sem. Az interjúszituációkban a mindennapi gyakorlatokról beszélgettünk az interjúalanyokkal, így interjúként eltérő, mely gyakorlatok kerültek elő a fenti listából. A továbbiakban azokkal a gyakorlatokkal foglalkozunk részletesebben, amelyek megjelennek az interjúkban, és amelyeken keresztül fenntarthatósági gyakorlatok a vidéki szegénység kontextusában értelmezhetőek. Ezek az étel-miszer-pazarlás, húsfogyasztás, tartósítás, befőzés és egyéb takarékosági gyakorlatok, valamint a vásárlási lehetőségek, szolgáltatások és az étel-miszer-önrendelkezés kérdéskörei.

Étel-miszer-pazarlás csökkentése, takarékoskodás, spórolás

Az étel-miszer-pazarlás csökkentése azzal együtt, hogy fontos fenntarthatósági gyakorlat, értelmezhető takarékoskodási kérdésként is, így az alacsony jövedelmű háztartások mindennapi gyakorlatában is fellelhető gyakorlatnak számít. A maradékot hűtőbe/mélyhűtőbe félretenni számos esetben megjelent mindennapi gyakorlatként az interjúalanyok körében is.

„Na, most van töltött káposzta is, tészta is még van hűtőben. Akkor még főztünk egy tarhonyalevest is szombaton. Még abból is van. Úgyhogy szerintem majd holnap egy kicsi pörköltöt akarok főzni, az akkor két napig nekem elég volt, úgyhogy akkor héten nem főzök, majd csak mire jönnek a lányok.” (programrésztvevő, Hajdú-Bihar 9)

„Megfőzöm egyszer, és akkor elég úgy két napig. Mert, ugye, drága az étel-miszer, abból lehet legjobban spórolni.” (programrésztvevő, Nógrád 4)

Az interjúk tanúsága szerint bár a mélyszegénységben élő háztartások gyakorlatában jelen van az étel-miszer-maradék félretétele, de egyáltalán nem általánosan van jelen. Többen szinte büszkeséggel hangsúlyozták, hogy nem esznek másnapos ételt, és inkább kidobják a felesleget.

„– Mindennap főz a felesége?

– Mindennap főz. Én nem szoktam megenni a másnapos ételt.” (programrésztvevő, Nógrád 1)

„Hát ez énram nem jellemző, hogy én nem dobom ki, mert én kidobom! Na, hát, amit nem szeretek.” (programrésztevő, Hajdú-Bihar 9)

Jellemző gyakorlatként jelent meg, hogy a megmaradt ételt a kutyának, esetleg csirkének, disznónak adják – bár a haszonállattartás már csak nagyon kevés családra jellemző a vizsgált településeken.

„Itt lakik a lányom, nem messze ide, orvosi rendelő mellett van egy nagy farkaskutyájuk, egy kis vödörbe bele szoktam tenni, aztán elhozom a kutyának. Nem eszek meg mindent amúgy. [...] Azokat, olyat, akkor a kaját berakjuk, mikor megmarad, amit el tudok, töltött káposzta vagy egy kis pörkölt, akkor berakom (a fagyasztóba – a szerk.)” (programrésztevő, Hajdú-Bihar 9)

Ugyanakkor néhány esetben megjelent, hogy az árammal való takarékoskodás miatt csökkentik a hűtő és a fagyasztó használatát, vagy időszakosan akár teljesen le is mondanak róla, ami megnehezíti mind az ételmiszer-maradékok tárolását, mind pedig az alapanyagok raktározását.

„– Vagy semmilyen hűtőben?

– Semmilyen hűtőm nincs. Hát, ami volt, az eszi az áramot meg a villanyt.

– És ezért inkább nem használják?

– Nem.

– És akkor hogyan vásárolnak, vagy nem is vesznek olyan dolgot, amit hűteni kell?

– Nem, úgy vagyok, hiába van most vagy tízezer forintom. Vennék egy olyan hűtőt, ami nem fogyaszt ilyen sokat.

– Kisebbet?

– Kisebbet. Aha.

– És akkor nem hűtenek semmilyen ételt, hanem el kell, hogy fogyjon ezek szerint?

– Igen. Vagy kiöntjük.” (programrésztevő, Hajdú-Bihar 6)

Többen kiemelték a spórolás fontosságát az ételmiszer kapcsán, de jellemzően a vásárláshoz kapcsolódóan. Ez általában az akciós termékek vásárlását és – a lehetőségeiknek megfelelően – a raktározást jelenti.

„– Lidlbe. [...] Vagy a Pennybe, mikor milyen akció van, szoktuk nézegetni.

– És akkor általában az van, hogy megvásárolják az ételt?

– Pár hétre valót.

– Lefagyasztják?

– Igen.

– És akkor hányszor főznek egy héten?

– Mindennap, a feleségem mindennap főz.” (programrésztevő, Hajdú-Bihar 10)

„[...] attól függ, mennyibe kerül. Ha olcsóbb, akkor veszünk belőle többet, hat-hét kiló csirkeszárny. Valamikor tízet is szoktam. – Lehet egy kicsit sakkozni. Akkor is, ha meg is főzöm, max. két kiló. Csirkecombot beteszem a tepsibe. [...] Egy kiló nem sok. Négy darab? Tehát úgy kb. egy évessel vagy egy főzéskor két kiló elfogy. Levesbe is, meg bagulyásba is kell.” (programrésztevő, Nógrád 5)

A mindennapos főzés általános gyakorlatnak számít az interjúalanyok körében. A hűtő és a mélyhűtő használata jellemzőnek tekinthető, bár kevésbé a maradék, mint inkább az alapanyagok raktározása céljából. A lakás felszereltsége, az anyagi helyzet és a szolgáltatások elérhetősége (vásárlási lehetőségek) nagymértékben meghatározzák az élelmiszer-pazarlás csökkentésének lehetőségét is. Ugyanakkor az is látszik, hogy a mindennapos főzés, a másnapos étel elutasítása egyfajta jólétként, a jólét és bőség megélésének – a szegénységben élők számára is elérhető – gyakorlataként is értelmezhető.

A takarékoskodás leginkább a vásárlás esetében volt hangsúlyos. A tartósítás, a befőzés, ami a raktározáshoz, takarékoskodáshoz is kapcsolódik, nem számít általános gyakorlatnak. Viszonylag kevesen főznek lekvárt, tesznek el savanyúságot vagy lecsót az interjúalanyaink közül. A gyakorlat azonban a programok hatására újra terjedni látszik. Részben a kiskert program kapcsán a megtermelt élelmiszer felhasználása miatt, másrészt a programon belüli élelmiszer-feldolgozás tapasztalatai, illetve termékei átkerülnek az érintett háztartásokba is.

„Befőttet meg ilyenek, lekvárokat kaptunk, vetőmagokat tavasszal, a Sz-től (a szervezet neve – szerk.) krumplikat, ezt is, azt is.” (programrésztvevő, Hajdú-Bihar 1)

Összességében az látszik, hogy minél hátrányosabb helyzetű egy háztartás, annál kevésbé van lehetősége az élelmiszer raktározására és a maradékok tárolására – azaz az élelmiszer-pazarlás csökkentésére. A takarékoskodás, amely egyfajta előrelátást, tervezést is feltételez, csak bizonyos anyagi helyzet felett jelenik meg, így a leghátrányosabb helyzetű családok számára ez a fajta tevékenység nem tud megjelenni a mindennapi gyakorlatok részeként. A takarékoskodás gyakorlatát a létbizonytalanság, az egyik napról a másikra élés kioltja. A takarékoskodáshoz kell egy jövőkép. Minél kilátástalanabb az anyagi helyzet, annál kevésbé jelenik meg a takarékoskodás és – ehhez kapcsolódóan – a fenntartható élelmiszer-fogyasztás gyakorlata.

Fontos kiemelni még, hogy olcsón vásárolni nem magától értetődő a vizsgált hátrányos helyzetű településeken, helyben csak a drágább Coop vagy kisbolt van, vagy még az sem, az olcsóbb kiskereskedelmi láncokba csak utazással lehet eljutni. Ha nincs autó, akkor marad a nagyon rossz tömegközlekedés vagy a komoly anyagi terhet jelentő feketefuvar.²

Az élelmiszer kapcsán nagyon erős kettősséget tapasztaltunk az interjúkban. A spórolás, illetve az evés és vásárlás öröme egyszerre jelenik meg. A vásárlásnál alapvető szempont a takarékoskodás, ami olcsó, sokszor rosszabb minőségű termék vásárlását jelenti, főleg az alapélelmiszerek esetében (hús, liszt, olaj, krumpli). Ugyanakkor az evés öröme, bősége a másnapos étel elutasításával, a napi főzéssel vagy a vásárláshoz kapcsolódó örömszerzéssel (édességek) is összekapcsolódik.

² Amikor helyben az autóval rendelkező lakosok az autóval nem rendelkezőket pénzért fuvarozzák vásárolni, ügyet intézni vagy egészségügyi szolgáltatást igénybe venni a környező, esetleg távolabbi településekre, például megyeszékhelyre. Egy 10 km körüli távolság 2023-ban kb. 3000 Ft-ba került.

A húsfogyasztás jelentésértalmi deprivált háztartásokban

A húsfogyasztás csökkentése és még inkább a teljes elhagyása egy olyan fenntarthatósági gyakorlatnak tűnik, ami a teljes lakosság körében nagyon alacsony népszerűségnek örvend. A húsfogyasztás csökkentésének elutasítása egyértelműen megjelent a vidéki hátrányos helyzetű lakosság körében is.

A húsfogyasztás a szociális programok résztvevőivel készített interjúkban központi témaként rajzolódott ki. Minden interjúban megjelent, és többféle jelentésértalmat hordoz.

A húsfogyasztásról többen mint jellegzetes szokásról, helyi gyakorlatról beszéltek. Többen kiemelték, hogy a húskételek a cigány gasztronómia részét képezik, sőt, egyfajta roma szokásként is beszéltek róla.

„– Anya úgyis mindig sokat főz. Amúgy Cikornyán ez egy szokás. Hogy nem az, hogy most, de inkább kiöntik, mint hogy inkább maradjon. Ez itt ez szokás.

– És miket szoktatok enni?

– Húst hússal. Cigányoknál ez szokás. Minden héten malacot vágnak, vagy tehenet, tehát amúgy sehol nem élnek úgy a cigányok, mint itten. Semerre. Máshol is élnek cigányok, de nem így, mint itten. [...] De itt kiteremtik maguknak. Úgy a fát, úgy az ételmiszert, jobban, amelyik szegényes, úgy a gyermek által velük (sic!)” (programrésztvevő, JNK Szolnok 1)

Másrészt megjelent, hogy húst enni fontos a jóllakás és a fizikai munka miatt. Emellett a gyermekek jóltápláltsága miatt is elsődleges a hús az interjúalanyok szerint.

A jóllakás pedig nemcsak a jóllétet jelenti, hanem az anyagi deprivációhoz kapcsolódó alkalmazkodási stratégiaként is értelmezhető. Az egyszerű jóllakás fontossága is többször megjelent az interjúkban.

„Én nem lakok jól, ha nincs hús. Tényleg nem lakok jól, hogyha nincs hús. Hogy én nem lakok jól, hogyha nem főzök húst.” (programrésztvevő, Hajdú-Bihar 9)

Fontos szempontként jelent meg, hogy a hús finom. A családtagok ezt szeretik. Rántott hús a gyerekek kedvence. De a pörkölt, a töltött káposzta is gyakori fogás, általános kedvencként jelent meg az interjúkban.

„Máma töltött káposztát csináltam. Tegnap zöldséges rizsa volt, tejszínes hússal. Előtte volt savanyú káposzta. Ilyen pörköllettel, meg ilyen, hogyha csinálom savanyú káposztát, ilyen disznótorosan csinálom, és pörköltet csinálom a tetejére, aki akar, tehet még. Úgy szoktam csinálni. Előtte meg megint csak volt tészta, pörkölt, lecsósan.” (programrésztvevő, Nógrád 18)

A húshoz a bőség fogalma egyértelműen társult az elbeszélésekben. Egyfajta örömforrás, a jólét megtapasztalásának egyik fő forrása a szegénységben élő háztartások számára.

Ugyanakkor az egészséges táplálkozás több interjúban is megjelent. A téma egyébként fontos, és jelen van a szociális programokban is, például a klubok, ismeretterjesztő előadások, egészségnapok alkalmával többször előkerül. De sokan hallanak róla

tévében, a közösségi médiában. A kertműveléshez kapcsolódóan is zajlik egészséges táplálkozásra ösztönzés, új zöldségek megismerése, receptek kipróbálása. Többen reflektáltak is az egészséges táplálkozás és a húsfogyasztás kapcsolatára is.

- Csirkemell. És mennyi húst szoktál vásárolni?
- Húst? [...] Hát ilyen öt-hat kiló. [...]
- És akkor az egy hét alatt elfogy?
- Hát azért nem egy hét alatt, nem vagyunk annyira húsosak, csak hogy legyen mindig a hűtőben.
- És ezt hova, hol tárolod?
- A hűtőfagyasztóban.
- De lefőzöd előre, vagy nem?
- Nem. Azt már úgy nem esszük meg.
- És miket szoktatok csinálni? Nem vagytok húsosak, akkor miket?
- Főzelékek, krumpli, zöldségek, halak. Próbálunk egy kicsit visszafogottan. Gyümölcsöket, zöldséget, mindent így.
- Milyen zöldséget?
- Hát sárgarépa, fehérrépa, paprika, kaliforniai paprika.” (programrésztvevő, Nógrád 4)

Az egészséges táplálkozás iránt van érdeklődés, és az ismeretek terjedése egyértelműen látszik az interjúk alapján. A tudatosságot részben az anyagi kényszerek, részben a szokások felülírják. Ugyanakkor az egészséges táplálkozás és a fenntarthatóság nem kapcsolódott össze az interjúkban. Az egészséges táplálkozás sokkal megfoghatóbb kérdés, ami leginkább a kisgyermeket nevelő szülőket, döntően anyákat érdeklí, foglalkoztatja. Ők azok, akik nyitottak az új receptek kipróbálására és esetenként a húsfogyasztás mérséklésére is.

Néhány esetben megjelent a vegetáriánus táplálkozás gyakorlata is, főként a fiatalabb generációk szokásában bukkan fel. Legfőképpen egyetemista unokák, távol élő családtagok furcsa szokásaként aposztrofálódott néhány esetben.

„Diana milánóit kért. Diana, de annak nem kell hús (mert vegetáriánus – a szerk.), csak az öntet, mert szoktunk venni portm és azt megfőzzük. Akkor kértünk gyümölcslevest, azt Dianának, [...] húslevest főztünk vasárnap, meg rántott sajtot, ezt Dianának, Móninak gombócot kellett csinálni, mert visznek kaját, csajkába kettőt, az gombócot vitt, meg Carbonara-tésztát vitt Móni. Na, meg ő is rántott sajtot evett.” (programrésztvevő, Hajdú-Bihar 9)

Az étel-miszer-vásárlás és az egészséges táplálkozás kontextusában is megjelent az édességek, üdítők, rágcsálnivalók kérdése. Az étel-miszer, ez esetben az édesség, örömszerzés forrása is lehet. A vásárlásoknál, a vásárlási döntéseknél a spórolás mellett ezek is mindig megjelennek (főleg a kisgyerekes anyák hangsúlyozták, hogy minden vásárlásnál vesznek finomságot a gyerekeknek).

A korábbiakban ismertetett kettőség a húsfogyasztás révén is erőteljesen jelen van az elbeszélésekben. Egyrészt a takarékoskodás és az evés öröme kapcsán, másrészt ez a kettőség megjelenik már a jóllakás, a jóltápláltság és az egészséges táplálkozás dichotómiájában is. Egyik dichotómiában sem jelenik meg ugyanakkor manifeszt módon a fenntarthatóság kérdése.

Zárszó

A hátrányos helyzetű vidéki településeken a szociális programok érintettjeivel készített interjúk alapján az látszik, hogy a fenntartható élelmiszer-termelés és a szegénység csökkentése, illetve a jóllét növelése között számos ponton felfedezhető a szinergia lehetősége, és bár ez a programok szintjén nem manifesztálódik, a gyakorlatok szintjén ugyanakkor látens módon számos ponton jelen van.

Ennek egyik legfontosabb eleme a programok szintjén a kistermelés elmozdítása és a fenntartható gazdálkodás ösztönzése, valamint ennek kapcsán a helyi és a szezonális élelmiszerek fogyasztásának és az élelmiszer-önrendelkezésnek a növelése emelhető ki.

Az interjúk alapján azonban az is látszik, hogy az alacsony jövedelmű háztartások számos akadályba ütköznek a fenntartható élelmiszer elérésében és megfizetésében. A kihívások közé tartozik a növényi élelmiszerek, főként a zöldségek relatív magas ára az állati eredetű élelmiszerekhez képest, valamint olyan további problémák, mint a növényi eredetű élelmiszerek tápértéke szemben az állati eredetű termékekkel. Ez a hús és egyéb állati eredetű élelmiszerek preferálását eredményezi az alacsony jövedelmű háztartások esetében.

Fontos problémát jelent a fenntartható élelmiszerek elérése is a hátrányos helyzetű térségekben élők számára, ami összekapcsolódik a szolgáltatások alacsony színvonalával és a közlekedési szegénységgel egyaránt. Ezen csak részben képes segíteni a saját fogyasztásra termelés ösztönzése. A felzárkóztatási programokban megjelenő fenntarthatósági elemek az élelmiszer-önrendelkezéshez egyelőre csekély mértékben járulnak hozzá, hisz az élelmiszer-szükségletet alig fedezik. A szolgáltatások korlátozott elérésének (bevásárlási lehetőségek) hatását pedig nem képesek ezek a programelemek érdemben csökkenteni.

A vizsgált programok egyik fontos eredménye a zöldség- és gyümölcsfogyasztás ösztönzése, mert az interjúk alapján az is látszik, hogy a vizsgált, jellemzően a legalacsonyabb jövedelmű háztartások mindennapi gyakorlatából – számos ok miatt – alapvetően hiányzik a gyümölcsök és a zöldségek, sőt a hüvelyesek fogyasztása is. Ebben jelentős hatást gyakorolnak a programok, amelyek keretében a program célcsoportja, illetve résztvevői számos ponton – a tanodától az élelmiszer-feldolgozó üzemig – találkoznak a zöldség- és gyümölcstermeléssel, valamint fogyasztással és feldolgozással. Ez közvetlenül is hat az egészségesebb táplálkozásra, közvetve pedig (talán) a biodiverzitásra is.

A fenntarthatósági gyakorlatok közül az élelmiszer-pazarlás csökkentése tűnik az anyagi feltételekhez kevésbé köthető gyakorlatnak. Eredményeink ugyanakkor azt mutatják, hogy épp a deprivált helyzet lehet a gátja a takarékoskodó szemléletnek. A takarékoskodás nagyon fontos részét képezi a programok szemléletformálási gyakorlatának, bár nem közvetlenül a fenntartható élelmiszer-fogyasztásra fókuszálva, de arra jelentős befolyást gyakorolva.

Összességében elmondható, hogy a leghátrányosabb vidéki térségekben a fenntartható élelmiszer-fogyasztási gyakorlatok szinergikusan kapcsolódnak és kapcsolhatók össze a szegénység csökkentésével és a jóllét növelésével. Ezek a szinergiák egyelőre látens és alapvetően spontán módon vannak jelen. Ugyanakkor az is látszik, hogy számos olyan fenntarthatósági gyakorlat van, ami közvetlenül (kistermelés) vagy közvetve (pl. egészséges táplálkozás) képes lenne hozzájárulni a hátrányos helyzetű térségekben élő, legalacsonyabb jövedelmű háztartások jóllétének növeléséhez. Célzott összekapcsolásuk azonban egyelőre még nem jelent meg a programok szintjén. A fenntartható társadalmi-gazdasági fejlődés pedig a szegénység csökkentésének is előfeltétele (Roy et al. 2018; Bennett et al. 2019). A természeti környezet olyan ökoszisztéma-javakat és -szolgáltatásokat nyújt, amelyek jövedelmet biztosíthatnak, támogathatják a munkahelyteremtést, a szegénység enyhítését, hozzájárulhatnak a szociális biztonság/hálókhöz és az egyenlőtlenségek csökkentéséhez (Warner 2002; Sati-Vangchhia 2017). Ehhez azonban a fenntarthatóság és a társadalmi felzárkóztatás programszintű összekapcsolása szükséges.

Hivatkozások

- Bennett, N. J. – Blythe, J. – Cisneros-Montemayor, A. M. – Singh, G. G. – Sumaila, U. R. (2019) Just Transformations to Sustainability. *Sustainability*, 11 (14), 3881. <http://dx.doi.org/10.3390/su11143881>.
- Csoba, J. (2017) A kertkultúra és a háztartásgazdaság szerepe a vidéki szegények társadalmi integrációjában – 25 éves a Szociális Földprogram. *Tér és Társadalom*, 31 (3), 85–102. <http://dx.doi.org/10.17649/TET.31.3.2858>.
- Csoba, J. – Sipos, F. (2020) Gazdasági és társadalmi integrációs modellek perifériális térségekben. A szociális földprogram, a közfoglalkoztatás és a szociális szövetkezetek működésének jellemzői hátrányos helyzetű kistelepüléseken. *Szociológiai szemle*, 30 (1), 21–43. <http://dx.doi.org/10.51624/SzocSzemle.2020.1.2>.
- Franklin, A. – Kovách, I. – Csurgó, B. (2017) Governing Social Innovation: Exploring the Role of ‘Discretionary Practice’ in the Negotiation of Shared Spaces of Community Food Growing. *SOCIOLOGIA RURALIS*, 1, 1–20.
- Roy, J. – Tscharket, P. – Waisman, H. – Abdul Halim, S. – Antwi-Agyei, P. – Dasgupta, P. – ... Suarez Rodríguez, A. G. (2018) Sustainable development, poverty eradication and reducing inequalities. In Masson-Delmotte, V. – Zhai, P. – Pörtner, H. O. – Roberts, D. – Skea, J. – Shukla, P. R. – *et al.* (szerk.) Cambridge University Press,.
- Sati, V. P. – Vangchhia, L. (2017) Sustainable Livelihood Approach to Poverty Reduction. In Sati, V. P. – Vangchhia, L. (szerk.) *A Sustainable Livelihood Approach to Poverty Reduction: An Empirical Analysis of Mizoram, the Eastern Extension of the Himalaya*. Cham: Springer International Publishing, 93–100.
- Warner, K. (2002) Linking Local Sustainability Initiatives with Environmental Justice. *Local Environment*, 7 (1), 35–47. <http://dx.doi.org/10.1080/13549830220115402>.

A geotermikus fűtési rendszer megvalósulása Veresegyházon

FERENCZ ZOLTÁN

A probléma azonosítása

Jelenleg a fosszilis tüzelőanyagok (olaj, szén és gáz) dominálnak az energiatermelésben, azonban a megújuló energiaforrások (nap-, szél- és geotermikus energia) jelentős potenciállal bírnak, mivel mindenhol rendelkezésre állnak valamilyen mértékben. Ezen források fejlesztési potenciálja természetesen országonként eltérő lehet, így különböző stratégiák léteznek egy-egy országon belül a hasznosításukra. Jelenleg a fenntartható fejlődés és az ellátásbiztonság szempontjából is egyik kulcsterület az energiatermelés és -felhasználás. A termelés szempontjából elsődleges cél a fosszilis energiaforrások felhasználásának csökkentése és a meglévő kapacitások minél környezetkímélőbb működtetése (Ország–Sugár 2023).

Magyarország klíma- és energiapolitikájának fő prioritásai az energiabiztonság, a fosszilis tüzelőanyagok felhasználásának csökkentése és az energiaárak megfizethető mértéken tartása. A Nemzetközi Energiaügynökség hazánkra vonatkozó elemzése szerint a megújuló energiaforrások részaránya a végső energiafogyasztásban 2020 végén 13,9%-ot ért el, ami meghaladja a Magyarország által 2020-ra kitűzött 13%-os célt, ugyanakkor jelentősen elmarad a 2030-as 21%-os célkitűzéstől. Magyarország célja az is, hogy 2030-ra 90%-ban tiszta, széndioxidmentes villamosenergia-termelést valósítson meg, de jelenleg még komoly fejlesztési lehetőségek vannak különösen a napenergia és a geotermikus energia terén (IEA 2022).

Az EU-ban a végső energiafogyasztás 27,2%-a a háztartásokban történik (Eurostat 2017). A lakossági energiafelhasználás Magyarországon 2021-ben az ország teljes energiafelhasználásának 30%-át tette ki. Az energiafogyasztás mennyisége és szerkezete nem a fenntarthatóság irányába változott, sőt a megújulók aránya csökkent, míg a földgázfelhasználás nőtt. Ez a rezsicsökkentés és a hozzá kapcsolódó politikai kommunikáció következménye. Az orosz–ukrán háború és az energiaválság hatására 2022-ben az energiafelhasználás csökkent, de ez nem az energiahatékonyság javulá-

sának, hanem a kényszerű megtakarításoknak volt köszönhető.

A megújuló energiaforrások közül a geotermikus energia és a napenergia a legfontosabbak Magyarországon. Bár a geotermikus energia jelentős potenciállal bír, jelenleg csak a lehetőségek 10-15%-át használják ki. A jövőben a biomassa és a geotermikus hőtermelés további növekedése várható, részben az új támogatási rendszerek révén. Az energiafelhasználás fenntarthatóságának elérése érdekében a fosszilis energiaforrásoktól a megújulók felé kell elmozdulni, de emellett szükséges az energiahatékonyság javítása, ami a lakossági felhasználók szintjén komoly kihívásokat jelent. Nagy aránya miatt a lakossági felhasználás fontos szerepet játszik a fenntarthatóság területén is. Az 1. táblázat mutatja a magyar lakosság energiafelhasználásának mennyiségét és szerkezetét fűtőérték alapján 2015 és 2021 között.

1. táblázat
A magyar lakosság éves energiafelhasználása 2015–2021 között
energiaforrások szerint (TJ)

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Villamosenergia	39 020	39 434	40 495	40 932	41 825	43 664	46 904
Távhő	19 601	20 558	20 878	19 568	19 050	19 682	20 964
Földgáz	109 579	117 793	124 420	118 510	116 933	126 720	139 394
Szén és széntermékek	3 964	5 047	5 930	3 985	2 954	2 359	1 887
Kőolajtermékek	3 095	2 493	3 138	3 184	3 091	3 322	3 082
Megújulók	74 325	72 435	68 661	57 415	53 825	54 056	55 801
Összesen	249 585	257 760	263 522	243 594	237 679	249 803	270 053

Forrás: Ország–Sugár (2023:2)

A táblázatból kiolvasható, hogy a lakosság energiafogyasztásának mennyisége 2015 és 2021 között egy szűk sávban ingadozott, trendszerűen stagnált. A változások oka leginkább az időjárás volt. A 2021-es év kiugróan magas lakossági energiafogyasztását is elsősorban az magyarázza, hogy ezt az évet átlagosnál hidegebb tél és melegebb nyár jellemezte. Az alapprobléma az, hogy az elmúlt években a lakossági fogyasztáson belül a megújulók részaránya csökkent, a földgázfelhasználás aránya nőtt, mégpedig jelentős mértékben.

A 2021. évi növekedést az orosz–ukrán háború kitörése a primerenergia-felhasználás csökkenését eredményezte. A 2022. évi csökkenés nem az energiahatékonyság javításán, hanem az energiaválság átvészelését szolgáló energiamegtakarításokon alapult. Azonban ez nem organikus folyamat eredménye, hanem a válságra adott politikai válaszoké (Brucker–Jóna–Szemerédi 2024).

Az adatsor alapján megállapíthatjuk, hogy a magyar lakosság energiafogyasztása nem a fenntarthatóság jegyében változott. Egyrészt nem csökkent az elfogyasztott

mennyiség, másrészt a fogyasztás szerkezete is kedvezőtlenül alakult. Mindez egyértelműen a rezsi csökkenésnek és annak kommunikációjának köszönhető.

Az Ukrajnában 2022 februárjában kezdődött orosz–ukrán háború rávilágított az energiafüggőségből származó komoly veszélyekre, melyek hatására az Európai Unió változásokat kezdeményezett a tagállamok oroszországi energiaforrásoktól való függőségének csökkentése és az energiafelhasználás mérséklése érdekében (Fazekas 2022). Ennek keretében a háztartások energiafelhasználásának szabályozása jelentősen hozzájárulna a CO₂-kibocsátás mérsékléséhez és ezáltal a klímaválság hatásainak csökkentéséhez (Kiss 2023).

2017-ben és 2022-ben a térség három régiójában (Nyugat-, Közép- és Dél-Dunántúl) a dunántúli lakosság körében reprezentatív felmérés készült személyes lekérdezéssel, kérdőbiztosok segítségével. Az öt évvel korábban lekérdezett minta összehasonlíthatósága érdekében a mintasokaságba 630 fő került, ami ismételt nemek szerint volt reprezentatív (52% nő, 48% férfi). A kérdőív három blokkból állt: a megújuló energiaforrásokhoz kapcsolódó általános ismeretekre vonatkozó kérdések, a kapcsolódó benyomások, előnyök és hátrányok megítélésére vonatkozó kérdések, valamint a témakör jelenét és jövőjét vizsgáló kérdések. A vizsgálatot a Pannon Egyetem Nagykanizsa Körforgásos Gazdaság Egyetemi Központ szervezte.

A surveyvizsgálat során a válaszadók közel fele (49%) a megújulóenergia-hasznosítás kifejezés kapcsán elsőként a „napenergia, napelem, napkollektor” szavakra asszociált. 2017-ben ez az érték hasonló volt (43%). 2022-ben a válaszadók 13%-ának a „szélenergia, szél erőmű, szél” szavak jutottak eszükbe. Ez az érték a 2017-ben tapasztaltaknak (21%) csupán valamivel több mint felét teszi ki. A geotermikus energia, a hőszivattyús rendszerek, az energianövények, a biogáz és a bioüzemanyagok esetében a válaszok az ismerethiányt jelző kategóriák felé tolódtak el (Németh et al. 2024).

Magyarország földrajzi adottságait figyelembe véve a megújuló energiaforrásokon belül a biogén forrású energiatermelés, a geotermikus és termálenergia, illetve a napenergia a legfontosabbak. A biomassza és a geotermikus kapacitások esetében is bővülés várható. A biomasszahulladék-kapacitás 2030-ra a 2016-os szinthez képest mintegy 60%-kal nő, ezt követően átmenetileg némi visszaesés várható a beépített kapacitás alakulása tekintetében, majd 2040-re újabb bővülésre lehet számítani. A geotermikus kapacitás kismértékű növekedése ugyancsak várható: Magyarország 2030-ra 60 MW-os beépített kapacitással kalkulál, 2040-re pedig 104 MW-ot prognosztizál. A geotermikus energia felhasználásának mennyisége ezen szegmens esetében 2030-ra mintegy 58%-kal emelkedik, de a teljes megújulóenergia-felhasználáson belüli aránya ezen szegmens esetében is csak 5%-ra növekszik.

Magyarország geotermikus potenciáljának jelenleg csak 10-15%-a hasznosul, noha a geotermikus energia kiaknázása versenyképes alternatíva lehet más energiaforrásokkal szemben. Hazánk geológiai adottságaira tekintettel a cél a geotermikus hőenergia lehetőségének kiaknázása, úgy a távhőtermelésben, mint az agrárgazdasági hasznosításban (pl. az üvegházak fűtésében).

A geotermikus fűtési rendszer megvalósulása Veresegyházon

A 2014 és 2020 közötti időszakban Magyarországon a megújuló alapú hőtermelő létesítmények építése beruházási támogatásban részesült, ami a biomassza alapú és geotermikus távhőtermelés jelentős növekedését segítette elő. A meglévő, jellemzően nagyvárosi távfűtések mellett kedvező jogi és gazdasági feltételek megteremtésével elősegítették az új, kisebb méretű, helyi, önellátásra alapuló rendszerek kiépítését. A megújuló energián alapuló „falu fűtőművek” szabályozási támogatását az energia-közösségek keretében lehetett megvalósítani. Az önellátás és az energiafüggetlenség növelése mellett a gazdaságosság és a rácsatlakozók (intézmények, magánszemélyek, vállalkozások) részére az energiabiztonság garantálása is fontos szempont a helyi távhőközvetek kialakítása során (ITM 2020).

A geotermikus energia használatának változásai Magyarországon

A geotermikus energiával kapcsolatos első nagy fejlesztés a 80-as évek közepén indult az országban. Közvetlen mozgatóereje a 80-as évek elejének válsága volt. Ennek következtében egy energiatakarékossági program indult, aminek köszönhető a geotermikus energia felhasználásának kutatása, fejlesztése, sőt, gazdaságilag életképes beruházásokat is meg tudtak valósítani. A geotermikus energiafelhasználással foglalkozó szakemberek is ekkor bukkantak fel először. A rendszerváltás utáni átalakulások visszavetették a folyamatokat. Néhány településen indult el a fejlesztés: Szeged, Szarvas, Szentés, Hódmezővásárhely, később Veresegyház voltak az úttörők. Személyektől függő, finanszírozási programok nélküli beruházások voltak ekkor.

A geotermikus energia használatának szakaszait az egyik szakértő interjúalanyunk a következőképpen foglalta össze:

- 1960–1975: gyors fejlődés, elsősorban a kutatásban;
- 1975–1990: mérsékelt fejlődés, az első beruházások;
- 1990–2005: stagnálás;
- 2007–2013: virágkor.

Az EU csatlakozás egy korábban nem ismert dimenziót indított el a támogatások terén. A 40-60%-os vissza nem térítendő támogatások fontos változást jelentettek. A KEOP idején volt a termálvizes és általában az alternatív energiás beruházások csúcspontja.

Ennek a folyamatnak az alakulását láthatjuk egy, a főváros agglomerációjában található településen, Veresegyházon, ahol a termálvíz alapú fűtési rendszer kiépítése már jóval az országos koncepció előtt elkezdődött.

A geotermikus rendszer kiépítése Veresegyházon

A veresegyházi esettanulmány alapját azok a személyes interjúk képezték, amelyeket a településen élő és dolgozó „érintettekkel” végeztem. 2023. júniustól októberig 8 interjú készült. Ebből 4 lakossági, 3 intézményi, 1 a szolgáltatót képviselő szakértő volt, és 2024 februárjában egy országos civil szervezet vezető szakértőjével is készült interjú. Emellett egy helyi cég képviselője írásban válaszolt néhány kérdésre. Az esettanulmány alapját így összesen 10 interjú képezi.

Veresegyház más agglomerációs településekhez hasonlóan rendkívül dinamikus fejlődésen ment keresztül. 1999-ben városi rangot kapott. A lakosság száma rohamosan növekedett. Míg 1990-ben 6000 fő körül volt a lakosság száma, addig 2015-re 18 000 főre emelkedett. A 2022. évi népszámláláskor pedig a lakosság szám már csaknem 21 000 fő volt.

Az elmúlt 25 évben számos lakóház, lakás, iskola, óvoda, hatalmas középület és ipari épület valósult meg. A városban gyakorlatilag nincs munkanélküliség. A lakosok fele Budapestre ingázik, a másik fele könnyen el tud helyezkedni a nagy nemzetközi cégeknél és a több száz helyi kis- és középvállalkozásnál.

„Amikor 1987-ben az első geotermikus kutat fúrták, egyetlen cél volt: vizet találni.”
(helyi szervező)

Egy helyi szakember visszaemlékezése szerint ivóvizet kerestek, de termálvizet találtak. Miután ez sikerült, a második cél az volt, hogy azt fürdőzésre használják. Veresegyházon senki sem gondolt arra, hogy a forró vizet energetikai célokra hasznosítják, és senki sem látta előre a fényes jövőt.

Az első geotermikus kutat 1987-ben fúrták. A vizet egy földtörténeti triász korban kialakult karsztvíztározóból nyerik 1450 m mélységből. A víz hőmérséklete 64°C volt. A melegvíz hasznosítása 1992-ben kezdődött a kút melletti szabadtéri medencében. Az energetikai felhasználásról 1993-ban született döntés, amikor a település iskoláját 680 m hosszú csővezetéken keresztül geotermikus vízzel látták el. Ez volt az első lépés a geotermikus energia hasznosításában. A projekt mind műszakilag, mind pénzügyileg ragyogó sikernek bizonyult. A befektetett pénz 3 éven belül megtérült. Ezt követően 2015 végéig további három kutat fúrtak, és több mint 60 fogyasztót (hőközpontot) csatlakoztattak a 18 km hosszúra bővített csővezeték-hálózathoz. Ma már új lakó- és középületek, valamint ipari létesítmények beruházói is igénylik a geotermikus energiát.

Közvetlenül az első energetikai beruházás megtérülése után és annak sikerét látva 1997-ben újabb középületeket csatlakoztattak a geotermikus kúthoz egy új csővezetéken keresztül. Korábban mindegyikük olajjal fűtött, ami akkoriban a legdrágább forrás volt.

Az 1997–2005 közötti időszak geotermikus fogyasztói:

- Fabriczius Általános Iskola
- Kultúrház

A geotermikus fűtési rendszer megvalósulása Veresegyházon

- Zeneiskola
- Óvodák (piros és zöld)
- Mézesvölgyi Általános Iskola

A város vezetése, lelkesedve a korábban elért eredmények sikerén, úgy döntött, hogy a geotermikus fűtést az összes belvárosi középületre kiterjeszti. Az ekkor már működő 2. kút még mindig csak a kapacitásának felén üzemelt, így nagyobb mértékben is terhelhető lett volna. A vízgazdálkodási törvény új szabályozása azonban kötelezővé tette Magyarországon a lehűtött geotermikus víz energetikai célú visszasajtolását. Így a termálvíztermelés növelését csak akkor engedélyezhette a hatóság, ha a visszasajtolás megoldott.

A geotermikus hő új fogyasztói a 2006–2008 közti beruházások után a következők voltak:

- Református plébánia
- Innovációs Központ
- Posta
- Régi városháza
- Városi ápolási otthonok
- Régi katolikus templom
- Katolikus plébánia
- Szent Pio Idősek Otthona
- Misszió Kórház
- Gyermekliget óvoda

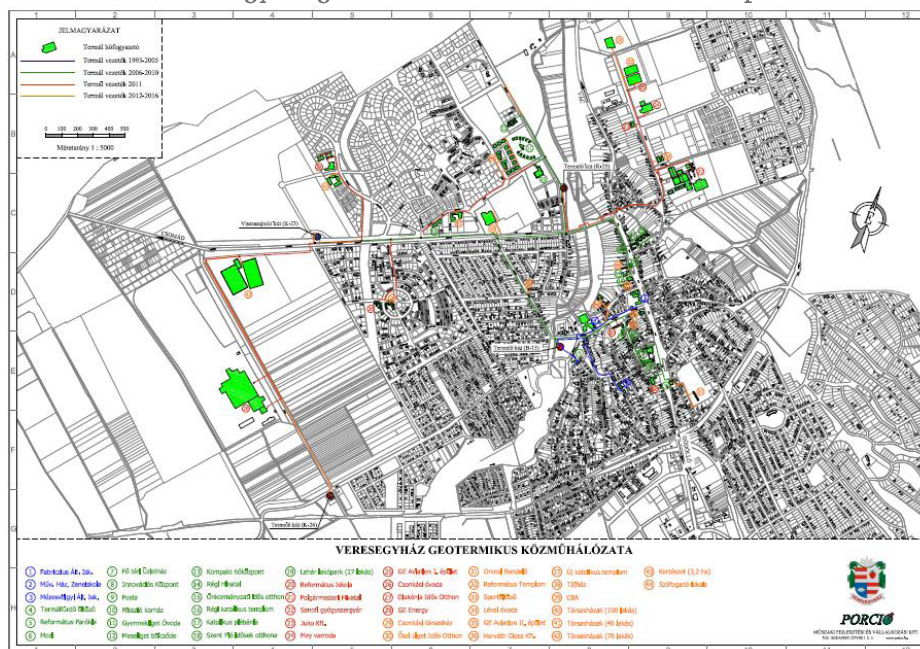
Az európai uniós források is rendelkezésre álltak a 2000-es évek elején, ráadásul a korábbinál nagyobb intenzitással. Ezért a kormány 2008-ban úgy döntött, hogy folytatja a geotermikus rendszer fejlesztését. Ekkor kezdődött meg az újonnan épülő társasházak rácsatlakoztatása a rendszerre, mégpedig egy 14 lakásos házzal.

A fejlesztés azonban elsősorban a város nagyvállalkozóit célozta meg, hiszen részükről is felmerült az igény az olcsó és környezetbarát megújuló energia felhasználására. Mivel az első kút az előző projekt által már teljesen feltöltődött, egy új termelőkutat kellett létesíteni. Ez egy év előkészítés után 2011 közepén valósult meg. Termelékenysége kiválónak bizonyult (Csontos 2017).

A geotermikus energia kiaknázásának egyik kulcsfontosságú eleme volt a fenntartható üzemeltetés megteremtése. A 2006–2008 között megvalósult fejlesztések során a veresegyházi városfűtési rendszer óriási lépést tett ennek a célnak az elérése felé. A szakemberek az energetikailag használt termálvizeknek a vízgazdálkodási törvény 2004. évi módosításával előírt visszatáplálási kötelezettségét figyelembe véve tervezték meg a bővítést, ezért egy 1412 m-es ún. visszasajtoló kutat is fúrtak. A nulla károsanyag-kibocsátású fűtési rendszer így nem károsítja a környezetet, minden vizet lehűt, megtisztít és újrahasznosít (Szőke 2016).

2011–2014 között számos új épületet kötöttek a hálózathoz, köztük nagy méretű társasházakat is (pl. Csonkási és Neptun társasházak). A város lakói számára

1. ábra
Veregyház geotermikus közműhálózatának térképe

Forrás: a Porció Kft. által készített közműhálózati térkép (www.porcio.hu)

természetessé és elfogadottá vált a geotermális fűtés, beépült a köztudatba, hogy fosszilis energiaforrásokkal szemben a termál fűtés a jobb és gazdaságosabb alternatíva, ezért sokan szeretnének kapcsolódni a rendszerhez (Szita 2016).

A kertészet kiszolgálása mellett az ekkor megvalósuló beruházás tovább növelte az ellátásbiztonságot, és elősegítette összesen több mint 150 lakás rendszerbe illesztését. 2016-ra a veregyházi geotermális távfűtőrendszer három termelő és egy visszasajtoló kútból, valamint egy 19 km hosszú csővezetékkel állt.

A 2012–2022 közötti fejlesztések felhasználói a következők voltak:

- Őszi Liget Időotthon
- Református templom és általános iskola
- Kertészet
- GE új üzemcsarnoka
- Katolikus templom és gimnázium
- Sportcsarnok
- Új gyermekorvosi rendelő

A veresi fűtési rendszer kiépítésének és működtetésének sajátossága, hogy a fejlődés motorja mindig az önkormányzat volt. A beruházásokat az önkormányzat finanszírozta, a pályázatokon az szerepelt, és a szolgáltatást is az önkormányzat, illetve az általa alapított gazdasági társaság végzi.

Az árképzés szintén az önkormányzat kezében volt. A lakossági és a vállalati tarifa különbözött egymástól. A lakossági tarifa hosszú időn keresztül a gáz árának 70%-ában lett meghatározva. A 2022-ben kezdődő energiakrízis miatt ezt nem tudták tovább tartani. Mivel a működtetést végző önkormányzati cég költségei (elsősorban az elektromos áram) is drasztikusan növekedtek, ezért árat kellett emelni. Ennek eredményeként a termálvizes hőszolgáltatás ára meghaladta a gázfűtését, ami miatt néhány lakóháztömb időlegesen le is mondta a szolgáltatást.

A működés sajátosságai közé tartozik a beruházás és a folyamatos karbantartási igény magas összege. Emiatt családi házaknak nem éri meg a rendszerre csatlakozni. Társasházak csatlakoztak folyamatosan és egyre többen, ahol a hőközpont működtetésének költségei 20–30 család között oszlottak el. A termálvizes fűtési rendszer hátránya továbbá, hogy -10 fok külső hőmérséklet alatt nem biztosít megfelelő hőt, így a kivitelezés során a társasházaknak be kellett szereltetni egy gázkazánt is arra az esetre, ha a hideg miatt nem tudják eléggé felfűteni a rendszert. Erre csak ritkán volt szükség, de egy családi ház esetében ez a beruházási tétel is megdrágítja a beszerelést.

Lakossági fogyasztók

2008-ban az elsők között csatlakoztatták a termálvizes fűtési rendszerre azokat a társasházakat, amelyeket az önkormányzat építtetett, és szociális bérlakásokként használtak. Ezeknél kifejezetten fontos volt az alacsony rezsiköltség. Az ötletet átvéve számos beruházó is hasonló rendszert kezdett kiépíteni, és már így értékesítette a lakásokat. 2012-ben további 68 lakás, 2014–2016 között pedig 288 lakás csatlakozott a rendszerhez társasházként.

Az új lakók közül nem mindenki volt tisztában a termálvizes fűtés jelentőségével. Aki ismerte is, az sem tudta pontosan, hogy ez az ő lakására, költségeire vetítve hogyan fog alakulni.

„Megújuló energiaforrás, tehát én azért úgy képben voltam vele, hogy termálfűtés, és akkor így reménykedtünk, hogy ez így jó lesz.” (veresi lakos 1)

Az önkormányzati bérlakások lakói számára nem volt választási lehetőség, de kifejezetten örültek a megoldásnak. Abban az időben még nem voltak tapasztalatok arról, milyen előnyökkel jár a termálvizes fűtés. Az első önkormányzati lakások használatba vételét követő 1-2 évtől kezdett megnövekedni az érdeklődés ezen fűtési mód iránt. A piaci körülmények között értékesített lakásoknál már a reklám része volt a termálvizes fűtés és az alacsony fenntartási költség.

Egykori és mai lakók tapasztalatai szerint is 2022 előtt a rezsiköltségek közül a fűtés volt a legkisebb. Volt, hogy a villany- és a vízhasználati díjak magasabbak voltak, mint a fűtés és a melegvíz. Míg az elhasznált hőmennyiség, vagyis a valós fogyasztás alapján fizettek. 2023-ban több lakóközösség szavazást tartott arról, hogy leváljanak-e a termálvizes fűtési rendszerről. Két épülettömb döntött akkor a leválásról. Ez a szakemberek értelmezésében a szolgáltatás tartós szüneteltetését

jelenti, nem a végleges megszüntetést. A következő fűtési szezontól akár újra vissza is tudják kapcsolni.

„Most már, ugye, a termál az drágább, mint a gáz, csak, ugye, volt erről szavazás, hogy megtartjuk-e a termált, vagy csak gáz, és akkor a legtöbben azért szavaztunk amellett, hogy legyen termál is, meg gáz is, merthogy nem lehet tudni, hogy mit hoz a jövő.” (veresi lakos 2)

A lakossági fogyasztás sajátosságát adja az is, hogy a fogyasztók szinte kivétel nélkül társasházakban élő családok. Itt a felhasználás szempontjából a fogyasztó a társasház, amely a szerződő fél a szolgáltatónál. A társasház által fogyasztott hőmennyiséget a lakások alapterületének arányában osztják el. A társasházakat különböző kivitelezők különböző minőségű gépészeti rendszerek beépítésével és szigeteléssel valósították meg, aminek a következménye az lett, hogy az egyes házakban ugyanazt az elfogyasztott hőmennyiséget különböző hatásfokúnak érzékelik a lakók. Ezt bonyolítják még az egyéni preferenciák, amik viszont ebben a fűtési rendszerben csak szűk határok között változtathatók, mert a bejövő termálvíz maximális hőfoka adott, és a téli felhasználás korábban említett korlátait sem lehet meghaladni, csak a gázfűtés bekapcsolásával. Ezért alakulnak ki időről időre a lakóközösségeken belül viták arról, hogy gázzal vagy termálvízzel fűtsenek. Ezek a viták az energiaárak jelentős emelkedése előtt is megvoltak, de az elmúlt két évben a kedvezőtlen termálvízár miatt felerősödtek. Ennek lett az a következménye, hogy néhány társasház kilépett a szolgáltatásból.

A társasházak társadalmi összetétele is változatos. Egy közös képviselő szerint:

„Vannak, akik befektetés céljából veszik meg az ingatlanokat, és kiadják albérletbe. Őket nem érdekli, hogy milyen a fűtés. És van a másik réteg, akik a nagyszülőket teszik be egy társasházi ingatlanba, hogy közel legyen hozzájuk. A harmadik réteg, a kisgyermekes új párok, de ők öt éven belül általában továbblépnek. Őnek ez egy ugródeszka, kezdenek egy lakással, és a családalapítás során fejlődnek tovább. Az állandó lakók azok az idősek és az albérlők.

Az értelmezést segítő egy 30 lakásos társasház termálvízdíja 2023 januárjában 375 000 Ft volt. Ez lakásonként 8–15 000 Ft fűtés- és melegvízellátási költséget jelent, ami alacsonynak mondható, bár a lakások mérete is kicsi.” (közös képviselő 1)

Fontos, hogy a szolgáltatást az önkormányzat gazdasági társasága (2023-ig GAMESZ, utána Városgazda Kft.) végzi. Ez a lakossági fogyasztóknak az árképzés és a szolgáltatásbiztonság miatt is előnyös.

„[...] meg a másik az, amit már mondtam, hogy, ugye, az önkormányzat szolgáltatja. Tehát, hogy helyi vállalkozást segítünk azzal, hogy mi ezt használjuk. Még akkor is, hogyha van felár a gázhoz képest.” (veresi lakos 1)

A rendszer használata szempontjából az egyetlen probléma, amit viszont mindenki említett, a nyári karbantartási időszak, amikor a melegvízellátás is szünetel. A szol-

gálató szerint ez nem váltható ki, hiszen a termálvizes fűtési rendszer sajátossága, hogy a csöveket, a berendezéseket meg kell tisztítani a lerakódott ásványi anyagoktól, hogy biztonságosan és jó hatásfokkal üzemeljenek. Ha ezt nem teszik meg tervezett módon, nyaranta, akkor a fűtési szezonban keletkeznének hibák, ami a felhasználókat érzékenyebben érintené.

Az ellátásbiztonság szempontjából kiépített kettős – termálvíz–gáz – rendszerek rugalmasan tudják biztosítani a folyamatos szolgáltatást nagy hidegek esetén is. A szolgáltató a hőcserélőig felel a rendszer működtetéséért, az épületeken belüli rendszereket a tulajdonosoknak kell karbantartani.

Környezettudatosság

A termálvizes fűtési rendszert használók között elvétve akadt csak olyan, aki környezettudatos megfontolás miatt választotta ezt a lakást. Fontosabb volt az alacsony fenntartási költség. Az itt élők körében a környezettudatosságról való gondolkodás is különböző. A szelektív hulladékgyűjtés mellett az energiafelhasználás mérséklését, a szigetelést, az ételkészítés-felhasználás racionalizálását említették.

Azokban a családokban, ahol gyermek(ek)et nevelnek, mindenképp fontos szempont volt a takarékoság, amit elsősorban az energiaköltségekkel tudtak megvalósítani. Akik azóta már családi házba költöztek, úgy emlékeztek vissza a termálvizes fűtésre, mint ami kényelmesebb és mindenképp olcsóbb volt. Emellett az alacsony ár nem feltétlenül ösztönözte őket takarékosagra. Most ennek épp az ellenkezőjét élik meg. A gáz és a villamos áram árának emelkedése egy családi háznál 3-4-szeres költségemelkedést okozott. A termálvizes fűtés ára is emelkedett, de nem olyan mértékben.

A családi házban élők igyekeznek minden pályázati lehetőséget felkutatni és felhasználni, de a szigorú és speciális feltételrendszer miatt ez nehézkes.

Az energiahasználati szokásokat tekintve kevésbé a nemek közötti, inkább a generációk közötti különbségeket említették. Ez mind a kialakult szokásokat, azok rugalmas vagy rugalmatlan változtatását és az újra való fogékonyságot is érintette. Példaként hangzott el, hogy amelyik háztömbben sok idős ember lakik, ott szóba sem kerülhet a napelemes rendszer kiépítése, mert nem vállalják az ezzel járó pluszköltségeket.

A termálvizes fűtésű lakásokban az elektromos áramon próbálnak spórolni, többek között a főzésnél pl. kuktával vagy a standby készülékek kikapcsolásával. Aki home office-ban dolgozik, jelezte, hogy bár energiatakarékos laptopot használ, de kb. 10%-kal nőtt az energiafogyasztása.

A 2022-től megemelkedett energiaárak számos alacsony jövedelmű családot hoztak nehéz helyzetbe az agglomerációs településeken is. Ezek a családok sok esetben az energiahasználattal már nem tudnak többet spórolni, mert gázt és áramot is csak minimális mennyiségben fogyasztanak. Az ételkészítések, a személyi szolgáltatások, az utazások mérséklését próbálják megvalósítani.

Az abszolút szegénységben élő családok háztartásainak felszereltsége sem teszi lehetővé a takarékoságot. A szigeteletlen lakóépületek, az egyszerű vaskályhák, a fafűtés még kiszolgáltatottabbá tette őket az energiaválság kezdete óta.

Intézményi fogyasztók

Az intézményi fogyasztók esetében is a kedvező ár volt a legfontosabb még a 2022-es áremelés után is. Azokban az intézményekben, ahol a felhasználás közösségi terek fűtését jelenti, a kedvezőbb hőérzet igénye is megfogalmazódott. Ezeken a helyeken a helyiségek hőmérsékletének visszafogását csak kisebb mértékben lehetett megvalósítani pl. a tanulók, ellátottak esetében. Az oktatási és szociális intézményeket így érzékenyebben érintette a 2022. évi áremelkedés, mert nem tudták a „szolgáltatási áraikban” érvényesíteni az emelést, és a takarékoskodásnak is voltak határai.

„[...] valószínű, hogy erre nem volt kellő figyelem, erre nem volt kellő energia, tehát nem figyeltünk erre. Talán nem is kényszerített az élet erre, hogy ezeket a takarékosági lépéseket megtegyük.” (intézményvezető 1)

Az üzemek, intézmények esetében más megújuló energiaforrások felhasználásával összehasonlítva is kedvezőbb a termálvizes fűtés. A melegvizet a visszahűtés során is sokáig lehet például üzemi épületek fűtésére használni.

Az intézményi fogyasztók szintén próbálnak takarékoskodni, elsősorban az elektromos áram felhasználással. Ezen belül is a LED-es világítás volt az elmúlt években ennek a legelterjedtebb formája. Ez például a város legnagyobb egészségügyi intézményében 20%-os megtakarítást eredményezett. A gimnáziumban ugyancsak ez a világítási mód teremtett lehetőséget az elektromos áram használatának csökkentésére.

A termálfűtéssel való spórolást nehezíti, hogy a fűtési rendszert a fogyasztók nem a belső hőmérséklet alapján kapcsolhatják, hanem a rendszer egésze a külső hőmérséklet alapján szabályoz. Ez a különböző szigeteltségű épületekben vagy épp a használat módjától függően túl magas vagy túl alacsony hőmérsékletet eredményezhet.

„[...] hiába kapcsoljuk le a radiátorokat, mi itt nem tudtunk tartani 22 fokot, mert akkor már melegem volt, mikor kint nagyon hideg volt. Mikor kint van ilyen 17 fok, akkor meg nem fűt eléggé a rendszer, mert akkor nem érzi ezt a hőmérséklet-különbséget.” (intézményvezető 2)

„Padlófűtés is van, az is felfűti a betont, és akkor a folyosókon mindenhol az van, akkor ez így a melegérzetben azért sokat segít.” (intézményvezető 2)

Az intézményi fogyasztók, különösen azok, amelyek a kezdetektől rácsatlakoztak a rendszerre, említettek olyan problémát, ami a termálkutak kapacitására, hozamára vonatkozott. Ilyenkor ugyanis önkormányzati döntés alapján a lakossági fogyasztók élveztek előnyt, és a cégeknél, intézményeknél ez alacsonyabb hatékonyságú szolgáltatást eredményezett. Ez alól kivételt képeztek az oktatási és szociális intézmények, amelyek a lakossághoz hasonlóan prioritást élveztek a hidegebb napokon is a melegvízellátásban. Az új gimnázium esetében ez csak 2023-tól működött, a megelőző

időszakban a gáz, illetve a termálvíz ára között nem volt különbség, és a szolgáltatás intenzitása is ingadozott. A 2023. évi áremelés során kötött új szerződésben rögzítették a prioritás biztosítását. Ez számukra azért is volt fontos, mert a lakossággal ellentétben nem tudtak leválni a termálvízes rendszerről. Az épületben a gázfűtéses rendszer csak a kiegészítő funkciót tudja ellátni, az épület teljes fűtésére nem alkalmas.

Az intézményeknél is fontos volt a szolgáltató hozzáállása az esetleges tartozások vonatkozásában. Az önkormányzat hosszabb türelmi időt, részletfizetési lehetőséget adott, nem számított fel kötbért, szemben a nagy energiaszolgáltatókkal.

„[...] magáénak érezte, érzi most is az intézményt, hiába, hogy már állami, de az MVM, meg az ELMŰ, ők azonnal küldik a késedelmi kamatot, a kikapcsolásértesítőt, a behajtási költségátalányt, és az tökéletlen, mikor idejönnek lekapcsolni, és úgy kell győzködni, hogy mégse kapcsolják már le, mert épp műtét van, aztán az kellemetlen.” (intézményvezető 1)

Az újonnan épült gimnázium esetében már kifejezetten „telepítési szempont” volt, hogy a meglévő termálvízhálózat mellé kerüljön. Fel sem merült más alternatíva. Egy ilyen méretű, közel 5000 m²-es intézmény hálózatra kapcsolása folyamatos és állandó felhasználást jelent a szolgáltatónak is. Nemcsak a fűtést, hanem a használati melegvizet is a termálkutak biztosítják. Szerettek volna más, alternatív energiaforrást is felhasználni, pl. napelemet, de azt az iskola épületének egyedi tervezése miatt városképvédelmi okokból az önkormányzat nem engedélyezte.

Az interjúk során megszólalt intézményvezetőkre általánosan jellemző volt, hogy személyes értékrendjükben, hozzáállásukban is ott volt a takarékoság, az energiafelhasználás racionalizálása. Úgy tűnt, hogy ezek a szempontok még a szabályozói és költségvetési kötöttségek ellenére is tudtak működni. Akár gazdasági oldalról, akár műszaki megoldások terén igyekeztek felkutatni és kihasználni minden lehetőséget, hogy az intézmény energiafelhasználását csökkenteni tudják. A 2022-ben kialakult válsághelyzetben ez különösen nagy jelentőséggel bírt, de fontos volt, hogy a vizsgált szereplőket ez az attitűd korábban is jellemezte. Ezt a hozzáállást igyekeztek az intézmények munkatársai, dolgozói felé is közvetíteni, részben a takarékosági utasításokkal. Azonban több példát is említettek, ami a dolgozók részéről ennek a folyamatnak az ellentmondásosságát jelezte. Előfordult, hogy a költségvetési intézményekben dolgozók számára a hirtelen megnövekedett energiaárak miatt átmeneti segélyeket próbáltak fizetni, de ez már 2023-ra elmúlt.

„[...] nem látom azt, hogy ez életmódváltásra vagy változásra kényszerített volna embereket. Többen járnak talán tömegközlekedéssel, vagy jobban összefognak, hogy akkor ne kelljen mindenkinek benzint fizetni, de a hétköznapi rutin, meg a szabadság az mégiscsak sok mindenkit visszabillentett, hogy jöjjön autóval. De inkább hozzászókot, és alkalmazkodott ehhez [...]. (intézményvezető 3)

Ipari fogyasztók

A 21. század elején megfigyelhető agglomerációs nyomás mellett Veregyház iparzó-
nája is dinamikusan növekedett, és a jól bevált geotermikus erőforrás kiaknázásának
lehetősége a városban megtelepedő vállalatok figyelmét is felkeltette. A beruházások
már 2000-től megkezdődtek, és először a két termelő nagyüzem, a General Electric és
a Sanofi csatlakozott a rendszerre. A hálózat 2011-es bővítése után már kisebb cégek
is kapcsolódtak. Veregyház fejlődése a szűkülő anyagi források ellenére sem hagyott
alább, és 2015-ben a negyedik fejlesztési szakasz során a település határában egy ker-
tészeti magánberuházó 3,2 ha-os területen indította meg a paradicsomtermesztést.
A cég 63 000 m² területen található, és a veregyházi kutakból bevezetett geotermikus
vízzel fűtött üvegházakban nevel paradicsomot.

A GE Aerospace turbinagyártó és -szerelő üzeme 400 alkalmazottat foglalkoztat
Veregyházon. Az üzem két üzemcsarnokát is termálvízzel fűtik. Az egyik épület
már 2000-től, a másik (újabb építésű) 2015-től csatlakozott a rendszerre.

Veregyház egyik legrégebbi termelő nagyvállalata a Sanofi Magyarország gyógy-
szergyártó üzeme, amely 380 főt foglalkoztat, és 14 termékcsoporthoz tartozó gyógy-
szereket gyárt.

2006–2007-ben tanulmány készült a termálvíz hasznosításáról, majd 2011–2012-
ben kiépült a termálfűtéses rendszer a veregyházi telephelyen. Az akkori polgár-
mester és a telephely igazgatója határozott a beruházásról.

A cég a teljes hőenergia 43%-át nyeri geotermikus energiából. A telephely teljes
fűtése és a használati melegvíz előállítása termálvízen alapul. Gázfelhasználás csak
a technológiához van, mert a technológiai levegő előállításához ott 135 °C-os forró
víz szükséges. A használat alapja a gazdasági racionalitás, de a fűtés és az energia-
használat költségeire, azoknak a változására vonatkozó adatokat – azok bizalmas
jellege miatt – nem kaptuk meg. Az energiaárak folyamatosan változnak. Az elmúlt
évben (2022) volt egy drasztikus emelkedés, az nagyon rosszul érintette a telephelyet.
A termelésre közvetlen hatása nincs az energiaáraknak. 2022-ig a gáz és a termál-
víz költsége között jelentős különbség volt. Az energiapiacra az elmúlt évi kaotikus
állapotok miatt ez a nagy különbség eltűnt. Ennek ellenére a Sanofi továbbra is elő-
térbe helyezi, és támogatja a termálvíz használatát, mert a Sanofi egyik célkitűzé-
se a karbonsemlegesség elérése, melyhez nagyban hozzájárul a termálvízhasználat.
A gazdasági szempont mellett környezetbarát jellege miatt is szívesen alkalmaz-
zák. Az anyacég, Sanofi ambiciózus karbonsemlegességi célt tűzött ki maga elé, hogy
csökkentsen az üvegházhatású gázokat. A cégcsoport szintjén a kibocsátást 2030-ra
55%-kal akarják csökkenteni a 2019-es referenciaértékhez képest. A többi telephelyhez
hasonlítva Veregyház jelentősen előbbre jár a termálvíz hasznosításának köszönhe-
tően. A sikerek ellenére a rendszer fejlesztésére csak a nagyon távoli jövőben látnak
lehetőséget. A termálvízes rendszer mellett van egy kis méretű napkollektoruk, mely
a konyha-étterem melegvízellátását támogatja.

„Alkalmanként vannak termálvízszolgáltatás-kiesések, de erre fel vagyunk készülve. A telephely folyamatosan dolgozik energiamegtakarítási és energiahatékonysági projekteken, illetve a karbonsemlegesség eléréséért.” (cégvezető)

Összegzés

A geotermikus energia veresegyházi felhasználását bemutató eset nagyon plasztikusan állítja elének ennek az energiaforrásnak a felhasználásával kapcsolatos siker- és kudarc tényezőket egyaránt. A geotermikus energia Magyarország energiakészletein belül jelentős mértékű, de kiaknázatlan. Az esettanulmány bemutatta, hogy a szélesebb körű elterjedésnek ma már műszaki akadályai nem nagyon vannak, hiszen ezen a szakterületen jelentős technológiai fejlődés valósult meg. A problémát leginkább a távfűtőrendszerek kiépítésének és üzemeltetésének beruházási és költségigénye okozza. A cégek, intézmények esetében ez a nehézség könnyebben megoldható, mert ha olcsóbb a termálvizes fűtés alkalmazása, akkor elvégzik a beruházást. A probléma a lakossági felhasználásnál van, mert ott az egyéni csatlakozás rendkívül költséges. A lakóközösségek megszervezése is csak akkor rentábilis, ha már a lakások tervezésénél gondolnak erre a lehetőségre. Magyarországon ma még ilyen típusú energiaközösségek Veresegyházon kívül máshol nem jöttek létre. Itt is nagy szerepe volt az önkormányzat kezdeményezőkétségének. A 2022-ben bekövetkezett energiakrízis megmutatta az alternatív energiaforrások felhasználásának fontosságát. A fenntartás költségei bár növekedtek, de az ellátásbiztonság javult. A környezettudatosság a cégek, intézmények esetében egyértelmű, és törekszenek is a megvalósítására, így ahol a geotermikus energia felhasználható, ott élnek a lehetőséggel. Ez nem csak Veresegyházon, hanem több más magyar városban is megtörtént. A lakossági felhasználóknál is fontos szempont a környezettudatosság, bár csak a gazdaságosság után következik. A geotermikus energia közvetlen hasznosításában Magyarország hosszú évek óta Európa első öt állama között található, a rendelkezésre álló potenciálra alapozva azonban még tovább fokozható a helyben elérhető energiaforrás felhasználása. Az energiamixben betöltött részaránynak növekedéséhez hozzájárulhat, ha nem csak cégek, intézmények, hanem lakóközösségek, településrészek összefogásában létrejövő beruházások tudnak megvalósulni. Ez azonban a tőkeerő mellett a közösségek együttműködését is igényli.

Hivatkozások

- Brucker B. – Jóna L. – Szemerédi E. (2024) Magyarország energiapiacának átfogó elemzése az Európai Unió változó prioritásainak tükrében. *Tér és Társadalom*, 38(1), 155–182. <https://doi.org/10.17649/TET.38.1.3516>.
- Csontos Cs. (2017) *A veresegyházi geotermikus távfűtési rendszer napkollektoros bővítési lehetőségének feltérképezése térinformatikai módszerek alkalmazásával*. TDK dolgozat. Budapest: ELTE TTK.
- Eurostat (2017) *Renewable energy statistics*. Data extracted in January 2023. Elérhető: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Renewable_energy_statistics [Letöltve: 2024-09-03].
- Fazekas, D. (2022) *How the war in Ukraine presents an opportunity to decarbonise road and heating in Europe*. Elérhető: <https://ceenergynews.com/voices/how-the-war-in-ukraine-presents-an-opportunity-to-decarbonise-road-and-heating-in-europe/> [Letöltve: 2024-09-03].
- International Energy Agency – IEA (2022) *Hungary 2022. Energy Policy Review. Country report*. Paris: IEA. Elérhető: <https://www.iea.org/reports/hungary-2022> [Letöltve: 2024-09-03].
- ITM (2020) *Nemzeti Energia- és Klímaterv*. Budapest: ITM. Elérhető: https://energy.ec.europa.eu/system/files/2020-01/hu_final_necp_main_hu_o.pdf [Letöltve: 2024-09-03].
- Kiss V. (2023) Háztartási energiafelhasználás, fenntarthatóság és társadalmi igazságosság: Kvantitatív elemzés a lakosságienergia-kvóták hazai háztartásokra gyakorolt lehetséges hatásairól. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 13(4), 1–27. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2023.4.1>.
- Németh K. – Mezőfi N. – Németh K. – Péter E. (2024) Megújuló energiaforrások lakossági megítélése – egy magyarországi felmérés tapasztalatai. *Tér és Társadalom*, 38(2), 50–70. <https://doi.org/10.17649/TET.38.2.3526>.
- Ország A. – Sugár A. (2023) A magyar lakosság energiafogyasztási szerkezetének vizsgálata a fenntarthatóság tükrében: statisztikai problémák. In Szegedi K. (szerk.) *Integrált gondolkodás és integrált vállalati jelentés: Fenntarthatósági kockázatok a gazdasági és energetikai válság árnyékában*. BGE Magyar Tudomány Ünnepe konferenciakötet 2023. Budapest: BGE, 197–208. https://doi.org/10.29180/978-615-6342-50-8_16.
- Szita, G. (2016) *How geothermal has changed people's thinking in Veresegyház? European Geothermal Congress 2016*. Strasbourg: EGC, 1–6. Elérhető: http://porcio.hu/wp-content/uploads/2017/03/2016_How_Geothermal_Has_Changed_Peoples_Thinking_in_Veresegyhaz.pdf [Letöltve: 2024-09-03].
- Szőke Sz. (2016) Veresegyház: új termelőkút, új fogyasztók. *Földhő Hírlevél*, 13, 7–8. Elérhető: http://porcio.hu/wp-content/uploads/2017/02/Szoke_Szabolcs_Veresegyhaz_publikacio.pdf [Letöltve: 2024-09-03].

Egy nagyvárosi energiaközösség lehetősége és az örökségvédelem

HORZSA GERGELY

Bevezető

A tanulmány célja egy magyarországi nagyváros városrészének esettanulmányára alapozva feltárni, milyen diszkurzív kontextusba ágyazódik a lokális energiaközösség kialakulásának kérdésköre lokális szinten a diskurzust strukturáló társadalmi ágenszek részéről. Ez az írás egy tudományos elemzés első lépéseként összegzi azokat az esettanulmány terepmunkája során hallott információkat és véleményeket, amelyek megalapoznak egy későbbi szisztematikus tudományos elemzést, betekintést nyújtva az olvasónak egy folyamatban lévő kutatás első eredményeibe – elsősorban a terepmunkát végző kutató benyomásain keresztül. A benyomások cáfolható állításokká való formálásához néhány hosszabb interjúidézetet illusztrálok azokat.

Az energiatermelésben a zöldátállás újabban olyan kérdéskörök kapcsán került a társadalmi közbeszédbe, mint az orosz–ukrán háború és az energiaválság, az EU energiafüggetlenségének kérdése, a paksi atomerőmű bővítésének kérdésköre, az akkumulátorgyárak építésének kérdése, illetve általánosságban a klímakatasztrófa elkerülésének problémaköre.

Ha elfogadjuk a zöldátállás fontosságát, a kérdés társadalmi relevanciája nagy, hiszen a fenntartható megoldásokra való áttérés nem elsősorban műszaki, de nem is igazán gazdasági, sokkal inkább szociokulturális kérdés, amely kapcsán szükség-szerű a társadalmi konfliktusokat társadalmi konszenzussá alakítani. A konfliktusok számos aspektusból felmerülnek. Ezen aspektusok közé tartozik az a két ütköző álláspont, melyeknek egyike szerint a zöldenergia sebet üt a tájon: gondoljunk csak a szélerőművek tájat átalakító jellegével, az extenzív módon termesztett energianövények monokulturáival, a napelemparkok és a mezőgazdasági területek konfliktusaival vagy épp az akkumulátorgyárakkal kapcsolatos társadalmi diskurzusokra.

Ebben a kutatási beszámolóban egy ilyen esetet mutatok be: egy magyarországi nagyvárosban található egy-, illetve kétszintes társasházakból álló lakótelepet aktív

civil élet jellemez, és számos tematikus érdekképviselőti, szabadidős vagy épp politikai csoportosulás, szervezet van jelen. A lakótelep demográfiai, társadalmi értelemben vegyes képet mutat. A vegyesség és az aktivitás együttesen azt eredményezi, hogy az érdekek és a vélemények sokszínűek és transzparenssek, vagyis jól azonosíthatók azok az érdekek és vélemények, amelyek jelen vannak a helyi társadalmi szövetben. Az egyik ilyen társadalmi csoportosulás a helyi épített örökség védelmét, egy másik pedig a zöldátállás támogatását tűzte ki zászlajára. A két csoport véleményét megismerve érvényes kép alakulhat ki bennünk azzal kapcsolatban, milyen konfliktusok és konszenzusos álláspontok, gondolategységek vázolhatók föl az örökségvédelem és a zöldátállás kérdésköre kapcsán, illetve milyen konfliktusfeloldási irányok létezhetnek. Ezzel pedig hozzájárulhatunk ahhoz, hogy a vonatkozó konfliktusos helyzeteket a vizsgált helyszínen túl is azonosíthassuk és feloldhassuk.

Ami a témakör vizsgálatának tudományos indokoltságát illeti, a fenntarthatósággal kapcsolatos társadalmi diskurzusok elemzésével foglalkozó szociológiai szakirodalom egyik kiemelt vizsgálati témaköre a térségi imázs, a helyi imázs és a fenntartható energiatermelési megoldások összeegyeztethetőségének kérdése. A szociológiai szakirodalomban egyik különösen gyakran vizsgált problémakört jelent az a konfliktus, amely a szélerőművek vidékimázst átalakító hatásaiból bontakozik ki. Ugyanígy foglalkoztak már a naperőművek és a napelemparkok által okozott „tájseb” konfliktusaival. A problémakör nem újkeletű, és megnyilvánul a tradicionális fosszilis és atomerőművek kapcsán is. Annak ellenére, hogy tehát a vidéki tájra és a vidéki imázsra gyakorolt hatását sokan elemezték, a fenntartható energiatermelési és felhasználási gyakorlatoknak a városképet átalakító hatásai kapcsán felmerülő társadalmi kérdésekkel kevesebbet foglalkozik a szociológiai szakirodalom.

Az energiaközösségek kialakulását Magyarországon jelenleg technikai és jogi akadályok korlátozzák. Technikai oldalról, az elektromos hálózat különböző strukturális szintjein jelenleg nem képesek garantálni a termelési és fogyasztási oldal egyensúlyát (a napelem-beruházások állami támogatása is emiatt a technikai korlát miatt szűnt meg), vagyis nem áll rendelkezésre a műszaki infrastruktúra. Jogi oldalról pedig nincsen kidolgozva az energia kistermelői kereskedelmének kereskedelmi és adózási feltételrendszere. A jelenlegi helyzetben a kistermelő az állami szolgáltatónak termel, aki a megtermelt energiát többszörös áron értékesíti: például a termelő közvetlen szomszédjának is.

Módszer és terep

A kutatás e kötet bevezetőjében ismertetett kutatóprojekt részeként egy városi esettanulmányként valósult meg. Jelen elemzés tehát egy nagyvárosi esettanulmány eredményeit vizsgálja, melynek során összesen 13 félig strukturált interjú készült helyi szereplőkkel, illetve ezen túl az energetikai fenntarthatósággal foglalkozó egyes, a helyi társadalomba nem beágyazott szakértőkkel.

Az esettanulmány egy magyarországi nagyváros városrészének helyi társadalmával foglalkozik. A városrész kertvárosias, a kertvárosi házak jelentős örökségvédelmi értékkel bírnak, a városrész műemléki jelentőségű terület. A műemléki jelentőségűvé nyilvánítás egy évtizedes, alulról jövő helyi kezdeményezés eredménye, amelynek kitűzött célja az egységes arculatú kertvárosi lakótelep évtizedek során megbontott egységességének részleges visszaállítása, az eredeti egységesség megmaradt elemeinek megőrzése. A helyi kezdeményezés sokat foglalkozott a helyi társadalom ilyen irányú edukálásával, a helyi épített örökség bemutatásával. A sikerességük egyik bizonyítéka, hogy a városi helyi építési szabályzatban is sikerült megjeleníteni az épített értékek megőrzésének szempontjait, és ezek betartatására is sikerült némi humánereőt allokálni. A szempontok betartatása azonban nehézkes e humánereforrás korlátozottsága miatt, illetve annak következtében, hogy a kertváros szinte valamennyi lakóépülete társasház, ikerház, és a lakóegységek felújítási munkái jellemzően nem egyidőben történnek.

Egy másik helyi mozgalmat jelent a helyi közösségszervezést általánosságban a zöldátállás felől megragadni szándékozó helyi társadalmi csoportosulás. E lazább formációk szövetéből álló kör a korábbi évek során edukációval, energiahatékonysággal kapcsolatos eszközök beszerzésével és kölcsönzésével, fenntartható élelmiszerforgasztásra vonatkozó kezdeményezésekkel és ilyen típusú gazdasági beruházásokkal, a helyi energiaközösség kialakítására vonatkozó lobbitevékenységgel és érdekvédelemmel is foglalkozott. A sikerességük egyik bizonyítéka, hogy a városi helyi építési szabályzatot puhítaniuk sikerült, például bizonyos kompromisszumokkal az ingatlanok utólagos külső hőszigetelésére vonatkozóan.

Ebben a tanulmányban az épített örökségvédelem kérdéskörével, illetve a helyi energiaközösség kialakításával, illetve általában a zöldátállás támogatásával foglalkozó helyi civileknek a két problémakörre vonatkozó interjúnarratíváit mutatom be, azokat egymással párhuzamba állítva.

Eredmények

Az örökségvédelemmel foglalkozó civilek narratívái

Az épített örökség védelmének tétje

Az épített örökségvédelemmel kapcsolatos mozgalomnak elsősorban a százéves lakótelepre a rendszerváltás környékén beköltöző építészek voltak az elindítói, akik érkezésük után kapcsolódtak be az egyébként is aktív helyi civil életbe. Az építészek narratíváiban – legyenek akkortájt új lakók vagy régebbiek – a lakótelep egységessége, egyszerű munkáslakásainak emberi léptéke mint esztétikai dimenzió már az egyik legfontosabb, odaköltözésüket motiváló tényezőként jelenik meg. A történetekben a másik gyakran megjelenő szempont a családalapításhoz olcsó és mégis kertes helyet találni a városon belül. Épp emiatt fordul elő, hogy a lakótelep *épített örökségének értékét*, bár az első benyomáskor, a beköltözéskor, illetve a beköltözéssel kapcsolatos döntéshozáskor is nyilvánvaló volt az örökségvédők elbeszélései alapján, igazi mélységében csak a fiatal családoként eltöltött évek során ismerték fel igazán. Különösképp az idők során a százéves épületek eredeti esztétikáját torzító bővítések, változtatások és ezek későbbi elkerülésének igénye voltak a mozgalom kezdeti motivációs faktora. A fiatal építészek örömmel tapasztalták, hogy nincsenek egyedül a lakótelepen, és más kollégáikkal együtt tudtak közösen nekiállni a munkának. A beköltözéssel kapcsolatos motivációiról, illetve a helyi épített örökséggel kapcsolatos „megvilágosodásról” így beszél egy fiatalabb, illetve egy középkorú válaszadó:

„És szerettem volna valami, nem a belvárosba költözni, de előtte a [egy külső városrészben] laktunk, és onnan minden bármi [tömegközlekedéssel], az minimum egy óra, annál valahol közelebb lenni. És akkor így adódott [ez a lakótelep], merthogy [a többi kertvárosias városrész] baromi drága volt, és ez meg valahogy olyan jó potenciálnak tűnt. Azt tudni kell róla, hogy nekem építészek a szüleim, mind a ketten, az épített környezetnek a szeretete az így hagyományozódott. [...]” (zöldaktivista 5)

„Na, hát, mivel én építész vagyok, ezért én tulajdonképpen, és nem [helyi] eredendően, ezért én amikor családalapítás előtt voltam, akkor a feleségemmel helyet kerestünk magunknak, és volt két-három olyan része a városnak, amit így előzetesen kinéztünk magunknak, és amikor [a lakótelepre] mentünk, akkor teljesen egyértelmű volt, hogy számunkra ez egy olyan közeg, ami nagyon tetszik nekünk. Persze, hogy nem tudtunk szinte semmit a [helyről], csak iszonyúan megnyerő volt. És hát körülbelül 10 év, kvázi sima lakos voltam [...], mire eljutottam abba a stádiumba, hogy csatlakoztam a [helyi civil klubhoz], illetve pontosan abban az évben, 2007-ben alakult meg a [klubon] belül egy építészklub. Mert, hogy kiderült, hogy [itt] nem csak munkáscsaládok élnek, akik leszármazottai, mondjuk, az első beköltözőknek, vagy nem csak proletár családok élnek, akiket ,45 után a

kommunista hatalom telepített ide, hogy kicsit jobban kontrollálni lehessen ezt a régi típusú munkásarisztokráciát, amiből állt korábban a telep, és nem csak tisztviselők, akik szintén abból az időszakból már bőségesen laktak a telepen, hanem rengeteg művész, építész költözött, különösen a rendszerváltás után a telepre. Azt is látni kell, hogy a lakosságcsere az gyakorlatilag a privatizáció után nagymértékben felgyorsult. Tehát nagyjából addigra nagyon sok családban kihaltak azok a generációk, akik még az első, második, harmadik generációs [helyiek] voltak, és hát nagyon sokan jöttek oda. Jellemzően egyébként középosztálybeli értelmiségiek, fiatalok, családalapítási céllal. És hát így gyakorlatilag, amikor az építészklub ötlete fölmerült, akkor kiderült, hogy a [telepen] – mit tudom én – 15 építész lakik. És akkor így ezekből, egy ilyen összeverbuválás után, ebből a 15 emberből alakult egy ilyen építész klub, ami, hát tulajdonképpen, olyan értelemben unikális volt, hogy ilyenfajta szakmai háttérrel rendelkező, kifejezetten az épített örökség védelmére formálódó kis értékvédő közösség nem volt.” (örökségvédő aktivista 7)

A telepen az épületek módosításának sokfélesége figyelhető meg, és az egységes arculat szétartató jellegét a rendszerváltást követően dinamikusabbnak mutatják be az interjúalanyok. A helyi építészközösség az épített környezet egységességét védi, és a telep fő értékét ebben az egységességben látják. Annak ellenére, hogy hosszú évek kitartó munkájával sikerült a helyi építési szabályzatban is megjeleníteni az örökségvédelmi szempontokat, azok érvényesítése rendkívül drága, nincs rá erőforrás, az örökségvédelmi szempontok érvényesítésére pedig az önkormányzatnak sincs sem pénzügyi, sem humán kapacitása. Mivel főleg negatív (korlátozó, szabályozó, jogszabályi) és nem pozitív eszközökkel (szakmai támogatás, pénzügyi támogatás) lehet csak érvényesíteni az egyébként társadalmi értelemben rendkívül sokszínű helyi népesség körében az örökségvédelmi szempontok betartását, ezeket az erőfeszítéseket több építész válaszó pessimistán, kudarcosnak értékeli. Az egyetlen olyan pozitív megoldást, amire még kapacitás is adódna, főként a népesség edukálásában látják. Azt átadni, hogy a hely szellemiségének, az eredeti építészeti koncepciónak a tisztelete összekapcsolódik a harmonikus és családias helyi élettel, a rendezettséggel és a szervezethez, fontos célként jelenik meg így a helyi építészmozgalomban.

Az energiaközösség építészeti akadályai

Az egyik olyan aspektus, amely kapcsán az átalakítások, az épületek módosításai az eredeti koncepció tiszteletével és főként az egységességgel, szervezethez kerülnek szembe, az energiaközösség és – tágabb értelemben – a zöldátállás. Az ezzel kapcsolatos narratívák olvasatában az energiahatékonysági beruházások nemcsak az építészeti egységességet bontják meg (például azáltal, hogy a 2–4–6–12 lakásos társasházak háztartásai az épületrészek felújítását maguk kontójára, egyéni ütemezésben, az aktuálisan elért építőelemek felhasználásával végzik), hanem az eredeti építészeti elképzelést is korrumpálják. Teszik ezt például azzal, hogy az utólagos külső homlokzatszigeteléssel eltűnnek az apró díszítések, illetve megváltozik az épület tömegformálása: kijebb kerül

a homlokzat, eltűnik az eresz egy része és így tovább. A gépek (napelemek, napkollektorok, hőszivattyúk) szintén nemcsak mint az egységes arculatot megbontó elemek, hanem az eredeti építészeti koncepciót, illetve a lakótelep eredeti, „békebeli” hangulatát megváltoztató tárgyak jelennek meg az elbeszélésekben. Így az energiaátmenet vagy zöldátállás a tájidegen elemek, a torzulás és a káosz, továbbá az esztétikai degradáció („ronda”, „csúnya”) szinonimájaként a helyi harmóniát, izlésséget megbontó tényezőkként értelmezhetők, amelyet a nemtörődomség, a kulturálatlanság, a tudatlanság és nem utolsósorban az egyéni döntést a közösségi érdek elé helyező individualizmus fűt, ahogyan arról a következő interjúalany is beszél az alábbi hosszú narratívában:

„Azt mondanám, hogy van a fejemben egy elképzelt kép, de emögött természetesen rengeteg archív felvétel, feljegyzés is van, hogy hogyan nézett ez ki, és milyen fajta kisugárzással bírt [a lakótelep] az akkor ide beköltöző emberekre. És ahhoz képest az elmúlt több mint 100 év alatt milyen új igények merültek föl, milyen változások zajlottak le úgy általánosságban és az életben az épületekkel vagy a lakással kapcsolatos elvárásainkban, illetve, hogy ez alatt a száz év alatt milyen módon romlott le az épületállomány műszaki állapota is, meg az esztétikai állapota is. És akkor ettől nem teljesen független, de egy teljesen különálló kérdéskörként, hogy hogyan változott meg az itt lakóknak a viszonya az épített környezethez. Mert az olyan szempontból a legfontosabb kérdés, hogy működhet-e a műemlékvédelem rendkívül nagy szakmai konszenzuson alapulva rendkívül jó célokért, hogyha effektíve ez az üzenet, hogy ez a kidolgozott szabályrendszer nem rezonál tulajdonképpen effektíve az építkezéseket megfinanszírozó lakókkal, akkor az egész egy halott ügy. Tulajdonképpen ezzel gyakorlatilag folyamatosan küzdünk. Tehát azért azt látni kell, hogy ezek állami bérlakások voltak, bérlők voltak, az állam volt, aki építette, az állam volt, aki fenntartotta, az állam volt, aki karbantartotta. '45-ig ez jól is működött. '45 után is megmaradt olyan értelemben ez a fajta ingatlantulajdonosi szerkezet, hogy nem lettek magántulajdonúak a lakások, csak már nem volt az az állami apparátus mögötte, ami korábban. Jött helyére egy ilyen csőcselék, amelynek se szakmai, se erkölcsi, se pénzügyi háttere nem volt ehhez, és hát azt lehetett látni, hogy ezek mit műveltek. Egyrészt hogyan hagyták lerohadni az épületeket, másrészt meg amikor hozzányúltak, akkor meg milyen módon nyúltak hozzá. Ehhez képest megint egy teljesen új helyzetet teremtett a privatizáció, ami gyakorlatilag az utolsó tördőfés volt műemlékvédelmi szempontból [...]. Az, hogy a magántulajdon fontos, az oké. [...] Nem lehetett ilyet politikailag akkor fölállalni. A magántulajdon szentsége az az elsődleges, és akkor onnantól kezdve tulajdonképpen a műemlékvédelem az egy közösségi érdek, egy közösségi érték lenne. [...] Még mindig nem jött rá egyetlen egy kormányzat sem, egyetlen egy politikum sem meri ezt a zászlajára tűzni, hogy igenis vannak olyan értékek, amik felül állnak a magántulajdon érdekén vagy értékén is. Ez nehezíti meg nagyon a műemlékvédőknek a dolgát.” (örökségvédő aktivista 7)

A beszélők az államnak az örökségvédelem területéről való kivonulását hangsúlyozzák, előbb valamilyen progresszív szándék, utóbb valamiféle individuális piaci, neoliberális, újkapitalista elképzelés alapján és mindkét esetben pénzhiány mellett. Az, hogy az építészek a lelkesedésükkel párhuzamosan egyfajta pesszimizmussal írják le saját attitűdjeiket a változások előjelével kapcsolatban, abból táplálkozik, hogy magukra hagyva érzik magukat mind az állam és általánosságban a helyi és országos kormányzat, mind pedig a helyi társadalom részéről. Ebben a narratív környezetben jelenik meg az energetikai felújítás és az energiaközösségek témaköre, amelyet az elbeszélések szintén kaotikus, szervezetlen, koncepcióhiányos kormányzati attitűdök mellett történő individuális folyamatként mutatnak be. Ebben az olvasatban a zöldátállás témaköre egy individualizmusra törekvő, neoliberális, a közösségi értékeket nem figyelembe vevő törekvésnek kerül ábrázolásra.

Az energiaközösséggel és zöldátállással foglalkozó civilek narratívái

Az energiaközösségekben rejlő lehetőségek

A lakótelep aktív civil életét jellemzi, hogy már az 1990-es évek végén, a 2000-es évek elején kibontakozott egy helyi zöldmozgalom, amely az évek során számos, fenntarthatósággal kapcsolatos kezdeményezést hozott be a lakótelep életébe. A 2010-es évek legelejétől kifejezetten az energetikai kérdésekkel foglalkozó helyi csoport is alakult, amelynek egyik célja épp az épületek energetikai korszerűsítése volt, illetve a 2020-as évekre energiaközösség-alapítási kezdeményezéssel is alakult. A helyi mozgalom aktivistái „munkajellegcsoportjaikat” tekintve sokfélék: oktatásban, közigazgatásban dolgozók, multihátterrel rendelkezők éppúgy találhatók itt, mint mérnökök. A zöldátállást és az energiaközösség-alapítást népszerűsítők az energiaközösségre, elsősorban egy progresszív, praktikus és hatékony, az öngondoskodásnak és az egyéni biztonság megteremtésének lehetőségére gondolnak, és az elbeszélések alapján csak másodsorban merül fel – de jellemzően felmerül – a klímaváltozás mérséklésének, a környezet védelmének – mondhatnánk az épített örökségvédelemhez is kapcsolódó fogalmat használva: restaurációs – szempontrendszer.

„Tudod [...], hogy milyen szar téglákból van építve [a lakótelep]. Az az E-kategóriás, igen. Van nyitottság [az energetikai korszerűsítésre a lakosság részéről], nyilván az a kérdés, hogy van-e ehhez pénz, meg nyilván a társasház jellege az nem mindig teszi lehetővé, hogy az emberek úgy cselekednek, ahogy lehet. Páran akarnának napelemeket felszerelni, páran nem [...]. A hőcserélő rendszerek [...] biztosan tök jó lennének, de nagyon kevés ember tudja ez megengedni magának jelenleg. Mi erről is szerveztünk beszélgetéseket.” (zöldaktivista 4)

Az élhetőség és az emberléptékűség fogalomkészlete ugyanígy kapcsolódik az energiaközösségek és a zöldátállás témaköréhez, mint az épített örökség védelmének narratíváihoz: a fenntartható élelmiszer-termelés, a fenntartható energiatermelés és

-fogyasztás az elbeszélésekben nemcsak az önrendelkezés által megragadható szabadságérzéshez, hanem az ugyanezzel a fogalommal leírható emberközelséghez is közel áll. Azáltal, hogy a helyben lakók helyben termelhetnek élelmiszert vagy energiát, kevésbé függenek a nagy globális vagy országos szintű rendszerektől, és a lokalitás közelebb kerül hozzájuk, a lokalitás emberközelié válik.

A helyi energiaközösség formálódásának három összetevője a helyi zöldmozgalom, a helyi népesség edukációja elméleti és kézzelfogható gyakorlati módokon, valamint az alulról építkező lobbitevékenység politikai döntéshozók és gazdasági szereplők körében. Egy, ezekkel a tevékenységekkel immár főállásban foglalkozó interjúalany úgy fogalmazza meg, milyen egyéni és közösségi előnyök származnak a zöldátállásban, hogy annak szerves részét képezi épp a kiszolgáltatottság csökkentése és a saját – közösségi – erőforrások révén a kiszámítható infrastrukturális háttér megteremtése a helyi közösségformáláshoz. Ebben az esetben a végcél mintha épp a helyi közösség megteremtése lenne tehát, semmint valamilyen direkt környezetvédelmi cél:

„Nem indul el ezen egy közösségi energiaberuházás [a helyi piacépületen] vagy egy napelemes beruházás, hogy legalább az árusok, akik ott vannak, és hűtőt használnak, és légkondit használnak, és télen-nyáron elektromos áramot fogyasztanak, hogy legalább azok ne legyenek kitéve az ilyen piaci áraknak, mert ugye a [fenntartó] csak továbbszámolja nekik a piaci árú villamos energiát, és egy 30 ezerről 300 ezer forintra ugró villanyszámlát nincs az az Isten, hogy egy kereskedő, egy őstermelő, egy kisboltos ki tudjon fizetni. Tehát én komolyan nem értem. És ahelyett, hogy segítenék ezeket a beruházásokat, rögtön leütik a labdát. [...] A zöldséges a kispiacra effektív azért zárt be, mert nem tudta fizetni a költségeket. [A vendéglátóhely], hogy ki tudja fizetni az önkormányzatnak a bérleti díjat, noha közösségi térként lett eleve megtervezve oda abba az épület, tehát ők is most már ilyen nagyon minimálisra csökkentették a működésüket, hogy ne fogyasszanak sokat, hiszen ott van egy nagy konyha, egy nagy sütővel [...]” (zöldaktivista 2)

Az építészeti örökségvédelem mint hátráltató tényező

A zöldmozgalomban részt vevő válaszadók számára a lakótelep esztétikája az építészekéhez hasonlóan kivétel nélkül minden esetben, explicit módon megfogalmazva fontos tényező volt a helybe költözésnél. Ennek folyamányaként az épített örökség esztétikájának a – valamilyen szinten történő – megóvását szintúgy fontosként jellemezték. Noha abban a fogalomkörben, amelyből kiindulva az épített környezet – más egyéb koncepcióból fakadó fizikai elemek mellett – alapvetően határozza meg a hely szellemét és pozitív hangulatát, egyetértés látszik a két elemzett csoport között, abban már, hogy a koncepciónak milyen jelentésmélységig van értelme, eltérnek a vélemények. Így a zöldmozgalomban résztvevők a lakótelep építéskori progresszivitására helyezik a hangsúlyt, és ilyen talajon gondolják a koncepciót megújíthatónak vagy jelenkori körülményekhez adaptálhatónak, ideértve azokat a technológiai újításokat, amelyek az épületállomány műszaki megújulásához vezetnek. Olvasatukban az eltúlzott ra-

gaszkodás a korabeli esztétikához ahhoz járul hozzá, hogy az eredeti műszaki állapot sem lesz elérhető: mivel a korabeli módszerek már nem elérhetőek, vagy igen drágák, elmaradnak a felújítások, ami az ingatlanok gyors degradációjához vezet.

„Az arányait eltolja, meg hogyha van egy – mit tudom én – egy olyan ház, amin ilyen ornamentikák voltak. Kíváncsi leszek arra a dryvitosra, aki kifaragja. [...] Nem lehet megváltoztatni például a szarufáknak a faragását. Tehát azt úgy kell lecsapni, hogyha kicseréli. Nem bonyolult faragások ezek, de meg kell csinálni. Most [a tervező] berajzolja, elfogadják. És kijön az az ács. Nem is tudja megcsinálni. Manapság már nincs olyan ács, aki neked csinál egy ilyen faragványt a végére, hát kiröhögnek az emberek, hogy meg se tudja, nem is ért hozzá. És ez csak egy dolog. A csapolást se tudja megcsinálni. Nem akkora anyaggal dolgozik, mert azt mondja, hogy ő nem fog annyit, hát abból kétszer annyit kihoz, mint az eredeti nagyságú, tizenkétszer tizenkettessel kéne dolgozni, de ő azt mondja, hogy hát ezeknek a cserepeknek már nem kell annyi.” (civil aktivista 1)

Hasonló a helyzet az energetika terén: mivel az eredeti ornamentika hőszigetelő anyagból való kifaragása vagy lehetetlen, vagy drága, az épületek energetikai korszerűsítése elmarad, az eredeti építőanyagok rossz hőszigetelő képessége miatt pedig rengeteg energia elvész. Mivel a napelemek utcafrontra nem helyezhetőek el, a déli fekvésű utcafronttal rendelkező háztartásoknak nincs lehetőségük napelemet telepíteni. A zöldmozgalomban résztvevők olvasatában az épített örökségvédelem szűrkezőnás megoldások, szabályszerűség formájában vagy rendkívül költséges felújítások keretében, nyűgként jelenik meg, ahogyan az az alábbi hosszabb narratívában is látható:

„Az építészirodánál megkérdeztem [hogy telepíthetek-e napelemet a házamra], ott nyilván elhajtottak, hogy ne akarjak én már napelemet tenni, hiszen ez egy műemlék. Azóta is a helyi építészklubbal műemléki kérdésekben nagyon komoly csörtétet tudunk vívni, mert, ugye, a műemlékvédelmet össze kéne hangolni az állagmegóvással, a műszaki értéknöveléssel és egyáltalán. Tehát, hogy itt vagyunk egy százéves helyen, egy helyszínen, és akkor meddig káros a műemlékvédelem szigora, meddig hatékony, mit védjünk, hogyan védjük. A jó példák, a rossz példák azért itt vannak. Tehát amikor az a napelemekkel szembeni legkomolyabb szakmai érv az építészeti oldalról, hogy ronda, és inkább ne a háztetőn legyen a téglalap alakú napelem, hanem az udvarba vagy a kertbe állítsunk föl egy napraforgós napelemet, akkor azért úgy ezt nem tudom hova tenni. Tehát, ha ronda képződményt láttál már, akkor az a napraforgós napelem, virág. Na, mindegy. De van [a telepen] olyan napelemrendszer is, ami az udvaron [van]. Tehát egy rendes társasháznál áll, nincs is olyan messze. Tehát, hogy kinek mi a szép [...]. Ilyen kérdésekben azt gondolom, hogy nem a szépség meg az esztétika kéne, hogy döntő legyen, miközben van olyan [...] ház, amelyiken utcafronton van, mert nyilván tájolás szempontjából az a megfelelő, rá van hányva, eltolva, össze-vissza, tényleg egy ilyen buheramátrix az egész. Miközben, ha lenne rá lehetőség, hogy

ezt szépen megoldják, akkor valószínű nem így tették volna föl. Így, hogy nincs rá engedély, főlészórták, hiába sétál erre két-három évente az önkormányzat, és bírságolja meg, leszedni nem fogja. Lehet, hogy a bírságot se fizetik, tök mindegy. Miközben vannak tényleg nagyon szépek. Van a kis házakra téve, tehát ezekre a kis melléképületekre téve.” (zöldaktivista 2)

A narratívákban többször jelenik meg, hogy az épített örökségvédelem nem látszik számolni az emberrel, vagy legalábbis azzal, hogy az ingatlanokat magánszemélyek birtokolják, a felújításokat eseti jelleggel végzik (nem állami vagy önkormányzati keretek között, tehát közösségileg irányított formában), ezért az egységesség eleve kudarcra van rendelve – jóllehet az egység megbomlásának különböző fokozatai léteznek. Ahogyan a fenti illusztráció is példázta, a zöldmozgalomban résztvevők organikusabban gondolkoznak a telepről mint egy folyamatosan változó társadalmi közegről is. Olvasatukban „aki meg akarja tartani a telepet, elveszíti azt”: a negatív ösztönzők túlsúlya és a pozitív ösztönzők hiánya élettelen városrészt eredményezhet, azaz a karbantartási munkák és a fejlesztések elmaradásával a lakóépületek gyors degradációja elkerülhetetlen.

Konszenzusos pontok

Mind az energiaközösség kialakításában és általánosságban, a helyi zöldmozgalomban, mind az épített örökségvédelemben részt vevő szereplők közös pontja, hogy alulról építkező helyi közösségekben vesznek részt, harcolnak a közép- és felsőszintű adminisztrációval, valamint a helyi népe sséggel, amelyet ugyanakkor a legfőbb szövetségesüknek vagy legalábbis legfőbb potenciális szövetségesüknek tartanak. Az interjúnarratívákból kiténik, hogy az örökségvédelem–zöldmozgalom játékot egyik fél sem zéróösszegűnek látja, ám a jelenlegi támogatáshiányos szabályozási és adminisztratív, sőt műszaki környezetben sokszor mégis ilyen benyomásunk keletkezhet: a konszenzusos állapot nagyon nehezen vagy egyáltalán nem is kialakítható. Úgy tűnik, hogy még a mozgalomban aktívabban részt vevő építészek sem tudnak a gyakorlatban megvalósítható terveket készíteni, mert már nem áll rendelkezésre a szükséges módszer, anyag és tudás. Az energiaközösség kialakításának legnagyobb akadályát a zöldmozgalomban résztvevők pedig egyáltalán nem az örökségvédelmi szabályokban, hanem az országos szintű magyarországi szabályozásban és – kisebbrészt – az elektromos hálózat műszaki állapotában látják. Olyannyira, hogy a narratívák alapján a zöldmozgalom energetikai törekvései megkülönböztetendők az energiaközösség kialakításának szándékától abban a tekintetben, hogy az épített örökség védelme akadálya vagy éppen facilitátora-e a továbblépésnek. Amíg ugyanis a napelemek vagy a hőszivattyúk tetszőleges telepítése, a homlokzatszigetelés tetszőleges kialakítása vagy akár a legjobb hőszigetelő képességű nyílászárók beépítése helyi szabályokba ütközik, addig az energiaközösség kialakításának terve épp a korlátozó szabályok talaján szökkenhetett szárba:

„Mondtam [az egyik közösségszervezőnek, hogy] napelemben gondolkodom. És akkor mondta, hogy jaj, de jó, mert [...] amikor sikerült civil nyomásra engedélyez-

tetni a [...] házak külső hőszigetelését, azóta létezik egy [energiahatékonysággal foglalkozó csapat a zöldmozgalmon belül], de ahogy azok, akik ezt az ügyet vitték, azok elköltöztek, elmentek, kicsit belefáradtak, kicsit kiégték, és hogy volna-e kedvem ezzel így foglalkozni napelemek ügyében. És akkor így volt, nyilván, mert ugye érdekelt, hogy akkor hogy néz ki ez engedélyeztetési szempontból, milyen adatok kellene hozzá, hogy mekkora rendszerben gondolkodjunk, az hova fér el a tetőn. Tehát elkezdtem ebbe így belemélyülni. [...] Egy csomó ház nem alkalmas [energetikai korszerűsítésre]. Tehát nemcsak azért, mert gyönyörű nagy százéves hársfa van mellette, vagy platánfa, vagy nem engedi, mondjuk, a műemléki szabályozás az utcafronti tetőfelületekre föltenni a napelemet, hanem a tájolásából adódóan. És akkor innentől kezdve elkezdtünk azon gondolkodni, hogy hogyan lehetne létrehozni egy olyan energiaközösséget [a lakótelepen], ahová mindenki, akinek nem lehet a háztetőjére feltenni a napelemet, kiszámolná, hogy egyébként neki mennyire lenne szüksége darabszámra, és keresnénk egy olyan területet, ahol ezt megoldhatnánk. És akkor szóba jött egy [...] régi kocsiszín, szerelő-, szervizműhely, ahol lenne esetleg hely, illetve az, ugye, mivel ipari épület volt, ezért nem is nagyon-nagyon problémás itt a műemléki rész, de hát azért, hogy elkezdtük számolgatni, azért ez mégiscsak nagy és nem az igazi. És akkor szóba jött a [közeli bevásárlóközpont], ami akkor még [...] nem érdekelte őket, és akkor így elsikkadt ez a történet. De ez 2017 óta létezik, hogy ha [a lakótelepnek] lehetne energiaközössége, az körülbelül úgy nézne ki, hogy a [a bevásárlóközpont] tetejére feltennénk napelemeket, és attól függ, hogy mit enged a szabályozás, attól függően bérelnék a tetőt valamilyen jelképes összegért [...], és a megtermelt villamos energiát a saját óránkon, ugye, jóváíratnánk, tehát effektív akkor egy megosztás, egy villamosenergia-megosztás jönne létre, vagy pedig mindenki föltenné azt a mennyiséget a napelemből, amennyi neki szükséges, és akkor a [cég] megvenné az így megtermelt áramot, amit helyben elfogyaszt, és az energiaközösségnek fizetne érte, amit utána az energiaközösség a tagok között szétoszt, és abból kifizetjük a villanyszámlát.” (zöldaktivista 2)

Az épített örökség védelmét és az energiaközösség alapítását célzó helyi mozgalom hasonlít abban, hogy saját maga erejéből, az árral szemben úszva nem látja megvalósíthatónak saját kitűzött céljait. Az örökségvédők kapcsán ez abban mutatkozik meg, hogy a szabályok betartására sem ő maguk, sem az önkormányzat nem rendelkezik erőforrásokkal és eszközökkel, a pozitív ösztönzőkhöz pedig még annyira sem. A zöldmozgalom nagyon erős jogi, adójogi és műszaki problémákba ütközik, ráadásul politikai ellenérdekeket is sejt a centrális energiatermelő és -kereskedő központok dezintegrálásában.

Mind az épített örökség védelmének fontossága, mind a zöldátállás támogatása jelen van a „másik oldal” narratívájában, és mint távlati cél – általánosságban – mindkettő fontossága megjelenik valamennyi narratívában. Az, hogy az eredetileg jóval szigorúbbá formált helyi építési szabályzatot sikerült a fenntarthatósági szempontok

figyelembevételével puhítani, az építészközösség láthatóan nem kudarcként, de még csak nem is részleges kudarcként élte meg. Ugyanígy a zöldmozgalomban résztvevők narratíváiban az építészeti koncepció, a telep szerkezete és az egyéb kapcsolódó koncepcionális építészeti elképzelések mind-mind megóvásra méltóként szerepelnek:

„A helyi építészek egész sok energiát beleraktak, megvan háztípusra lebontva, nagyjából azt hiszem, hogy hol hova, milyen vastagságú szigetelést lehet fölrakni, mennyit bír el az adott háztípus anélkül még, hogy nagyon a jellege sérülne. Eresztülnyúlások nagyon lerövidülnének, satöbbi. Hat centit, azt hiszem, bármelyikre fel lehet rakni, de nagyon sok házra akár 10-et is. Modern szigetelőanyagokkal [...]. A miénken is tíz centi van. Szóval bőven [...]. Nyilván nem elvárható az, hogy mondjuk olyan előírások legyenek, hogy itt ilyen passzívház szintű szigeteltségi adatokat lehessen így konkrétan elérni. Ha valaki ezt szeretné, annak érdemes egy olyat építenie. Nyilván valamiféle ilyen kompromisszumokat meg kell hozni. Nekünk is [...] kicsit több szigetelésünk van, de ugye a szigetelés vastagságát úgy számolják, hogy a vakolatra, a régi vakolatra rárakva, mi azt viszont levertük.” (zöldaktivista 5)

Összegzés és következtetések

Az Európai Unió egységes szakpolitikai állásfoglalása alapján fel kell fedeznünk azokat a megoldásokat, amellyel az energiatermelés és az energiafogyasztás fenntarthatóbb lehet, és amellyel a társadalom rezilienciája növelhető, valamint csökkenteni kell a nemzetgazdaságok és az Európai Unió külső energiafüggőségét. A fenntarthatósági szempontok érvényesítése a táj imázsával kerül ellentmondásba sok helyen a vidéki tájban. Ezzel viszont a városok kapcsán már kevesebbet foglalkozik a szociológiai szakirodalom. A kutatócsoportunk egy ilyen területre talált egyedülálló magyarországi példát. Ebben a városi térben a környezetvédelem az épített örökség védelmével találja magát szembe. Bemutattam, hogy terepemen mindkét törekvés példaértékű, alulról szerveződő, helyi civil kezdeményezés által tudatosan, árral szemben is jelentős sikereket felmutatni képes és érdemi közösségszervező szándékot is magában rejtő tevékenységeket végző mozgalom. Mégsem jutnak feljebb, és a narratívákban jelentős mértékű pesszimizmus süt át.

A nagy célok megvalósítása nem elképzelhető: a mozgalmak üvegplafonba ütköznek, és nem tudnak létezni a globális hálózatok és érdekek nélkül. Hiányzik az egységes stratégia mellé a forrás, valamint a végrehajtás, az ellenőrzés és főként a pozitív ösztönzők hozzárendelése az építészek részéről, valamint hiányzik a helyi energetikai kezdeményezések mellé a jogszabályi környezet és a műszaki infrastruktúra hozzárendelése. Mindkettő vonatkozásában érvényes, hogy sorsközösséget alkotnak. Az energetikai kérdések fontossága ugyanúgy megjelenik az építészek elbeszéléseiben, mint az épített örökség védelmének fontosság a zöldmozgalom aktivistáinak körében – a két téma jól megfér a narratívákban, a szabályozási és műszaki környezet miatt

azonban sokszor zérőösszegű játéknak látszik a két szempontrendszer. A zöldmozgalom eszközei ebben a helyzetben az elszámolós rendszer lehetőségének kijárása (amelyről tudják: nem jelent érdemi energiaközösséget), az építések eszközei pedig a helyi építési szabályzat egyéni lakókkal szemben történő fegyverszerű használata (amelyről tudják: nem rejti magában az egységes arculat visszaállításának lehetőségét). Mindkét csoport tudja: saját módszere alkalmatlan a szép céljai eléréséhez, a célok megvalósításától egy nem is annyira láthatatlan plafon választja el őket.

Mindkét mozgalom a helyi társadalom edukálásában lát fontos eszközt, és ennek kapcsán – bár esettanulmányom a helyi társadalom egészének a szintjére egyelőre nem merészkedett – lehetnek is eredmények a beszámoló alapján. Fontosnak tartom azonban kiemelni e kutatás elmélyítésének szükségességét. A jelen tanulmány egy kutatási beszámoló – szisztematikus társadalomtudományi elemzésnek egyelőre nem tekinthető, jóllehet azzá továbbfejleszhető. Fontos azonban látni, hogy a zöldátállás kérdése – bár részben műszaki kérdés (nem véletlenül domináns a műszaki érdeklődés mindkét „oldalon”) – leginkább társadalmi kérdés, feltárása pedig társadalomkutatási eszközöket igényel. A tanulmány zárásaként ezt egy műszaki menedzser interjúalanytól származó idézettel illusztrálom. Ez az idézet is felhívja a figyelmet arra, hogy alapvetően társadalmi kérdéssel állunk szemben, és sürgeti a problémakör társadalomtudományos módszertannal történő, jövőbeli mélyebb megismerését:

„Amúgy nekem [...]. Honnan kezdjem, te jó ég [...]. Szóval, hogy alapvetően én energetikából jövök. De sokat beszélgettem [egy szakértővel], aki [egy nyugat-európai ország] energiaközösségek hasonló szövetségének valamelyik vezetőségi tagja, egy Magyarországról kiköltözött hölgy, aki az elejétől kezdve mondta nekem, hogy higgyem el, hogy ez szociális kérdés, és nem energetikai. És én mindig mondtam neki, hogy de hát, de hát, de hát. És akkor tulajdonképpen amíg el nem kezdtük csinálni, addig én meg voltam győződve, hogy ő idióta. És amikor elkezdtek csinálni, akkor megértettem, hogy igaza volt. Teljesen edukálatlanok energetikailag mind az emberek, mind az önkormányzatok.” (zöldaktivista 1, műszaki menedzser)

GreenDependent EnergiaKözösségek

KOCSIS VIKTÓRIA

KRISTÓF LUCA

Bevezetés

Az esettanulmány célja egy olyan, fenntarthatósággal kapcsolatos kezdeményezés – EnergiaKözösségek program – bemutatása, amely különböző szinten elhelyezkedő szereplők (háztartások, közösségek, önkormányzatok) bevonásával, valamint a résztvevők tudáskészletének és viselkedésének formálásával segített megalapozni a fenntartható életmódot. A program fókuszában a tudatos energiafogyasztás elősegítése állt, mindez játékos formában, háztartásokból létrejövő közösségek versenyztetésével történt. A verseny során a csapatok mérték fogyasztásukat, illetve különböző feladatokat hajtottak végre, melyet a kezdeményező a közösségek élére kihelyezett klímakoordinátorok segítségével szakmailag (tudás átadásával, háztartási tippel, közösségszervezéssel) is támogatott. A megmérettetés végén az a közösség nyert, amelyik sikeresen végrehajtotta a feladatokat, és a legnagyobb fogyasztáscsökkentést produkálta a játék ideje alatt. A program fontos célkitűzése volt, hogy a verseny során átadott tudáselemeket a résztvevők hosszú távon is fenn tudják tartani, hogy a tudatos életmód ne csak eseti jelleggel valósuljon meg, hanem a program befejezésével is tovább tudjon élni.

Összesen 11 interjú készült a GreenDependent EnergiaKözösségek szervező szakértőivel, klímakoordinátoraival és résztvevőivel. Kétkörös szakértői mintavétellel jutottunk el a GreenDependent munkatársain keresztül a klímakoordinátorokig, majd a klímakoordinátorok segítségével az egyes közösségek tagjaihoz. A kezdeményezés elemzésével láthatóvá válhat, miképpen tud egy ilyen program a résztvevők tudáskészletében és fogyasztási mintázataiban változást előhívni. Kutatási kérdésként megfogalmazódott, hogy milyen hatással volt ez a program a későbbi fogyasztási szokásokra, milyen tényezők járultak hozzá a fenntartható gyakorlatok sikeres elsajátításához. Továbbá kérdésünk, hogy miként jellemezhetők a résztvevők társadalmi csoport, fogyasztási szokások, valamint a fenntarthatósággal kapcsolatos tudás tekintetében.

Az EnergiaKözösségek program előzményei

Az energiaközösség kifejezés a bemutatott kezdeményezés esetében nem energiamegosztáson alapuló közösségeket, hanem sokkal inkább háztartási alapokról induló energiatakarékossági, megtakarítási versenyben való részvételt jelent. Az ötletgazda GreenDependent Egyesület és Intézet elhivatott a fenntartható életmód elősegítésében, amit az EnergiaKözösségek kezdeményezéshez hasonló akcióprogramok mellett kutatásokkal is igyekszik támogatni. A kutatás és a megvalósítás összekötése, valamint az elméleti és a gyakorlati tartalmak összehangolása központi vezérelv működésükben, mindezen eredmények birtokában pedig párbeszéd kialakítására is törekednek az egyes szereplők (önkormányzatok, hálózatok, mozgalmak) között. Munkájuk során leginkább az Európai Unió által finanszírozott projekteken vesznek részt, ugyanakkor ezzel is az a céljuk, hogy a magyar és a kelet-európai oldalt erősítsék a fenntarthatóság kérdésében.

Két hazai program és egy kutatási projekt előzte meg a kezdetben az Unió által támogatott EnergiaKözösségek programot. Előbbi – hasonlóan az EnergiaKözösségek kezdeményezéshez – abban segített a résztvevő családoknak és háztartásoknak, hogy zöldebben, környezettudatosabban és kisebb karbonlábnyommal éljenek a mindennapjaikban.¹ A programok keretében gyakorlatias képzéseken és rendezvényeken vehettek részt az érdeklődők, illetve különböző útmutatókkal és kihívásokkal tették hozzáférhetővé a kapcsolódó tudást és hosszabb távon is fenntarthatóvá az elsajátított szokásokat. Későbbi kutatási projektjében a GreenDependent a háztartások energiafogyasztását, valamint az ehhez kapcsolódó viselkedési mintázatokat vizsgálta, melyben domináns tényezőként jelent meg a közösség mint a fenntartható viselkedés és tudás megalapozásának, valamint megerősítésének közege. A kutatás eredményeit és tapasztalatait a nemzetközi szinten elinduló EnergiaKözösségek programba is átültették. A program fő küldetése volt, hogy valamiképpen lehozza a klímaválság témakörét a globális szintről a háztartások szintjére, és tette mindezt úgy, hogy egy közösségi alapokon és szemléletformáláson nyugvó program keretében egyértelműsítette a kapcsolatot a klímaváltozás és a hétköznapi élet között. A kezdeményezés két évad után hazai terepen is folytatódni tudott egy nagyobb energiaszolgáltató támogatásával. Az energiaszolgáltató és a civil szervezet közötti együttműködés a CSR keretében jött létre. A vállalatnál dolgozó, környezetmérnök végzettségű munkatárs tudatos energiafelhasználással kapcsolatos programot keresve talált rá az akkor már az EU támogatásával működő EnergiaKözösségekre.

„Azelőtt volt az E.ON-nak egy ilyen Zöld Bajnokok nevű angol licence alapján készült program, amit gyerekek között hirdetett meg, tehát hogy iskolákban kellett versengeni azért, hogy kevesebb energiát fogyasszanak, hogy így minél tudatosabb energiafelhasználók legyenek, csak aztán én azt gondoltam, hogy így egyrészt oké,

¹ Ebben a megmérettetésben a háztartások egyenként, nem pedig közösségbe szerveződve vettek részt.

a gyerekek tudják terjeszteni ezeket a nézeteket, de még fontosabb talán, hogy így a szülőket is valahogy bevonjuk, meg hogy így az ember már felnőtt korában is érezze meg, hogy tehet valamit, amivel jót tesz a Földnek, jót tesz a pénztárcájának, és mégis nem jár akkora kényelmetlenséggel, ami vállalhatatlan.” (vállalati szervezői interjú)

A program szakmai tartalmába az energiaszolgáltató nem szült bele, a támogatás feltételéül szabta viszont a növekedést, azaz újabb és újabb közösségek bevonását a programba. Ez az együttműködés további nyolc évig biztosította a program lebonyolítását.

Hogyan épült fel a program?

A közösségeket évadonként átlagban 5–9 család alkotta, a tagok toborzásáért, valamint a létrejövő csoportok szakmai támogatásáért és működéséért pedig egy klímakoordinátor felelt. A program egyik sajátossága, hogy a kezdeményező egyesület nem az önkormányzatokat² kérte fel arra, hogy központilag hirdessék meg a programot, és gyűjtsenek egybe érdeklődőket, hanem egy kétlépcsős folyamat első lépéseként klímakoordinátorokat keresett a programnak. Ők képzéseken vettek részt, majd ezt követően kezdődött csak meg a háztartások bevonása. Évente körülbelül 20–40 klímakoordinátor került kiválasztásra, ami egyúttal évi 100–280 család/háztartás bevonását is jelentette.

Ez a „toborzási rendszer” lehetővé tette, hogy később a csapatoknak legyen egy olyan elérhető kontaktszemélye, akihez tanácsokért, tippekért folyamodhatnak a versenyben, illetve az egymástól független háztartások közösséggé tudjanak alakulni egy erre képzett szervező által. Jellemző ezekre a közösségekre, hogy a klímakoordinátor közvetlen környezetéből, rokonságából, osztályából, hallgatói csoportjából, munkatársaiból, vagy épp baráti társaságából kikerülő tagok alkották, bár ez sem volt kizárólagos, mert területi, települési alapon is szerveződtek csapatok.

A más háztartásokkal való közös versenyzés mindenképp összecsiszolódást, lemondást követelt meg a résztvevőktől, amiért a klímakoordinátor is felelősséget vállalt. A koordinátorok képzésükben ehhez adekvát képességeket sajátítottak el, az edukációs anyagok nem merültek ki a résztvevőknek szánt megtakarítási tippekben, hanem a közösség összehangolt működéséhez, motiválásához is kaptak útmutatást. A program tehát a klímakoordinátorok alapos felkészítésével indult november–decemberben, és tartott egészen fél éven keresztül az eredmények kihirdetéséig (júniusig). A szervezők alapvető vállalása volt, hogy a kezdeményezést nem „kampányszerűen”, rövid időtartamra és gyors sikerek elérésére építik fel, hanem a hosszabb lefolyással a megszerzett tudáselemek és tapasztalatok beépülését támogatják:

„[...] nagyon sok ilyen kampányjellegű dolog elindul, és nagyon könnyű az embereket berángatni arra, hogy mondjuk egy hétig csinálj valamit, na, egy hétig

² Egyes önkormányzatok a projekt programjai számára helyszínt, a versenyzők részére pedig különböző ajándékokat biztosítottak, de a tagok toborzásában nem volt kitüntetett szerepük.

biciklivel megyek, nem kocsizok, megveregetem a vállat, de szuper, fasza gyerek vagyok. És akkor ennyi. Itt viszont azért az egy elég kemény, ilyen 'hard evidence', amikor beviszed az adatokat, és akkor te saját magad látod, hogy mit tudom én, én úgy éreztem, hogy vacogtam egész hónapban, de mégsem takarítottunk meg semmit, és akkor el kell kezdened gondolkodni a férjeddal, feleségeddel, a gyerekekkel, hogy mi az, amit nem csináltunk, vagy mit kéne változtatni ahhoz, hogy akkor most ez a mínusz két százalék, az mit tudom én, legalább tízre lemenjen, vagy nem tudom én.” (szervezői interjú)

A fenti interjúrészletből is kiolvasható, hogy bár az EnergiaKözösségek program egy erősebb elköteleződést várt el a résztvevőitől, a fenntartható szokások és viselkedés kialakulásának egyik kulcsfontosságú lépése volt, hogy a tagok saját tapasztalataikon keresztül építették be a megkapott tudást a mindennapjaikba, és nem „teljesítménytúra-szerűen” értek a kihívás végére. Egyfelől tehát a program hossza is segítette az elsajátítást, másrésről pedig a mért adatok szembesítették a családokat, háztartásokat azzal, milyen módosításokat kell tenniük annak érdekében, hogy fogyasztásuk összeegyeztethetővé váljon a csoport céljaival. Ez lehetőséget adott arra, hogy a készen kapott tanácsok és fenntarthatósági tippek háztartásokra szabva és a közösségen belül megvitatva váljanak egy követhető életvitel részeivé.

A közösségek fogyasztásmérésének kiindulópontjai vagy a korábbi évadokban mért fogyasztások voltak, vagy új résztvevőként a versenyt megelőző év óraállásai. Ezekhez a referenciaadatokhoz viszonyítva kellett a csapatoknak a közös fogyasztásban csökkenést elérniük a mérhető fogyasztók leolvasásával, a víz-, áram- és gázfogyasztás mérséklésével. A részvételt megelőzően minden háztartásnak fel kellett mérnie egy kérdőívben, milyen fogyasztókat használ, azokhoz milyen használati szokások kapcsolódnak. Ezek az információk segítették feltárni, mely területen lehet optimalizálni a háztartások fogyasztási attitűdjeit és további fogyasztáscsökkenést elérni.

„És úgy kezdődött a részvétel, hogy kellett egy ilyen önfelmérést kitölteni, és azután mindenki szépen rájött, hogy »ja jó, tényleg, hát akkor még itt elég sok mindent tudok csinálni«, meg hogy túlfűtik a lakásokat, mindenki úgy jön, hogy ő már nem tud mit megtakarítani, és akkor mindig rájönnek, hogy ja, de tényleg még egy csomót tudunk megtakarítani. [...] Hát aztán valaki nem persze, hogyha nem nagyon figyelt oda, akkor nem tudott, mert ugye ez viselkedésváltozással ment, nem beruházással.” (szervezői interjú)

A szervezők is igyekeztek a kihívás során arra irányítani a figyelmet, hogy a fenntartható életvitel kulcsa nem feltétlen egy kazáncsere vagy napelemek telepítése, hanem a mértékletes életmód. Éppen ezért nem költséges beruházások felé terelték a háztartásokat, hanem a meglévő adottságok megismerésével, a jelenlegi fogyasztók energiafelhasználásának tudatosításával hívták fel a figyelmet a viselkedésváltozás szükségességére.

„Ilyen egyszerű, ilyen butaságnak tűnő dolgokat, ilyen gyakorlati feladatokat is csináltunk, mondjuk bevittünk vasalót, vízforralót, hajszárítót meg egyebeket, és akkor csapatokba leültettük őket, és meg kellett ítélni, hogy melyik fogyaszt többet, és akkor ott együtt méregették, energiafogyasztás-mérőt adtunk minden csapatnak.” (szervezői interjú)

Ezek a mérések, a háztartások fogyasztóinak, valamint az aprónak tűnő változtatások hatásainak megismerése (például a nyugalmi állapotban hagyott televízió, nyomtató, elosztó fogyasztása) hozzájárult a problémák lokalizálásához, az egyéni stratégiák kialakításához. A fogyasztáscsökkentési programon kívül a résztvevők kaptak még további „kihívásokat” is, például közösen kreatív feladatokat kellett elkészíteniük, vagy például „böjti kihívás” keretében a húsfogyasztásukat csökkenthették. A győztes csapatok jutalma egy viszonylag jelentős összeg volt, amit ajándékutalvány formájában kaptak meg, és „zöld” boltokban költhettek el.

A jelentkezés motivációi és tendenciái

A szervezői interjúkból kiderült, hogy az első évadokban (2011, 2012) könnyebb volt a közösségekhez tagokat toborozni, vagy elérni az embereket fenntarthatósággal kapcsolatos kérdésekben. Ez nagyban köszönhető volt annak, hogy a program első két évében még nem voltak bevezetve a rezsitámogatások, így a családoknak valamiképpen érdeke is volt, hogy spórolási szokásokat honosítsanak meg mindennapokban. A szervezők azt is megemlítették, hogy napjaink centralizált médiarendszere sem segíti a klímatudatossággal, a zöld tartalmakkal kapcsolatos megbízható tudás átadását. Míg a korai időszakban jellemző volt, hogy a kezdeményező meg tudott jelenni különböző platformokon a kapcsolathálójának köszönhetően, addig ez a tömegtájékoztató egyoldalúsága, valamint a fenntarthatóság kérdéskörének leértékelődése miatt kevésbé valósult meg az elmúlt években.³ A rezsitámogatások csökkenésével került ismét napirendre többek életében is a spórolás, a fenntartható életmód követésének vágya.

„Az látható volt, hogy amikor most megszűnt az energia-, a rezsitámogatás, akkor megint nagyon megnőtt az érdeklődés. Tehát akkor nagyon sokan megkerestek minket, hogy idén miért nincsenek energiaközösségek, mert ők akarnak tanulni.” (szervezői interjú)

A résztvevők a programtól elsősorban tehát a fogyasztásuk csökkentését várták, mindezt viszont aktív jelenléttel, tanulás útján igyekeztek abszolválni. Jellemző azonban, hogy a környezeti fenntarthatóság kérdése főleg a már amúgy is klímatudatos életvitelt folytató résztvevőknél volt domináns. Ezt főként a tagok klímatudatossággal kapcsolatos előtudása is magyarázza, legtöbbször már a programhoz való csatlako-

³ A pandémia is csökkentette az érdeklődést az egymástól való elszigeteltség következtében, illetve jellemzőbb volt az, hogy a klímatudatos életmód kevésbé élvezett prioritást ebben a válsághelyzetben.

zást megelőzően is környezettudatosan éltek, vagy törekedtek egy zöldebb életmód követésére.

„Alapvetően szerintem nagyon sok szempontból megvolt már a tudatosság bennünk így a háztartásunkban. Tehát amikor belekezdünk ebbe, hogy ez az energiaközösség elindult, akkor nálunk, bár ugyanúgy családunkra vonatkozóan, mit tudom én, mi kertés házban lakunk, komposztáltunk, szelektíven gyűjtöttük a hulladékot, és figyeltünk arra, hogy tudatosan, vagy nem mondom, hogy ilyen minimalista háztartást vezetünk, de hogy alapvetően figyeltünk arra, hogy tudatosan vásároljunk dolgokat inkább.” (résztevői interjú)

Az ilyen típusú háztartások kiadásaiban nem igazán mutatott változást az energiafelhasználás csökkentése, míg egy hátrányosabb helyzetű, alacsony jövedelemmel rendelkező versenyző esetében akár jelentős megtakarítást tudott jelenteni a fogyasztás mérséklése. Egy, kifejezetten nagycsaládos háztartásokból csoportot szervező klímakoordinátor az energiaközösség kapcsán a kényszerű spórolás pozitív átkeretezhetőségéről is beszámolt:

„Én azt vettem észre, hogy azért nálunk a nagycsaládosságból kifolyólag már volt egy ilyen, hogy odafigyelek, merthogy minden forint számít, és inkább ez volt egy ilyen ráerősítés, hogy ja, hát akkor, de jó, akkor én most nem szegény vagyok, hanem akkor ezt úgy élem meg, hogy most energiatudatos vagyok, és akkor nem kell ezt szégyellni.” (résztevői interjú)

A klímatudatos magatartás elsajátítása azonban leginkább azon érdeklődők esetében volt dominánsabb motiváció a részvételre, akik alapvetően kevesebb tapasztalattal és „know-how”-val rendelkeztek a klímaválság háztartási szinten is kivitelezhető mérséklésével kapcsolatban. Mindazonáltal a további interjúk rámutattak arra, hogy még a nagyon ökotudatos versenyzők körében is maradt olyan témakör, amiről vagy nem hallottak, vagy hiányos információkkal rendelkeztek.

„Én is azért, hiába környezetvédelmi végzettségem van, tehát nekem is annyi új dolog volt, és nem is az, hogy új, csak inkább nem gondol bele az ember, hogy ez is mennyit számít. Mert végül is sok mindent tud az ember, csak nem gondol bele, hogy ha ezt tudatosan csinálja, akkor ennyit lehet spórolni.” (résztevői interjú)

A motivációk között ezen felül megjelent a közösség építésének, illetve a meglévő közösségek megerősítésének vágya egy kihívás teljesítésén keresztül. Volt olyan csapat, amelyik kifejezetten abból a célból vett részt a versenyben, hogy egy már létező csoportban teremtsen meg kohéziót, vagy éppen egy alakuló társaságot kovácsoljon még inkább össze.

„...nagyon jó, hogy egyáltalán vannak olyan közösségek, akikhez lehet úgy csatlakozni, hogy a te meggyőződésed, életmódod, életfelfogásod, még egy kicsit elmélyítheted, még egy kicsit pontosíthatod, még egy kicsit javíthatod. Szóval, hogy nagyjából mi is ezek mentén élünk, csak már odafigyeltünk a környezetünkre,

meg odafigyeltünk egymásra, meg a gyerekekre is, meg a gyerekekkel kapcsolatos dolgokra is, de hogy ez még jobban megerősített minket abban, hogy van értelme, érdemes, és meg tudjuk erősíteni egymást ebben.” (résztevői interjú)

Pozitív és negatív tapasztalatok a versenyben

Az interjúalanyok általában pozitív tapasztalatokról számoltak be a versenyben való részvétel kapcsán, többen megemlézték, hogy több éven keresztül újra és újra beneveztek, illetve sajnálkozásukat fejezték ki, amiért vége lett a programnak. A komfortzóna határainak játékos, „nem vére menő” feszegetése mellett sokan kiemelték az élmény pozitív közösségi aspektusát.

„Tehát itt ebben az volt a szép, nekem az tetszett a legjobban, hogy nem nagy beruházásokkal próbáltunk javítani az energiahatékonyságon, hanem azzal, hogy odafigyelünk, hogy hogyan is viselkedünk, hogyan használjuk ki az adottságokat, és ez engem nagyon megfogott. És így, hogy személyesen is találkoztunk, ez meg pláne, mert sok program van, de általában most már minden online megy, kevés a személyes kontaktus.” (résztevői interjú)

„Szerintem nagyon jó volt az ilyen közösségépítő aspektusa. Szóval így összességében jó volt, meg nyilván tök érdekes volt ezzel kísérletezgetni, hogy akkor mi az, ami még belefér az embernek. Még ha túl is ment egy picit a komfortzónán, de még belefér, vagy fenntartható a mindennapokban, és nem lehetetleníti el így teljesen az embernek az életét.” (résztevői interjú)

Néhányan azért arról is beszámoltak, hogy a versenyhelyzet extrém túlteljesítésre sarkallta őket: például az egyik klímakoordinátor, aki már a verseny előtt is alacsony hőmérsékleten élt a családjával, a csapatának példát mutatva annyira lecsavarta a termosztátot, hogy bepenészedett a lakása. A klímakoordinátorok viszont sok esetben azért is felelősséget vállaltak, hogy a csapatok értelmezhető határokon belül mozogjanak, ne okozzon a verseny károkat a család egészségében és működésében:

„Én is mindig azt mondtam a csapatoknak, hogy próbáljuk meg, próbáljuk meg, de természetesen most a gyerekek ne fázzanak otthon, meg ne legyen belőle probléma, meg ne legyen otthon vita belőle, de azért igyekezzünk odafigyelni tudatosan.” (klímakoordinátori interjú)

Jellemző volt az a pozitív tapasztalat, hogy a verseny lezárulta után, ha nem is ugyanannyira kiterjedt módon, de folytatták a résztvevők a fogyasztáscsökkentést: egyes szokások, mint például az elektromos készülékek konnektorból való kihúzása, vagy a hőmérséklet valamivel alacsonyabban tartása beépültek a mindennapjaikba. Jellemzően nem a munkahelyi szerveződések éltek tovább a program befejeződése után, hanem azok, amelyek már más – vallási, baráti, rokonsági – közegben rendelkeztek valamiféle alappal, és ezt egészítették ki környezetvédelmi szempontokkal. Egyes közösségek helyi öko-, klíma- vagy energiaklub keretében folytatták működésüket.

A részvételi szándékot ezekben az esetekben eredetileg nem is feltétlenül a környezeti szempontok érvényesítése indukálta, ugyanakkor a fenntarthatóság kérdése meghatározó tényezőként volt jelen a közösségek verseny alatti működésében, valamint napjainkban azok utóéletében.

Nemek és generációk az energiaközösségekben

Az energiaközösségekben az ott lakók számától függetlenül bármekkora háztartás, tehát az egyedülállótól a nagycsaládosokig bárki részt vehetett. Az interjúk alapján gyakori mintázatnak tűnik az olyan családok részvétele, ahol elsősorban a családanya volt elkötelezett a verseny céljai iránt, illetve ezek az anyák sokszor klímakoordinátori szerepet is vállaltak. Jellemző volt rájuk, hogy más, fenntarthatósággal és/vagy anyasággal kapcsolatos közösségekben (ököklubok, baba-mama klubok) is tevékenyek voltak. Az energiaközösségek esetében is megmutatkozott tehát az az általánosabb jelenség, hogy a civil kezdeményezésekben és ezen belül a fenntarthatósággal kapcsolatban a nők aktívabb szerepet vállalnak.

„De ahogy hallom, általában valahogy a nőket jobban érdekli ez a téma, jobban aggódnak a jövőért, a gyerekeik jövőjéért. A férfiak valahogy könnyebben lesöprik, majd a technika megoldja.” (résztevői interjú)

Az energiaközösségekben részt vevő anyákat tehát egyrészt a gyerekeik jövője miatti általános aggodalom sarkallta a klímatudatosságra. Másrészt pedig többen azt is megfogalmazták, hogy konkrét példamutatási, pedagógiai céllal vágtak bele a család energiafogyasztásának csökkentésébe.

„Nyilván azért, mert egy szülőnek a példamutatása nagyon erős. Nyilván, hogyha azt szeretnénk, hogy olyan jövőjük legyen, amiért ők is felelősséget tudnak vállalni, azt így most is kiskorukban kell így nekik megmutatni.” (résztevői interjú)

A gyerekekkel kapcsolatos célok egyébként a programban részt vevő férfiakat is motiválták. Több olyan interjúalanyunk volt, akinek a szakmája valamilyen módon eleve kapcsolódott a fenntarthatóság oktatásához (pl. környezetismeret-tanár), ők a tanítványaik családjait igyekeztek bevonni az energiaközösségekbe. A magukat ilyenformán szakértői szerepben látó koordinátorok egyik-másika kifejezetten tudományosan fogta fel a versenyt, például főkomponens-analízist végzett a fogyasztási trendek megállapítására.

A háztartásokon belüli elkötelezettség persze nem volt minden családtag esetében egyforma. Az interjúalanyok beszámoltak róla, hogy a fogyasztás-visszafogás különböző módzatait eltérő lelkesedéssel, illetve beletörődéssel fogadták a háztartás tagjai. Ez leginkább az egyik legnagyobb energiamegtakarító lépés, a fűtés lejjebb kapcsolása esetében volt visszatérő probléma: a nők és az idősebbek fázósabbak, így ez számukra jóval nagyobb komfortérzés-csökkenést jelentett.

„Én próbáltam különösen odafigyelni. A család többi tagja nem nagyon adta fel a komfortját. Az én vállalásom volt, hogy én vagyok egyedül nő, és ezért egyedül fázós a házban, és a többieknek nem volt annyira probléma, hogy visszavettünk a hőfokból.” (résztevői interjú).

A férfiak és a gyerekek számára viszont az jelentett nagyobb problémát, ha a család az energiamegtakarításon túl a fenntarthatóbb étkezésre való átállásba is belevágott (rendszeres otthon főzés, a húsfogyasztás csökkentése).

Többször felbukkantak az interjúkban a fenntarthatósággal kapcsolatos attitűdök generációs különbségei is. Míg a gyerekek könnyen elsajátítják a szüleik ezzel kapcsolatban közvetített értékeit, addig „felfelé”, a nagyszülők felé a fogyasztáscsökkentés értéként való kezelése már sokkal kevésbé magától értetődő.

„Nyilván, tehát, hogy szerintem így a szüleim, így pont az ellentettjét élték meg kicsit ennek, hogy így az elején nem annyira volt pénzük, nem annyira volt mit venni, meg mit tudom én, és akkor aztán ők abban éltek, hogy, ugye, egyre több volt a pénz, és egyre több mindent lehetett venni, és azt nyilván ők is így megszokták, de, hogy mondjuk, a kisgyerekkoromban még így nem ez volt az alapélmény.” (résztevői interjú)

Ennek ellenére a legelkötelezettebb klímatudatos családtagok rendszerint tudnak a többiekre is hatást gyakorolni a fenntartható gyakorlatok terjedése érdekében.

„Ökocímzés tisztítószereink vannak, vagy én főzöm például a mosószert. Vagy az anyósom főz egy óriás adagot, és akkor ő ad nekünk, tehát hogy most már azért a családban is terjed, meg van, amikor viszek át, anyukámnak például, hogy jaj, nézd, ez a szer, ez tök jól teljesített, és hogy használjátok inkább ezt.” (résztevői interjú)

A résztvevők jövőképe

Mint már említettük, az EnergiaKözösség programban résztvevő interjúalanyok többsége kimondottan klímatudatos gondolkodású volt. Olyan emberekkel találkoztunk az interjúzás során, akiket erősen foglalkoztat egyrészt a közvetlen környezetük, családjuk, településük jövője, másrészt pedig az emberiség jövője, azaz a klímakatasztrófa miatti aggodalom. Szorongásukat mindannyian tettekkel igyekeznek csökkenteni, fontosnak tartják a felkészülést.

„Azt gondolom, hogy ettől ilyen teljes depresszióba nem kell esni, hanem meg kell próbálni valamit tenni, fölkészülni rá, meg fölkészíteni rá a környezetünket, meg hogy így megnézni, hogy hogyan lehet élni úgy, hogy nem ezek az erőforrások állnak rendelkezésre, mint most.” (résztevői interjú)

A szülők, illetve a tanárok interjúiban hangsúlyt kapott egyrészt a fiatalok szorongása, másrészt pedig az idősebbek felelőssége abban, hogy edukálják a következő generációkat.

„Ott is, tehát abszolút készítem fel a gyerekeimet arra, hogy itt nem lesz minden nap husika. Tehát a husika egy kiváltságos dolog, és hogy itt a hüvelyesekre és a növénytáplálékra át kell térni. Én nagyon-nagyon-nagyon sokat főzök növényekkel, és leginkább az van. És nagyon kevés hús, és nincsenek, nincsenek tápanyaghiányok, tehát nem haltak még bele, de hogy azért néha megkérdezik, hogy nem elég majd akkor nem enni húst, amikor már nincsen.” (klímakoordinátori interjú)

„Tehát nekünk ilyen ridegtartás van, úgyhogy föl kell öltözni, télen hideg van, nyáron meleg. Így megszokta a családom, azért egy kicsit örültnek tartanak, de azt gondolom, hogy alapvetően így föl kell készülnünk arra, hogy mi lesz, mert én azt gondolom, hogy ez lesz. Mert jobb, hogyha beleszokunk, hogy így is lehet élni.” (részvevői interjú)

A klímakoordinátoroknak a toborzás során szembesülniük kellett a vélekedéssel, hogy sokak szerint az egyéni lépések úgysem számítanak a klímaváltozás elleni küzdelemben. Voltak, akik ezzel indokolták nekik, hogy miért nem szeretnének kilépni a komfortzónájukból, és részt venni a programban.

„De érdekes ez, mert van olyan, akinek erre a témára is rögtön felcsillan a szeme, és persze, és csináljuk, és hú, de lelkes, van, akik meg abszolút, és azt mondják, hogy semmi értelme, és ő aztán biztos, hogy nem veszi lejjebb a fűtést, mert neki a 23 meleg, akkor akinek a 23 meleg, és ne győzzem meg arról, hogy, és akkor közli, hogy majd hogyha nem mennek a mit tudom én milyen szállító hajók, akkor ő is lejjebb veszi. De addig úgyis a hajó fogyasztása sokkal több, mint az ő 23 fokja. És akkor ezzel mit csinálsz?” (klímakoordinátori interjú)

Érdekes módon a nagyon klímatudatos résztvevők között volt olyan is, aki pontosan ellenkező okból viszonyult kritikusan az EnergiaKözösségek „kis lépések” stratégiájához, kiemelve, hogy a hasonló versenyek valójában nem csökkentik érdemben a háztartások ökológiai lábnyomát.

„Mindig kérdezik, hogy hogy bírom én ezt idegekkel. Mondom, ha semmit nem csinálnék, akkor nagyon rosszul bírnám. De mivel éppen ezen dolgozom, és mivel nem csak egy lépést teszek [...], ez a kis lépések politikája nem vezet sehova. Ez oda vezet, hogy jól megszívatjuk magunkat néhány hónapig, majd visszaáll az eredeti fogyasztásunk. Ilyet is láttunk egyébként. Tehát nem a kis lépésekre kell hajtani, hanem a nagyvadakra kell lőni, tehát meg kell nézni, hogy ha nem tudjuk az autót kiiktatni, csináljunk valamit a fűtéssel, ha nem tudjuk a fűtést megoldani, mert nincsen annyi pénzünk hőszigetelésre, akkor villany vagy tényleg akkor a közlekedés. Tehát hogy valamelyik nagy jószágot, de az élelemmel ugyanez, iparcikkkel ugyanez, luxuscikkkel ugyanez, a pénzzel ugyanez.” (klímakoordinátori interjú)

Az interjúk során feltettük azt a kérdést, mit tennének az alanyok, ha megnyernék a lottó ötöst. A tipikus válaszok – nyilván az interjú kontextusából is következően – az önellátás, önfenntartás elérése irányába mutattak (pl. tanya, önfenntartó

lakóközösség létrehozása). A másik gyakori válasz az iskolával, ökoiskolával kapcsolatos beruházások, projektek említése volt.

Zárszó

Az EnergiaKözösségek kezdeményezés két legfontosabb szegmense a közösségteremtés, valamint a tudástranszfer volt, mely alappillérek egymással szoros kapcsolatban, egymást erősítve működtették a közösségeket. Egyrészt a projekt célja az volt, hogy kézzelfogható tudást biztosítson a klímakoordinátorokon és a szervezett képzési eseményeken keresztül a fenntartható viselkedés előhívása érdekében, másrészt ez a tudás éppen közösségen belül tudott igazán internalizálódni azáltal, hogy a tagok egymástól is segítséget kértek, az eltérő tudáskészlet és fogyasztási szokások ellenére is együttműködtek a közös cél érdekében.

A GreenDependent EnergiaKözösségek projektje 10 sikeres évad után 2023-ban véget ért. A támogató energiaszolgáltató más CSR projektek irányába orientálódott. A projekt megszüntetésének indoka az volt, hogy a résztvevők köre már nem bővült tovább, inkább évről-évre ismétlődni kezdett. Ez a jelenség egyébként más fenntartható fogyasztásos kezdeményezéseknél is érzékelhető:

„Úgy veszem észre, hogy az emberek úgy, ahogy próbálnak nyitott szemmel járni, így a környezettudatossággal kapcsolatban, de azért még mindig azt látom, most már, ugye, évek óta benne vagyok, hogy majdnem ugyanazok az arcok, de azért van, mit tudom én, a lakosságnak az a tíz százaléka, aki valószínűleg meg fog jelenni az ilyen jellegű programokon is, visszaköszönő arcokkal találkozunk évről évre vagy programról programra.” (résztvevői interjú)

Összességében ez a program néhány ezer embert tudott megszólítani az eltelt évek alatt. Azonban azok, akik az energiaközösségekben igazán aktívak voltak, továbbra is találnak rá módot, hogy valamilyen formában folytassák a fenntarthatósággal kapcsolatos közösségépítést, és saját közösségeikben tovább terjesszék az EnergiaKözösségek programban megismert szemléletet.

A fenntartható energiafogyasztás esélyei hátrányos helyzetű vidéki területeken

KÖSZEGHY LEA

Kutatásunk kiemelten foglalkozik az energiahasználattal kapcsolatos gyakorlatok és problémák társadalmi egyenlőtlenségeivel, valamint az energiafogyasztással kapcsolatos attitűdökkel és tudásokkal. Fontos kérdésünk továbbá, hogy a vonatkozó szakpolitikák miként alakítják az energiafogyasztással kapcsolatos döntéseket, illetve hogyan hat az országos és helyi szabályozás a háztartások klímaadaptációjára és energiafogyasztására. Az esettanulmány három hátrányos helyzetű térségben, 2023 őszén készült 55 interjú alapján vizsgálja ezeket a kérdéseket, a fenntartható energiafogyasztás perspektívájából. Mindhárom térség érintett a Felzárkózó Települések programban, a helyben megvalósított programelemek között mindhárom térségben szerepelnek energiahasználattal kapcsolatos beavatkozások.¹ Az interjúk elemzésének kontextusaként a tanulmány bemutatja továbbá a 2023 február–márciusában – az energiaársszabályozás 2022. augusztusi átalakítását követő első fűtési szezon utolsó heteiben – felvett, országosan reprezentatív survey néhány eredményét.

Háttér: néhány surveyeredmény

Kérdőíves felvételünkben egyebek mellett vizsgáltuk, hogy mely szempontok – megfizethetőség, fenntarthatóság, a használat kényelmessége, jó komfortérzet, függetlenség, szabályozhatóság – mennyire fontosak a háztartások számára az energiafogyasztás során. Az eredmények alapján az energiafogyasztás legfontosabb szempontja – státuszától függetlenül – a megfizethetőség. A fenntarthatósági szempontok a fiatalabbaknál és a magasabb státuszúaknál bizonyultak valamelyest fontosabbnak más megkérdezettekhez képest.

Vizsgáltuk továbbá, hogy a rezsziárak emelkedése a háztartások mekkora része, illetve milyen típusú háztartások számára jelentett lényeges megterhelést. A ház-

¹ Az interjúalanyok nagy része helyben élő lakos volt, emellett készültek szakértői interjúk is Jelenlét Pont-vezetőkkel, családmentorokkal, önkormányzati intézmények munkatársaival és további, helyben dolgozó szakemberekkel.

tartások ötöde számolt be arról, hogy 2022 augusztusát követően olyan mértékben emelkedtek a rezsiköltségei, hogy az nagy megterhelést jelentett a háztartási költségvetés számára. További harmaduk esetében a rezsಿನövekedés kisebb megterhelést jelentett. A rezsಿನövekedés az alacsonyabb státuszú, falusi, családi házban, parasztházban, tanyán élő háztartások esetében okozott jelentősen nagyobb arányban nagy megterhelést (Kőszeghy 2023).

Vizsgáltuk azt is, milyen viselkedésbeli változásokkal, illetve beruházásokkal reagáltak a különböző státuszú és lakóhelyű háztartások a rezsiarak emelkedésére. Ezzel kapcsolatban jelen esettanulmány szempontjából kiemelten fontos vizsgálati eredmény egyrészt, hogy az alacsony státuszú háztartások az áremelkedésre másoknál nagyobb arányban reagáltak a gáz helyett vagy mellett szilárd tüzelőanyagok, illetve kiadást nem igénylő (pl. gyűjtött) tüzelőanyagok használatával, másrészt hogy a fogyasztáskorlátozás, mindenekelőtt a fűtött terület korlátozása különösen gyakran alkalmazott stratégia volt az idősebb, alacsonyabb státuszú, falusi háztartások esetében, már a 2022-es áremelkedés előtt is, ami a rejtett energiaszegénység hosszabb távra visszanyúló jelenlétére utal.

Energiahasználattal kapcsolatos gyakorlatok és problémák

Az energiafogyasztással kapcsolatos problémák kontextusa: súlyos lakás- és infrastrukturális problémák

Az energiafogyasztásnak, illetve az energiafogyasztás átalakításának – nemcsak a mélyszegénységben élőköt érintő – meghatározó sajátossága, hogy olyan kontextuális és strukturális meghatározottságai vannak (Frederiks–Stenner–Hobman 2015), amelyek megváltoztatása rendkívül idő- és erőforrásigényes (ideértve az anyagi erőforrásokat, de egyéb erőforrástípusokat is, mindenekelőtt a releváns tudást): erősen függ például az épített környezettől, az elérhető technológiától és infrastruktúrától. Másképp megfogalmazva: a fogyasztás más területeihez képest az energiafogyasztás egy rendkívül lassan mozgó, rugalmatlan rendszer.

A vizsgált területeken a fenntartható energiahasználat lehetőségeit rendkívüli mértékben korlátozzák ezek a kontextuális, strukturális meghatározottságok: olyan súlyos lakás- és infrastrukturális problémák koncentrálódnak, amelyek esetében az energiahasználattal összefüggő problémák sokszor nem is elsődlegesek a közvetlen életveszélyt jelentő helyzetekhez képest (állékonysági problémák, életveszélyes tető, a vízszolgáltatás és a szennyvízkezelés hiánya, elavult épületgépészet, rossz minőségű fűtőberendezések és füstelvezető rendszerek). A problémák súlyossága és a változtatásra fordítható erőforrások hiánya, illetve korlátossága pedig korlátozza a fenntarthatóbb energiahasználat irányába való elmozdulás esélyeit.

„Ez téglaház, csak sajnos az anyagot spórolták ki belőle, [...] az alap sem jó, mert valami 40 centis alapja van, és hogyha ilyen nagy szárazságok vannak,

A fenntartható energiafogyasztás esélyei hátrányos helyzetű vidéki területeken

akkor mozog a föld is, ahogy szárad, és akkor így a ház is mocorog. És akkor voltak ilyen repedések, hogy átláttunk a falon, szó szerint.” (programrésztvevő, Hajdú-Bihar 1)

„A lánynak a szobája is már be van repedve, félünk, hogy pont alatta alszik, beszakad, esőkor behívjuk, aludjon benn [...]. Ha beszakad, ott annyi is lenne neki.” (programrésztvevő, Hajdú-Bihar 1)

„Csatornázás nincs, még a régi emésztőgödörös dolog van. Víz az van, csak sok háznál nincs bevezetve víz, vagy ha be is volt, már lekötötték, mert nem fizették.” (programrésztvevő, Hajdú-Bihar 13)

„A kémény repedezett, valahol lukas, [...] próbálják sárral toldani-foldani, csövet belerakni, tényleg hihetetlen megoldások születnek. A túlélésről szól a dolog, valamit muszáj, vagy megfagyunk, vagy megfulladunk, valamit ki kell találni. Bent a kályha szét van égve.” (szervező, JNK Szolnok 1)

Míndez az összes, az energiaszegénység csökkentését, a fenntartható energiafogyasztást célzó program hatékonyságát negatívan befolyásolja: például az épületek rendkívül rossz energiahatékonysága bármilyen fenntarthatóbb fűtési mód hatékonyságát rontja, az elavult elektromos rendszerek esetében specifikus kockázatot jelenthet a megújuló energiára épülő elektrifikálás.

„Hát ez nagy dilemma mindig, mert, ugye, az egy dolog, hogy beállunk egy biztonságos áramvételi lehetőséggel. A belső hálózatok nagyon rosszak. Ez akkora szármosságban van [...], nagyon-nagyon nagy, akár még milliárdos beavatkozás is lehet. [...]” (szervező, JNK Szolnok 11)

Szilárd tüzelés és fenntarthatóság

A fatüzelés bizonyos technikai feltételek – megújuló forrásból származó, megfelelően száraz, jó minőségű fűtőanyag, korszerű, hatékony, jól karbantartott fűtőberendezés és égéstermék-elvezetés – teljesülése esetén fenntarthatósági szempontból nem minősül kedvezőtlennek (Habitat for Humanity 2020; European Environment Agency 2023). A vizsgált területeken ugyanakkor a gyakorlatban ezek a feltételek nem teljesülnek, így a szilárd tüzelés súlyos és helyben is jelentkező fenntarthatósági problémákhoz vezet.

A vizsgált területeken a háztartások téli fűtésigényének kielégítésében szinte kizárólagos szerepe van a szilárd tüzelőanyag-használatnak. A használt tüzelőanyag rendkívül vegyes minőségű, és mindenhol jelen van a hulladékégetés problémája. További gondot jelentenek a rossz és a használat során sokszor gyorsan romló minőségű tüzelő- és füstelvezető berendezések, ahogy erre az infrastruktúrával kapcsolatban is utaltunk. A szilárd tüzelés fenntarthatóságát tovább rontja a kisebb környezetterheléssel járó gyakorlatokkal kapcsolatos tudás és készségek hiánya, erről egy következő alfejezetben lesz szó.

„Gáz nincs, [...] itt a fővezeték elmegy a főútvonalon. Tehát egyetlen egy fűtési lehetőség van, az a tüzelőanyaggal, tehát fával, illetve szénrel való fűtés, de hát most zárójelben el kell mondani, hogy bármivel, ami a műanyagtól kezdve a ruhán át a bármi.” (szervező, JNK Szolnok 11)

„[A]mikor a megélhetés meg az ennivaló az elsődleges, és ennivalóra van pénz, és fűtésre nincs, akkor mindent félretesznek fél évig, amit utána eltüzelnek. A műanyagot, a rongyot, a papírt, a szemetet, mindent. És mondjuk egy hónapig ebből tüzelnek, és egy hónapig ezért nem fognak megfagyni.” (szervező, Nógrád 7)

Mindeközben fontos kiemelni, hogy a szilárd tüzelésnek van egyfajta rezilienciája is a nagy hálózatokra kötött, nagy szolgáltatóktól függő energiaforrásokhoz képest, a piacon túl a nem piaci beszerzési források (a szociális tüzelőanyag-támogatástól az illegális gyűjtögetésig), illetve szükség esetén a tüzelőanyagoknak nem minősülő anyagok használatának lehetősége miatt. A rendkívül kiszolgáltatott, mélyszegénységben élő, alacsony státuszú háztartások esetében ez a fajta reziliencia a háztartás számára különösen fontos lehet, ahogy erre surveykutatásunk – mely szerint az alacsony státuszú háztartások a rezsiár-emelkedésre másoknál nagyobb arányban reagáltak a gáz helyett vagy mellett szilárd tüzelőanyagok használatával –, valamint korábbi kutatások is utaltak (Stojilovska et al. 2023).

„Én nem éreztem [az áremelkedést]. Megvettük azt a pár tíz mázsát. Aztán az elég is volt. Kaptam is a hivataltól hozzá, elég volt.” (programrésztvevő, Hajdú-Bihar 1)

„[A] gáz is télen, ugye, drágább, de még azt mondom, hogy [...] tűrhető a gáz is, hogy fával bepótoljuk, meg a fát is próbáljuk olyan helyen venni, hogy olcsóbban megszereztük, [...] gömbbe, vagy [...] hasámba, [...] úgy olcsó volt, és a férjem meg otthon felvágja.” (programrésztvevő, Hajdú-Bihar 14)

„Ó, nagyon régen, igen, mikor [...] nem tudtam fát venni, [...] eljártunk lopni. Valamikor, ha tudtunk fát lopni, akkor jó volt. Ha nem tudtunk fát lopni, akkor betakaróztunk, és úgy voltunk.” (programrésztvevő, Hajdú-Bihar 14)

„[A] falunk kap ilyen szociális tüzifát, mivel ilyen hátrányos helyzetű település vagyunk, [...] kis lakossággal [...], abból kapunk, amennyit kapunk [...]. Meg hát, ha úgy van, akkor még veszünk majd mellé, vagy nem tudom, kimegyünk, vágunk [...].” (programrésztvevő, Hajdú-Bihar 13)

„Vannak itt olyan emberek, akik hordják az erdőről, és akkor azoktól szoktunk venni. Meg a hivatal is ad minden évben fél köbmétert. Kitarogatunk.” (programrésztvevő, Nógrád 22)

Helyenként jelen van a földgázhasználat is a település infrastruktúra-ellátottságától függően, de jellemzően ez esetben is jelen van a szilárd tüzelés lehetősége. Terepi

kutatásunkban is látható volt az a más kutatások által is vizsgált (Feldmár–Koritár 2024) háztartási stratégia, amelyben a háztartás a tüzelőanyagárártól és -hozzáférhetőségtől, illetve a háztartás anyagi lehetőségeitől függően kalibrálja a földgáz és a szilárd tüzelés arányát, akár oda-vissza mozog a kettő között, illetve az a stratégia is, amelyben az energiahatékonyságot rontó lakásminőségi problémákra, illetve a rossz állapotú fűtőberendezésekre adott válasz a különböző energiaforrások kombinációja.

„Fafűtésen vagyunk, mert a gázzal az a baj, hogy az a ház, amit mi megvettünk, abban két konvektor van a két szobában. A konyhában már nincs, a fürdőszobában van egy, de az nem is működött sosem. Kicsapott a láng, megégette a kezemet. Szóval, ez ilyen életveszélyes volt [...]. És sajnos a két konvektort nem tudom olyan szinten feltekereni, hogy egy egész házat be tudjak fűteni vele télvíz idején. [...] És drága is volt. [...] Mivel, ugye, nincs úgy megcsinálva, hogy optimálisan melegítsen minden helyiséget. [...] És akkor ezért átálltunk, mivel megvolt a kémény, meg adott volt a lehetőség, hogy jól van, akkor lehet fafűtést is használni. Így vettünk egy kandallót.” (programrésztevő, Hajdú-Bihar 13)

A szociális tüzelőanyag-támogatás fontos hozzájárulást jelent az ehhez hozzáférő háztartások számára – a vizsgált területeken gyakorlatilag minden háztartás részesült ilyen támogatásban –, azonban a kiosztott tüzelőanyag mennyisége korlátozott. Bár esettanulmány-sorozatunknak nem volt célja a szociális tüzelőanyag-elosztásban tapasztalható területi eltérések teljeskörű feltárása sem az elosztást, sem a kiosztott tüzelőanyag mennyiségét és minőségét illetően (ezzel kapcsolatban lásd Bajomi (2018) elemzését), látható, hogy mindebben jelentős földrajzi eltérések tapasztalhatók, egyrészt a rászorulóak száma, másrészt annak függvényében, hogy a közelben elérhető-e tűzifa-kitermeléshez használt erdőterület. Emellett az egyes erdőgazdaságok szerepe is meghatározó abban, hogy rendelkezésére áll-e legális tűzifaszerezési lehetőség a mélyszegénységben élő háztartásoknak.

„Sajnos az van, hogy kap egy bizonyos mennyiséget a hivatal, és ha nagyon sokan jelentkeznek, akkor annál kevesebbet kapnak az emberek.” (programrésztevő, Nógrád 26)

„Hát, előbb rászorultság van [mint elosztási szempont], de hát itt szinte mindenki rászorult.” (programrésztevő, JNK Szolnok 6)

„Van szociális tűzifa, minden évben. K: És az mennyire elég? Nem soká [...]. Egy hónap [...], de evvel is jobb.” (programrésztevő, Nógrád 7)

„Fél köbmétert kapnak csak a házak. K: Az meddig elég körülbelül? Hát, ha magamat nézem, egy hétig.” (programrésztevő, Nógrád 9)

„K: A tüzelőhöz hogyan jutnak hozzá? Megvesszük. [...] És van, mikor kapunk egy erdőt. [...] Egy erdésztől, amit ki kell tisztítani. Akkor olcsóbban megkapjuk a fát. Hogy magunknak szedjük ki. K: És van szociális tűzifa is itt? Az mindig. [...] Évente egyszer kapunk.” (programrésztevő, Nógrád 2)

Alulfogyasztás, túlfogyasztás

Esettanulmányaink megerősítették, hogy a fogyasztáskorlátozás – ahogy a survey eredményeiből is látszik – a háztartások létező, széles körben alkalmazott stratégiája az energiahasználatra fordítható erőforrások hiánya esetén. Az ezzel kapcsolatos beszámolókból az is jól látható, hogy a vizsgált hátrányos helyzetű területeken, mélyszegénységben élő háztartások esetében a fogyasztáskorlátozási gyakorlatok sokszor olyan életminőség-rontó hatásúak, ami tovább súlyosbíthatja az egyébként is jelenlevő társadalmi kirekesztettséget.

„Nagyon szépen látszik, amikor kitavaszdodik, hogy [...] kinyílik a ház is, és [...] áthelyezik a konyhahelyiséget, áthelyezik a gyerekeket másik szobába, tehát ahol van lehetőség tágulni, ott visszanyílik a lakás, és akkor ilyenkor télen meg szűkül össze megint.” (szervező, JNK Szolnok 7)

„Sok esetben nappal nagyon minimális a fűtés, vagy egyáltalán nincs fűtés, akkor szoktak begyűjtani, amikor a gyerekek mennek haza.” (szervező, JNK Szolnok 8)

„Szóval ilyenrel spóroltam, akkor a villanyt nem kapcsoltuk fel, csak már mikor nagyon muszáj volt. Utána, mikor sötét volt.” (programrésztvevő, Hajdú-Bihar 10)

„És max. egy ilyen [...] energiatakarékos égő megy, az is a főzőfülke-szerűségben, mert [...] nálam úgy van kialakítva, hogy a konyha ilyen boltív, és [...] arrébb van egy ilyen főzőfülke-szerűség, és akkor ott ég egyetlen egy energiatakarékos [izzó]. [...] És a többit azt tévével bevilágítsuk.” (programrésztvevő, Hajdú-Bihar 13)

„El kell, hogy mondjam, hogy ebben a modern időszakban én kézzel mosok, mert nem látok értelmét annak, hogy most nem tudom én, mennyit [járjon a mosógép]. Kaptam a lányomtól egy automata mosógépet, nagyon haragudott, hogy nem használom, nem kötöttük be, de én azt a vizet is mind megspórolom. Mert azt a négy-öt darab ruhát beáztatom [...], olyan mosószeresek vannak, hogy kézzel csak megdörzsölöm, a centrifugát azt szoktam használni. Mert, ugye, az csak másabb. Hát meg nem használunk különösebben villannyal működő dolgokat, ami nem kell. Tévét, vasalót, mosógépet se használom.” (programrésztvevő, Hajdú-Bihar 9)

„Nekem a mosógép úgy van, hogy nincs ilyen, ahova kiengedi a vizet. Tehát, hogy nekem az a kádba megy. És én azt úgy szoktam, hogy ha ilyen tisztább ágyneműt mosok vele, abból kiengedek egy vedrrel, és mit tudom én, akkor az a felmosó víz. Így próbálok spórolni vele.” (programrésztvevő, Hajdú-Bihar 14)

A fogyasztáskorlátozás ugyan kisebb környezetterhelést eredményezhet, ugyanakkor fontos – morális szempontból is releváns – kérdés, hogy az életminőség jelentős romlásával járó, potenciálisan a társadalmi kirekesztettség növekedését okozó fogyasztáskorlátozást a fenntarthatóság komplexebb, a környezeti mellett a társadalmi és gazdasági fenntarthatóságot is figyelembe vevő értelmezésében fenntarthatósági

gyakorlatnak tekinthetjük-e, illetve elfogadjuk-e, hogy az erőforrás-hiányos háztartások energiahasználata ilyen módon legyen környezetileg fenntarthatóbb. (Utóbbi a globális fenntarthatósági diskurzusokhoz kapcsolódóan is értelmezhető kérdés, lásd pl. Raworth (2022).) Ehhez kapcsolódó kérdés, hogy az erőforrás-hiányos, fogyasztáskorlátozással élő háztartásokra vonatkozó, fenntarthatóbb energiafogyasztást célzó programok esetében mennyiben releváns cél a fogyasztás csökkentése, illetve mennyiben tekinthető problémának a rebound-hatás (azaz az energiahatékonysági beruházásoktól előzetesen elvárt megtakarítás (kibocsájtás-, illetve kiadáscsökkentés) kisebb mértéke a beavatkozást követően megváltozott fogyasztási szokások, például az életminőség javítását célzó fogyasztásnövekedés következtében).

Az esettanulmányokban ugyanakkor nagy hangsúlyt kapott az energia-túlfogyasztás is, mint a mélyszegénységben élő, alacsony státuszú háztartások jellemző energiafogyasztási mintája. Az energia-túlfogyasztás okainak teljeskörű feltárására a kutatás nem vállalkozik, néhány szempontot ugyanakkor fontosnak tartunk kiemelni ezzel kapcsolatban. Egyrészt az energia-túlfogyasztás egyes esetekben összekapcsolódhat az alulfogyasztással: a fűtött helyiségek számának korlátozásával, illetve más energiafogyasztási területek (pl. áramfogyasztás) korlátozásával, illetve a túl- és alulfogyasztás időben is váltakozhat (pl. az estére magas hőmérsékletűre felfűtött lakás reggelre kihűl). Másrészt a túlfogyasztás infrastrukturális és lakásminőségi problémákhoz is kapcsolódhat: az elavult fűtőberendezések nem teszik lehetővé a fűtési hőmérséklet megfelelő szabályozását, a rosszul szigetelt épületekben pedig a jól szigeteltekhez képest azonos hőérzet eléréséhez magasabb hőmérséklet szükséges (a különbség akár 1–3 °C is lehet, lásd Csoknyai (2022). Emellett felmerült, hogy az energia-túlfogyasztás funkciójában hasonló ahhoz az élelmiszer-fogyasztás területén is látható gyakorlathoz, amely az anyagi javakkal való jó ellátottsághoz kapcsol, és/vagy örömeztet okozó termékek fogyasztásában jelenik meg.² Fontos megjegyezni továbbá, hogy az erőforrás-hiányos, ugyanakkor energia-túlfogyasztó háztartásokat az energiaszegénység széleskörűen alkalmazott meghatározása, illetve indikátorai nem vagy nehezen ragadják meg – kérdés, hogyan lehetne ezt a jelenséget energiaszegénység-szempontról konceptualizálni és operacionalizálni.

„Megtanultam azt, hogy ha nem vagyok bent, vagy hogyha nincs bent senki, ne menjen a tévé, ne menjen a villany. Ha meg nincs hideg, hogy ne gyűjtsunk be azért, hogy az üres házat tüzeljük. Hanem akkor, mikor jönnek a gyerekek, azelőtt fél óra hozzával gyűjtsunk be. [...] Bent az élettársamnál meg a kisleányomnál 26–27 fokon szokott lenni, mert a fiú az fázik.” (programrésztvevő, Hajdú-Bihar 8)

„Hát ilyen 27–28. Jó a kandalló. [...] Úgy vagyunk, hogy egy helyiség [van fűtve a házban].” (programrésztvevő, Nógrád 4)

² Ezt a felvetést Vigvári Andrásnak (HUN-REN KRTK) köszönjük.

„Borzalmasak a falak, borzalmasak, tehát van olyan ház, ahol konkrétan kilátsz, szét van repedve, meg a függöny így mozog az ablaknál, mert olyan huzat van benne. Benne van ez is, csak tényleg, amikor [...] bemész, és hanyatt vág a meleg [...]” (szervező, JNK Szolnok 7)

Az energiahasználat környezeti hatásai – légszennyezés, környezeti károk

Minden vizsgált területen jelen van az energiahasználathoz, mindenekelőtt a fűtéshez kapcsolódó légszennyezés problémája, amelynek meghatározó tényezői a szilárd tüzelés domináns szerepe a vizsgált háztartások energiafogyasztásában, a használt tüzelőanyagok, valamint az elavult, illetve rossz állapotú infrastruktúra (készülékek, füstelvezetés).

„Rongyokkal, van, mikor rongyokkal is tüzelnek. Tehát télen nagyon nehéz az ablakot kinyitni is, mert borzasztó a levegő.” (szervező, JNK Szolnok 8)

„[...] van, aki úgy fűt, hogy szemetet éget. Ezt érzem, ezt tapasztalom, ezt látom, érzem a szagán, látom a füstjét, a füstjéből látom, hogy itt műanyagot éget, meg büdös szemétszag van, ahogy ég a fűtés során.” (programrésztvevő, JNK Szolnok 14)

„Itt a faluban sokan vannak olyanok, akik váraknak mindent is, ami éghető, de hát az nem tesz jót se a kályhának, se a levegőnek, [...] olyan sokszor, mikor így télen [...] járkálok egyik helyről a másikra, látom, hogy olyan fekete füst jön ki egy kéményből, meg olyan szaggal, hogy!” (programrésztvevő, Hajdú-Bihar 14)

„Nagyon-nagyon rossz állapotúak voltak a fűtőtestek, tehát a régi, mindenféle samottal rendelkező vagy nem rendelkező cső mellett lyukas, kijön a füst, és azért nyilván azt ott belélegezték. Tehát az égéstermék ott volt a szobában. Egyrészt felső légúti betegségeket okozott, másrészt meg ennek szaga volt.” (szervező, JNK Szolnok 11)

Attitűdök, tudás és tudáshasználat

Fenntarthatóság mint absztrakt fogalom vs. mindennapi problémák

A vizsgált hátrányos helyzetű településeken a lakossági és a szakértői interjúk alapján is az látható, hogy a mindennapi megélhetési, egészségügyi problémák mellett a fenntarthatóság, a klímaváltozás absztrakt problémának tűnik.

„Olyan, mintha eltolódás lenne [az évszakokban]. [...] Furának találok, de megmondom az igazat, nincs rá időm, hogy ezen agyaljak.” (programrésztvevő, Nógrád 9)

„Messzire van ez a probléma attól a húsba vágó problémától, hogy mit eszek, mit iszok, mivel fűtök. Tehát attól ez távoli probléma, hogy még azon is [gondolkozik] az emberek.” (szervező, JNK Szolnok 11)

A klímaváltozás ugyanakkor a vizsgált területeken is érzékelhető hatással jár, ezt sok esetben a mindennapi, főként egészségügyi problémákon keresztül érzékelték, és mondták el a megkérdozettek. Az egészségügyi problémák kiemelt szerepének kontextusa, hogy nagyon sok megkérdozett él a mindennapi életet meghatározó krónikus egészségügyi problémákkal.

„Nyáron nagyon meleg van. Nem lehet kijönni. Nekem magas vérnyomásom van, és akkor reggel megyek ki, meg estefelé, napközben nem annyira.” (programrésztvevő, Nógrád 20)

Rövidtávú stratégiák, energiahasználat és fenntarthatóság

A mindennapi problémák által meghatározott, rövid távra koncentrázó stratégiák a fenntarthatósággal kapcsolatos gyakorlatok alkalmazását is korlátozzák (amelyet az erőforráshiány eleve behatárol).

„Addig nem érdekli őket, hogy ég a villany, és akkor csukjuk le, amíg, mondjuk, nem lett előre fizetős, és akkor látom konkrétan azt az órát, hogy már fogy, fogy, fogy, fogy, és mindjárt sötétség lesz.” (szervező, JNK Szolnok 12)

Mindeközben az érintett háztartások több okból is jobban rá vannak kényszerítve a közép- és hosszú távú tervezésre: mind az anyagi források szűkössége miatt, mind a szilárd tüzelőanyag piaci és nem piaci beszerzési módjainak sajátosságai miatt, ami már hónapokkal a fűtési szezon kezdetét megelőzően szükségessé teszi a tüzelőbeszerzés elkezdését. Ilyen típusú tervezést nem minden háztartás alkalmaz, de az interjúkban sok háztartás számolt be arról, hogy akár már tavasztól elkezd a tüzelőanyag beszerzését.

„Nagyon-nagyon sokan így vannak még mindig, hogy a napját nem tudja megtervezni. Nemhogy egy fűtési szezont, hogy én hogy fogom ezt a telet kihúzni.” (szervező, JNK Szolnok 7)

„Mi nyáron megvesszük az egész télire való tüzelőt. Tudjuk, hogy kell egy száz mázsa, akkor mi úgy csináljuk, hogy mondjuk március-áprilistól elkezdjük venni, és mire itt van az október, addigra megvesszük a száz mázsát.” (programrészrtvevő, JNK Szolnok 9)

„Augusztusban szoktam, de azért figyelem az időjárást, mert ha egész augusztusban esik, akkor biztos nem fogok rendelni, mert, ugye, vizes a fa.” (programrészrtvevő, Hajdú-Bihar 13)

A mindennapi energiahasználatban is tervezést igényel a rossz energiahatékonyágú épületekben, szilárd tüzelőanyag-használat, rossz állapotú fűtőberendezések mellett legalább elfogadható szintű hőmérséklet tartása, esetleg a különböző energiahordozók és készülékek használatának összehangolása, amelyről a fentiekben már volt szó.

Tudások és készségek

Az energiahasználatot a technológiai és infrastrukturális tényezőkön túl egyebek mellett az ezzel kapcsolatos tudás, értékek, attitűdök, illetve elsajátított társadalmi hagyományok, szokások és szabályok is befolyásolják (Frederiks–Stenner–Hobman 2015). Ezek hangsúlyos szerepet kaptak az esettanulmányokban is.

A tapasztalatok azt mutatják, hogy a fenntarthatóbb energiahasználatot tudás- és készséghiányok is korlátozzák, nemcsak kifejezetten a fenntarthatósággal kapcsolatos gyakorlatokkal kapcsolatban (fenntarthatóbb energiahasználat, lehetséges beavatkozások), hanem bizonyos esetekben a rendelkezésre álló berendezések használatával kapcsolatban is.

„Nagyon sok háztartásban van éjszakai vezérelt áram, és nincs rákötve a bojler, hanem konnektorról működtetik a nappali villanyóráról.” (szervező, JNK Szolnok 7)

„[A kályhák használat során] szétégnek, kiesik az üveg, a samott téglá, ami benne van kiégve, csógázon mennek. [...] nem tanulták meg használni, hogy hogyan kell.” (szervező, JNK Szolnok 7)

Emellett – és ezt fontos kiemelni, mert kevesebb figyelem irányult rá a korábbiakban – a nyilvános diskurzusban használt fogalmak (pl. klímaváltozás, fenntarthatóság) sok esetben nem érthetőek az alacsony státuszú háztartásokban élők számára, esetleg a kommunikátor értelmezésétől eltérő jelentéssel kapcsolódnak össze (pl. klímaváltozás = az időjárás hirtelen megváltozása front érkezésekor; klíma = klímaberendezés).

„Nem bírjuk úgy ezt az időváltozást, ha [...] front jön, már akkor nekem előtte két nappal úgy fáj a fejem hátul, hogy majdnem megzavarodok. Hát négyfajta gyógyszert szedek csak a vérnyomásomra. Szóval engem nagyon [megvisel].” (programrészrtvevő, Hajdú-Bihar 10)

„K: Hogyan érzékeli a klíma átalakulását, esetleg felmerül-e a mindennapi beszélgetésben ez problémaként, a klímaváltozás, beszélnek erről?

– *Itten van klíma. Nem tudom, hogy van-e itt több.*” (programrésztvevő, Hajdú-Bihar 10)

Ekképpen az érintett háztartások lényegében kirekesztődnek a fenntarthatósággal kapcsolatos nyilvános diskurzusból. Ez jelentősen korlátozza a számukra hozzáférhető, fenntarthatósággal kapcsolatos tudást, és önmagában is – nem anyagi – erőforráshiánynak tekinthető. A mélyszegénységben élő, alacsony státuszú háztartásokra célzó programoknál fontos lenne számolni ezzel annak érdekében, hogy érdemi hatást érjenek el.

Mégsem releváns, és nem is lenne méltányos kizárólag tudáshiányok kontextusában beszélni az érintett háztartások energiahasználatáról. A szilárdtüzelőanyag-beszerzéshez kapcsolódóan (akár piaci, akár nem piaci forrásokból) vagy a korábban bemutatott fogyasztáskorlátozó gyakorlatok alkalmazása során például specifikus tudás szükséges ahhoz, hogy a háztartások fenn tudják tartani az energiahasználatukat, de más, a mélyszegénységben élő háztartások energiahasználatában megjelenő gyakorlatok is tudást igényelnek (pl. a szigetelés hiányát pótló, a rossz állapotú kiegészítők élettartamának meghosszabbítását célzó házilag megoldások vagy akár az illegális áramvételezés technikai megoldásai).

Programok és szakpolitikák

Segítő szervezetek kezdeményezései, hátrányos helyzetű háztartások és fenntarthatóság

A segítő szervezetek kezdeményezéseihez praktikus szinten kapcsolódnak a háztartások, de a fenntarthatósági aspektus a háztartások számára a legtöbb vizsgált esetben nem tűnik relevánsnak – ezek a segítő szervezetek számára érvényes megfontolások.

„Szerintem nekik végül is az a lényeg, hogy meleg van, és fel van töltve [elkölthető összeg az előre fizetős mérőórára]. Tehát kevésbé érdekes az, hogy honnan jön [az áram].” (szervező, JNK Szolnok 11)

A vizsgált kezdeményezések meglévő energetikai rendszerekbe ágyazódnak, az energiaellátás rendszerében nem hoznak változást (pl. decentralizáció energiaközösség létrehozása révén).

Szakpolitikák – a mindennapi megfizethetőségi problémákkal kapcsolatban

Nagyon sok háztartás számára okoz súlyos problémát a lakhatási költségek megfizethetősége, és a helyzet sok esetben csak amiatt nem súlyosabb, mert a háztartásnak nincs hozzáférése bizonyos közműszolgáltatásokhoz (pl. ivóvíz-, elektromos áramszolgáltatás).

Néhány interjúalany beszámolt arról, hogy a költségek megfizetéséhez települési támogatásban részesül, illetve krízis esetén a segítő szervezetekhez is fordulhat, de a többségük alapvetően a rokon, baráti kör segítségére számít, számíthat – a megfizethetőség javítását célzó támogatási rendszer nem látszik elérni őket, ami egybevág azzal, amit e szolgáltatás elérhetőségének és kiszámíthatóságának romlásával kapcsolatban az elmúlt években készült elemzések találtak (Kováts 2015; Kopasz–Gábor 2018).

„Hát, itt van két lányom, és kérek tőlük. [...] megkérdezik, hogy anyuka, te tudtál mindent fizetni? Hát, mondom, hogy nem. Mit nem fizettél ki? Akkor adnak, oszt kifizessük. Meg a fiam is. Így oldjuk meg.” (programrésztvevő, Hajdú-Bihar 9)

„Hát nekem anyukám nagyon sokat segít. Anyukám, apukám. Ha nem lennének, nekem annyi.” (programrésztvevő, Nógrád 19)

A háztartások egy része igyekszik lépést tartani a fizetési kötelezettségekkel, akár más kiadások visszafogásával, akár a többi kiadásra felvett hitelekkel. De ilyen stratégia lehet a havi díktálás során bementett mérőóraállásokkal való „trükközés”, igaz, ez komoly odafigyelést igényel.

„Ami van készpénzem, azt felrakom a villanyra, és elmegyek hitelezni a boltba. Mert itt adnak hitelt. És így megpróbálom beosztani, hogy ami van, az villany, meg ami nem tűr halasztást, a kaját meg veszem hitelbe. [...] A fizetéskor azt meg visszaadom.” (programrésztvevő, JNK Szolnok 9)

„A gáznál, ugye, díktálás vagyok, és akkor megcsináltam azt, hogy nem pont annyit díktáltam le, amennyit elhasználtam, én mindig toltam magam előtt, és akkor én azt ott írogattam, hogy mennyi maradt fent, és akkor, mit tudom én, nem márciusban fejeztem be, hanem májusban fejeztem be konkrétan, hogy nullázzam le. Itt tudtam zsonglörködni, de mondom, hogy nálam ez alap dolog, hogy nálam a számlák azok fizetve legyenek, hogy ne legyen lemaradásom.” (programrésztvevő, Hajdú-Bihar 13)

Tartozások esetén gyakori – így a helyi mindennapok része – a szolgáltatások korlátozása, illetve kikapcsolása. Az áramszolgáltatás esetében az illegális áramvételezés a vizsgált területeken létező, bár visszaszorulóban levőnek tűnő stratégia, amelyben fontos szerepet játszott, hogy a segítő szervezetek be tudtak lépni a probléma rendezésébe az áramszolgáltatók partnereként, az adósságok rendezésében, a visszakötés technikai feltételeinek megoldásában és az előre fizetős mérőórák telepítésében.

„[...] külsőleg látszik, hogy itt kampó van, ott nincs vezeték, tehát valószínű nincs áram [...]. Harminc háztartást írtam össze, ahol probléma van. És akkor elkezdtük őket megkeresni, hogyha lenne lehetőség, akkor élnének-e azzal, hogy hivatalosan bekötessük, mindenki mondta, hogy igen-igen, nagyon szeretnék. [...] Nem mondom, hogy száz százalékban, de nagyon nagyrészt megszűnt. A harminc háztartásból talán kettőt tudok, aki még szokta csinálni. [...] Nyilván néha lebuknak,

aztán el kell velük beszélgetni, hogy ez mihez vezet. Most sajnos már börtönbüntetés jár érte, tehát a szolgáltató sem lacafacázik.” (szervező, JNK Szolnok 7)

„Szerintem ez sokkal jobb a feltöltős kártya, mert magunknak szabályozzuk. Tudom azt, hogy egy hétre, mondjuk, kell 3000 forint, akkor annyit töltök rá. És ha nincs, kevés, akkor spórolok. Év végén nincs ráfizetés. Úgyhogy így jó, mert így ki tudom számolni, hogy körülbelül mennyi kell egy hónapban, akkor annyit rakok rá.” (programrésztvevő, JNK Szolnok 9)

Szakpolitika – energiahatékonyság javítását célzó és egyéb felújítások

A súlyos lakásminőségi – ezen belül az energiahasználatot érintő – problémák csökkentését célzó beavatkozásokhoz (felújítás, korszerűsítés) a háztartásoknak legnagyobb része nem fér hozzá az állami támogatási rendszerekhez, az interjúk legnagyobb részében fel sem merült, hogy ilyen típusú beavatkozásokat a saját forrásokon túl közösségi forrásokból finanszírozhatna a háztartás. Eredményeink e tekintetben megerősítik az elmúlt évek szakpolitikai elemzéseit (pl. Átol et al. 2017; Czirfusz 2024): a támogatási rendszerek feltételrendszere szisztematikusan rontja a mélyszegénységben élő háztartások hozzáférést a lakásfelújítást, -korszerűsítést célzó állami támogatásokhoz. A hozzáférést korlátozó tényezők között mindenekelőtt a rendezetlen tulajdonviszonyok, a hiányzó társadalombiztosítási jogviszony, illetve az önerő, valamint a sok esetben végrehajtási eljárásig eljutó közműtartozások szerepét fontos kiemelni.

„Szigetelnünk kéne, de nincs rávaló. [...] Vagy például most is itt van, hogy a házat meszelni kéne. Hát, most vagy a meszelés, a festék, vagy a gyógyszerert váltom ki. Vagy veszek egy pohár vizet. Szóval ezt el kell döntsük.” (programrésztvevő, Hajdú-Bihar 10)

„Párom, hál’ Isten, ért sok mindenhez [...], és akkor betoldozzuk-foldozzuk, de szigetelésre nincs pénz, tehát arra már nem futja, mert az több százezer, amit nem tudok előteremteni sehogy sem.” (programrésztvevő, Hajdú-Bihar 13)

„Annyi pénz van, amennyiért itt eladsz. [...] Örülni kell most ennek, ami van, ezt kell valamennyire csinálgatni. Millióink sosem lesznek, annyit beleölni nem fogunk tudni, de annyira, hogy hát lakható legyen, élhető legyen, azt szeretnénk, hogy legalább annyi.” (programrésztvevő, Hajdú-Bihar 11)

„Szeretnék a csokot, szeretnék a lakástámogatásokat fölvenni, de az a baj, hogy annyira nem tiszták az ingatlanok, szinte mindegyiken teher van. Nagyon sok a köztartozás, adótartozás, ami kizárja magát azt, hogy ők ebben a bármilyen támogatási formában részt tudjanak venni.” (szervező, JNK Szolnok 12)

„Volt egy másik [helyi lakos] munkatársunk, akik szerették volna a Falusi CSOK-ot igénybe venni, de hát ott is tartozás tartozás hátán van. Itt még sokszor a tulajdonjog is kérdéses.” (szervező, Hajdú-Bihar 4)

Néhány háztartásnak ugyanakkor sikerült állami támogatást igénybe vennie, részben a segítő szervezetek segítségével (pl. az utófinanszírozásos konstrukciók esetében az önerő előfinanszírozása javította a hozzáférést). A támogatási formák közül az otthonfelújítási támogatás, valamint a csok, ezen belül a Falusi CSOK volt hozzáférhető e háztartások számára (illetve több esetben nem tudták pontosan megmondani, melyik támogatási formában részesültek). E támogatások nem specifikusan az energiahatékonyság javítását, illetve a megújuló energiaforrásokra való átállást célozzák, ennek megfelelően – illetve a rendkívül súlyos lakásminőségi problémák kontextusában – a háztartások sem feltétlenül ilyen beavatkozásokra vették őket igénybe.

„Van itt vagy négy-öt ház, amin van szigetelés. [...] Lehet, hogy van kettő, aki a Falusi CSOK-ból, a többiek pedig babaváró hitelből.” (szervező, JNK Szolnok 6)

„Itt elég sokan [kihasználják a Falusi CSOK-ot], azért jó, annyira sokan nem, de a faluhoz képest az a 30 ember, akiről csak én tudok [soknak számít], aztán van olyan is, aki nem mondja el. [...] Akinek van bejelentett munkahelye, és igénybe tudja venni, az igénybe veszi.” (szervező, Nógrád 9)

„Falusi CSOK-ot lehet igényelni, próbálják is. Évente 8-10-12 baba születik. [...] Igen, a Babaváró is. K: És ezekből felújításokra költenek? Van, aki igen, meg bővítésre, hogy na, akkor plusz egy, plusz szobát, hogy akkor elférjenek.” (szervező, Nógrád 7)

„Meg hát a csok felújítás, nekem is ők segítettek a felújításban. Az ablakokat meg ajtókat kicserélték. [...] Igen, ez a felújítás. Ez sikerült nekünk. Több ház, több háznál is sikerült itt ez. Valakinek a fűtést is megcsinálták, attól függött, hogy mennyi gyerek, meg hány, mennyi a keretük, kinek mi fér bele.” (szervező, Nógrád 19)

A többség ugyanakkor saját forrásból, esetleg családi segítséggel próbálkozott lakáskörülményei javításával. E beavatkozások a forráshiány miatt jellemzően csak a problémák egy részét tudták megcélózni, illetve több kis lépésben voltak megvalósíthatók. Stratégiai szemléletű, komplex energiahatékonyságot célzó, illetve a megújuló energiaforrások használatára való átállást célzó beavatkozásokra ilyen körülmények között nincs érdemi esély.

„Itt a luxus a [szilárd tüzelésű] kazán, annál luxusabb lehetőség nincs.” (szervező, JNK Szolnok 13)

Zárszó

A projekt kutatási eredményeinek integrálására a későbbi munkarészekben kerül sor, a rendelkezésre álló kvalitatív információk alapján az alábbiakban kifejezetten a fenntartható energiahasználat esélyeivel kapcsolatosan emelünk ki néhány problémát, illetve kérdést.

A vizsgált területeken az energiaszegénység – amennyiben tágabb értelemben, olyan helyzetként határozzuk meg, amelyben a háztartás erőforrásai nem elégségesek ahhoz, hogy a társadalmi életbe való bekapcsolódáshoz szükséges mennyiségű energiához jusson (Buzar 2007) – változatos formákban van jelen, és szinte mindenkit érint. Az energiaszegénység legelterjedtebb indikátorai azonban sok, ezeken a területeken jelentkező energiaszegénységi helyzet megragadására nem vagy csak korlátozottan alkalmasak. A költségalapú indikátorok (pl. 2M indikátor, a medián kétszeresét meghaladó energiaköltségek, LIHC indikátor, az energiaköltségek megfizetése után alacsony reziduális jövedelem) alkalmazhatóságát korlátozza a nem piaci beszerzési források jelentős szerepe a tüzelőanyag-beszerzésben, valamint a fogyasztáskorlátozás sok háztartás által alkalmazott stratégiája. A szubjektív indikátorok pedig az alulfogyasztással kombinált túlfogyasztás esetében lehetnek félrevezetőek.

Az energiahasználat, az ezzel kapcsolatos problémák, tudások, készségek, attitűdök, az energiaátállással, illetve az energiaválsággal kapcsolatos háztartási stratégiák a vizsgált terepeken a mélyszegénységben élő háztartások komplex társadalmi, gazdasági problémáiba ágyazódnak, nem választhatók le ezekről.

A rendkívül súlyos lakás- és infrastrukturális problémák nem korlátozódnak az energiahasználattal kapcsolatos nehézségekre, sok esetben közvetlen életveszélyt okoznak a háztartásban élők számára. Ilyen körülmények között fenntarthatóbb energiahasználatot célzó beavatkozásokról csak a lakás- és infrastrukturális problémákat komplexen kezelő módon releváns gondolkodni. A szilárd tüzelés, amely e háztartások elsődleges fűtési energiaforrása, reálisan középtávon sem váltható ki, ebben még a megfelelő anyagi feltételek esetén is visszafogó tényező lenne kulturális beágyazottsága, és a jelen kutatásban is látható, illetve a korábbi kutatásokban is vizsgált rezilienciája (lásd Stojilovska et al. 2023). A mélyszegénységben élő háztartások energiafogyasztásával kapcsolatos egyik kulcskérdés tehát az, milyen módon lehetne ezt fenntarthatóbb irányba elmozdítani.

Az energiahasználatra fordított anyagi erőforrások mennyiségét és ezek elköltésének mikéntjét az érintett háztartások erőforrás-hiányos és a mindennapi megélhetésre/túlélésre koncentráló stratégiája határozza meg – miközben a szilárd tüzelés, az érintett háztartások szinte kizárólagos fűtési módja technikai szempontból egyébként más háztartásokhoz képest nagyobb mértékű előre tervezést követel meg (amelyet e háztartások egy része egyébként a nehézségek ellenére meg is tesz). A nem anyagi erőforrások – például az energiatakarékossági gyakorlatokkal és beavatkozásokkal, az energiahasználat technikai aspektusaival vagy a fenntarthatósággal, klímaváltozás-

sal kapcsolatos nyilvános diskurzus fogalmaival kapcsolatos tudás – hiánya szintén e háztartások alacsony státuszának egyik – a társadalmi élet, így a fogyasztás más területein is érvényesülő – eleme. Emiatt a fenntarthatóbb energiahasználat irányába történő elmozdulásnak korlátozottak az esélyei e háztartások komplex problémáinak kezelése nélkül.

Mégsem releváns e háztartások energiahasználatát pusztán a tudás- és készség-hiányokkal leírni: a fogyasztás visszafogásával kapcsolatos tudás és az ehhez kapcsolódó gyakorlatok alkalmazása például számos, mélyszegénységben élő háztartás mindennapi rutinja, a szilárd tüzelőanyag-beszerzés piaci és nem piaci forrásaihoz kapcsolódó tudáshasználat szintén számos háztartás esetében jelen van.

A fogyasztás-visszafogás gyakorlatai között magasabb státuszú háztartások által alkalmazottak is szerepelnek (pl. a világítás lekapcsolása nem használt helyiségekben), de olyan gyakorlatok is, amelyek kifejezetten e háztartások rendkívül rossz anyagi helyzetével függenek össze (pl. hűtőgép kikapcsolása, kézi mosás). A mélyszegénységben élő háztartások energiahasználatában megjelenő más gyakorlatok is tudást igényelnek (pl. a rendkívül rossz lakás- és infrastrukturális körülmények kompenzálására, a kikapcsolt szolgáltatás pótlására).

Bár a mélyszegénységben élő háztartások fogyasztáscsökkentést célzó gyakorlatainak valóban lehet kibocsátáscsökkentési hatása, kérdés, elfogadható-e morálisan, hogy a mélyszegénységben élők esetében a – sok esetben már eleve életminőség-rontó és a társadalmi kirekesztődést kockáztató mértékben alacsony – fogyasztás csökkentése révén valósuljon meg a fenntarthatóság növekedése. Ehhez kapcsolódó kérdés, hogy miként definiálható egy társadalmilag szükséges mértékű (Bouzarovski 2014), elégséges (sufficient, Kiss 2023), illetve elfogadható életszínvonalat („társadalmi alapot”) biztosító (Raworth 2022) energiafogyasztás magyarországi kontextusban.

A fenntarthatóbb energiahasználatot célzó, vizsgált kezdeményezések alapvetően az energiatermelés meglévő rendszereibe ágyazódtak. Az energiahasználat térbeli-társadalmi egyenlőtlenségeinek alakulása szempontjából fontos, további kutatást igénylő téma, hogy mi a potenciálja az energiatermelés struktúraváltásának (pl. decentralizáltabb energiatermelési modelleknek) a mélyszegénységben élő területeken, és amennyiben van potenciálja, hogyan lehetne adaptálni ezekre a helyzetekre.

Hivatkozások

- Átol D. – Bozsik B. – Kováts B. – Kőszeghy L. (2017) *Éves jelentés a lakhatási szegénységről*. Budapest: Habitat for Humanity Magyarország. Elérhető: https://habitat.hu/wp-content/uploads/2018/08/Habitat_éves_jelentes_2016_web_2.pdf [Letöltve: 2024-09-01].
- Bajomi, A. Zs. (2018) *Szociális tüzelőanyag-támogatás Magyarországon*. Budapest: Habitat for Humanity Magyarország. Elérhető: <https://habitat.hu/tanulmany/2018/07/szocialis-tuzeloanyag-tamogatás-magyarországon/> [Letöltve: 2024-09-01].
- Bouzarovski, S. (2014) Energy poverty in the European Union: landscapes of vulnerability. *WIREs Energy and Environment*, 3(3), 276–289. <https://doi.org/10.1002/wene.89>.
- Buzar, S. (2007) The 'hidden' geographies of energy poverty in post-socialism: Between institutions and households. *Geoforum*, 38(2), 224–240. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2006.02.007>.
- Czifrusz M. (2024) Közpolitikai változások és költségvetési kiadások. In *Éves jelentés a lakhatási szegénységről 2023*. Budapest: Habitat for Humanity Magyarország, 9–22.
- Csoknyai T. (2022) Rövid és középtávú megtakarítási lehetőségek lakóépületekben. *Mérnök Újság*, 29(11), 26–29.
- European Environment Agency (2023) *The European biomass puzzle: Challenges, opportunities and trade-offs around biomass production and use in the EU*. Elérhető: https://www.eea.europa.eu/publications/the-european-biomass-puzzle/at_download/file [Letöltve: 2024-09-01].
- Feldmár N. – Koritár Z. (2024) Egy szociális klímapolitika lehetőségei az energiaválság után. In *Éves jelentés a lakhatási szegénységről 2023*. Budapest: Habitat for Humanity Magyarország, 40–64.
- Frederiks, E. R. – Stenner, K. – Hobman, E. V. (2015) Household energy use: Applying behavioural economics to understand consumer decision-making and behaviour. *Renewable and Sustainable Energy Reviews* 41 1385–1394. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2014.09.026>.
- Habitat for Humanity (2020) *Környezet és egészség*. Elérhető: <https://habitat.hu/sites/eloszto/temak/kornyezet-es-egeszseg/> [Letöltve: 2024-09-01].
- Kiss V. (2023) Háztartási energiafelhasználás, fenntarthatóság és társadalmi igazságosság: Kvantitatív elemzés a lakosságienergia-kvóták hazai háztartásokra gyakorolt lehetséges hatásairól. *socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 13(4), 1–27. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2023.4.1>.
- Kopasz M. – Gábos A. (2018) A szociális segélyezési rendszer 2015. márciusi átalakításának hatása a települési önkormányzatok magatartására. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport 2018*. Budapest: TÁRKI, 328–349. <https://doi.org/10.61501/TRIP.2018.18>.
- Kováts B. (2015) Rezsitámogatás-csökkentés. Az új lakásfenntartási célú települési támogatások vizsgálata 31 önkormányzat példáján. *Esély*, 27(6), 29–60.

- Kőszeghy L. (2023) Fenntartható energiafogyasztás. In *Fenntartható fogyasztás az élelmiszer- és energiaválság árnyékában – a survey első eredményei*. Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont, 15–24.
- Raworth, K. (2022) *Doughnut economics: seven ways to think like a 21st-century economist*. UK USA Canada Ireland Australia India New Zealand South Africa: Penguin Books.
- Stojilovska, A. – Dokupilová, D. – Gouveia, J. P. – Bajomi, A. Zs. – Tirado-Herrero, S. – Feldmár, N. – Kyprianou, I. – Feenstra, M. (2023) As essential as bread: Fuelwood use as a cultural practice to cope with energy poverty in Europe. *Energy Research & Social Science*, 97, 102987. <https://doi.org/10.1016/j.erss.2023.102987>.